

ttf

M. TULLII
CICERONIS

OPERA
AD OPTIMAS EDITIONES
COLLATA

STUDIIS SOCIETATIS BIPONTINAE

ZENO

Charhelst. fec.

VOLUMEN UNDECIMUM

BIPONTI
EX TYPOGRAPHIA SOCIETATIS
CICID CCLXXXI

1259

ANNUAL REPORT

OF THE SOCIETY OF AMERICAN HISTORIANS

FOR THE YEAR

1912

1912

STUDIOS SOCIETATIS BIPONTINAE

4259

89426

ANNUAL REPORT

II

OF THE SOCIETY OF AMERICAN HISTORIANS

FOR THE YEAR

1912

M. TULLI
CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
LIBRI III.

M. TULLII
CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD
M. BRUTUM
LIBER I.

ARGUMENTUM.

In his libris C. Velleius, Lucilius Balbus & C. Cotta inducuntur disputantes de natura Deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, & contra utramque differit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat, & Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Quis enim credat v. c. Ciceronem praedictionibus, apparitionibus Deorum, ostentis aliquid tribuisse? In primo ergo libro Velleius & Cotta disputant. Initium disputandi facit Velleius, & quidem a reprehensione Platonicae ac Stoicae rationis; quarum illa mundum a Deo tanquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera *προνοίαν*, providentiam inducebat, a qua mundus effectus esset & administraretur, utraque autem mundum animo & sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat, c. 8-10. Reliquorum deinde omnium philosophorum, inde a Thalete, de Deo sententiis breviter commemoratis & reprehensis, c. 10-15. ad ipsam Epicuream de Diis rationem explicandam accedit, quam unam veram existimat. Solus Epicurus vidit, primum esse Deos, quod in omnium animis eorum notionem impressit natura, & sine doctrina an-

ticipationem quandam Deorum, quam appellat *προληψις* Epicurus, sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest, id ex eo intelligitur; quod omnium hominum in eo est mira consensus, ut Deos esse statuunt. Sed etiam hanc anticipationem habemus sive praenotionem Deorum, ut beatos, immortales, putemus. Ex quo consequitur, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sunt, imbecilla sunt omnia. Id si ita est, pie colendi sunt Dii propter praesentem naturam, nullo autem modo timendi; quo uno omnis superstitio evertitur, c. 16. 17. Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirat animus formam, vitam & actionem mentis atque agitationem in Deo. Et figura quidem nulla alia esse nisi humana potest: primum, quod natura speciem aliam Deorum non habemus; deinde, quod humana forma est pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse potest. Neque tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; eaque non sensu, sed mente cernitur, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vita autem Deorum est beatissima, & omnibus bonis affluens. nihil enim agunt, sua virtute & sapientia gaudent, & habent exploratum, fore se semper in maximis voluptatibus, c. 18-20. His expositis contra disputat Cotta: non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat: neque quod neget, esse Deos, sed, quod rationem, quae afferatur, firmam non putet. nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, cum leve per se, tum etiam falsum esse, c. 23. Sed, Deos esse, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde si sint, effici, ut aeterni Dii non sint, & interire possint; quo constituto, beatitudo Deorum tollatur. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus & quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, nemo intelligere possit, c. 24-26. Quibus autem ra-

tionibus humana forma Diis adferatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines, praeter Aegyptios, & paucas forte alias gentes, eam Diis cogitatione affingant; id non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni, a pictoribus, poetis, artificibus, confirmatae, deberi. Neque ex eo, quod hominibus nil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Non enim dubium esse, quin & bovi nihil bove, cani nil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem vidimus, propterea in nulla esse potest. Quod sensus non docet, ratio docebit. Nam, si nullum Diis negotium, quod membra corporis humani requirat, nil in membris opus erit, c. 27-37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita & beatitudine Deorum laborare Epicuream rationem. Nullam in diis soliditatem esse, nec ad numerum permanere dicunt; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla Deorum est soliditas & eminentia, nihil interest, utrum de Deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque Dii ad eas conformationes animi referuntur, quos motus inanes appellant. Quod si imaginibus Deorum pulsantur animi; quanquam tota res nugatoria est: tamen species duntaxat obijciuntur animis, non autem cur eae beatae sint, aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ισονομίαν* h. e. aequilibratam Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, perabsurda est, quod ea sumpta, eodem modo colligi potest, quia homines in terra nascuntur, etiam in aqua nasci, & huiusmodi absurda plura. Beatus autem cum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosi illi dii esse possunt beati. Neque vero voluptate corporea uti possunt, in qua summum bonum Epicurus ponit; neque una doloris vacuitas aut assidua felicitatis suae cogitatio beatos eos efficere potest. Et cum semper pulsantur incursione atomorum, & imagines ex ipsis semper effluant,

non possunt non interitum timere, quod beatitudini plane repugnat, c. 37-41. Quoniam vero otiosos Deos introducunt Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem & adversus Deos pietatem, quamquam verbis ponunt, tamen re tollunt, c. 42. fqq.

1 **C**UM multae res in philosophia nequaquam satis
 1 adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura deorum; quae et ad agnitionem animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. de qua tam variae sunt doctissimorum hominum, tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, causam, id est, principium philosophiae, esse inscientiam; prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium, tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorete perceptum
 2 fit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est, et quo omnes duce natura vehimur,) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus, et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione

et administratione rerum vacent; an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est; eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines, atque in maximarum rerum ignoratione versari. Sunt enim philosophi, et 2 fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? haec enim omnia pure ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. sin autem dii neque possunt nos iuvare, neque volunt, nec omnino curant, nec, quid agamus, animadvertunt, nec est, quod ab his ad hominum vitam permanare possit; quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis perturbatio vitae sequitur, et magna confusio. Atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani, et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant; neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri. nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates, ac temporum varietates, coelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis im-

mortalibus tribui generi humano putant; multaque, quae dicentur in his libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. quorum opiniones cum tam variae sint, tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla; alterum certe non potest, ut plus una vera sit. Qua quidem in causa et benevolos obiurgatores placare, et invidios vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt; qui inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem, partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset; partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet, et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari; nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumimus; et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur. quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra

storuit; et principes illi, Diodorus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. Sin autem quis requirit, quae causa nos impulerit, ut haec tam sero literis mandarem, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam cum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset; primum ipsius reipublicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves, tamque praeclaras Latinis etiam literis contineri. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. complures enim Graecis institutionibus eruditi, ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis acceperant, Latine dici posse diffident. quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria, cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes, atque omnia membra tum facillime noscuntur, cum totae quaestiones scribendo ex-

plicantur. est enim admirabilis quaedam continua-
 tio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes
 5 in̄ter se aptae colligataeque videantur. Qui autem re-
 10 quirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curio-
 sius id faciunt, quam necesse est. non enim tam
 auctoritatis in disputando, quam rationis momenta
 quaerenda sunt. quin etiam obest plerumque iis, qui
 discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere pro-
 fitentur. desinunt enim suum iudicium adhibere: id
 habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudica-
 tum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Py-
 thagoreis accepimus; quos ferunt, si quid affirmarent
 in disputando, cum ex iis quaereretur, quare ita esset,
 respondere solitos, *Ipsē dixit.* ipse autem erat Py-
 thagoras. tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam
 11 sine ratione valeret auctoritas. Qui autem mirantur,
 nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quatuor
 Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero
 desertarum relictarumque rerum patrocinium susce-
 pimus. non enim hominum interitu sententiae quo-
 que occidunt; sed lucem auctoris fortasse desiderant:
 ut haec in philosophia ratio contra omnia differendi,
 nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate,
 repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque
 ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemo-
 dum orbam esse in ipsa Graecia intelligo: quod non
 Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror
 contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere mag-
 num est; quanto maius omnes? quod facere iis ne-
 cesse est, quibus propositum est, veri reperiendi cau-
 sa, et contra omnes philosophos, et pro omnibus dice-

re. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem con- 12
secutum esse me non profiteor ; secutum esse prae me
fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philo-
sophantur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum
est omnino hac de re alio loco diligentius ; sed quia
nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi
videntur saepius. non enim sumus ii, quibus nihil
verum esse videatur ; sed ii, qui omnibus veris falsa
quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut
in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota.
ex quo existit et illud, multa esse probabilia ; quae
quamquam non perciperentur, tamen, quia visum
haberent quendam insignem et illustrem, his sapientis
vita regeretur.

Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in 6
medio sententias philosophorum de natura deorum. 13
quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui,
quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi pro-
cax Academia videbitur, si aut consenserint omnes,
aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invene-
rit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis :

*Proh deum, popularium omnium, omnium adoles-
centium,*

*Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, atque imploro
fidem.*

non levissima de re, ut queritur ille,

Fieri in civitate facinora capitalia :

Ab amico amante argentum accipere meretrix non vult :
sed ut adfint, cognoscant, animadvertant, quid de 14
religione, pietate, sanctitate, caeremoniis, fide, iure-
iurando ; quid de templis, delubris, sacrificiisque sol-

lemnibus; quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumimus, existimandum sit. haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum
 13 de maxima re tanta dissensio. Quod cum saepe alias, tum maxime animadverti, cum apud C. Cottam familiarem meum, accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum sit. Nam, cum feriis Latinis ad eum, ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra, et cum C. Velleio senatore disputantem; ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis. oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio; cui, pro tuo studio, non est
 7 alienum te interesse. Atqui mihi quoque videor, in
 16 quam, venisse, ut dicis, opportune. tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem,
 + familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoicum cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. miror, Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non no-

mine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna diffensio. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, 17 videtur. Sed ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur, de natura agebamus deorum. quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet; Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas. Repetam vero. quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil 8 tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, 18 tanquam modo ex deorum concilio, et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit, non futiles commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi Platonis de Timaeo deum; nec anum fatidicam Stoicorum *πρωτοειαν*, quam latine licet *providentiam* dicere; neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum; portenta et miracula non differentium philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis 19 animi intueri potuit vester Plato fabricam illam

tanti operis, qua construi a deo, atque aedificari mundum facit? quae molitio? quae ferramenta? qui vestes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aer, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum, pariendosque sensus? Longum est omnia: quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur.

- 20 Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paulo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatus: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem-
- 9 admodum Platonius deus, sempiternum. Ab utroque
- 21 autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint; innumerabilia secula dormierint. non enim si mundus nullus erat, secula non erant. Secula nunc dico, non ea, quae dierum noctiumque numero annis cursibus conficiuntur. nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur: spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest; quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tem-

pus effet. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Bal- 22
be, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat?
at iste nec attingit deum, nec erat ullus, cum omnes
naturae numini divino, coelum, ignes, terrae, maria
parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus
mundum signis et luminibus, tanquam aedilis, orna-
re? si, ut [deus] ipse melius habitaret; antea videlicet
tempore infinito in tenebris, tanquam in gurgustio,
habitaverat. post autem varietatene eum delectari pu-
tamus, qua coelum et terras exornatas videmus? quae
ista potest esse oblectatio deo? quae si effet, non ea
tamdiu carere potuisset. An haec, ut fere dicitis, homi- 23
num causa a deo constituta sunt? Sapientumne? prop-
ter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. An stul-
torum? at primum causa non fuit, cur de improbis
bene mereretur. deinde quid est affecutus, cum omnes
stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti
sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? de-
inde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea
sapientes commodorum compensatione leniant, stulti
nec vitare venientia possunt, nec ferre praesentia. Qui 10
vero mundum ipsum animantem sapientemque esse di-
xerunt, nullo modo viderunt animi naturam intel-
ligentis, in quam figuram cadere posset: de quo di-
cam equidem paulo post. Nunc autem haecenus admi- 24
rabor eorum tarditatem, qui animantem, immorta-
lem, et eundem beatum, rotundum esse velint, quod
ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi
vel cylindri, vel quadrati, vel conii, vel pyramidis
videtur esse formosior. Quae vero tribuitur vita isti
rotundo deo? nempe ut ea celeritate contorqueatur,

cui par nulla ne cogitari quidem possit. in qua non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere. quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur, molestum sit; cur hoc idem non habeatur molestum in deo? terra enim profecto, quoniam pars mundi est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarferit; pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu. quae, si mundus est deus, quoniam partes mundi sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

- 25 Atque haec quidem vestra, Lucili. qualia vero alia sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum: deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu et motu, cur aquae adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos, longis intervallis orientes, occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus?
- 26 Post Anaximenes aera deum statuit, eumque gigni, esseque immensum, et infinitum, et semper in motu: quasi aut aer sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non
- II omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione designari et confici

voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem, in infinito ullum esse posse; neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. quid autem interius mente? cingatur igitur corpore externo. Quod quoniam non placet, ²⁷ aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notiosem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae, reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractatione humanorum animorum discerpi et lacerari deum: et cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram; quod fieri non potest. Cur autem quidquam ignora- ²⁸ ret animus hominis, si esset deus? quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus, aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta, omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri; de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens, neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides commentitium quiddam coronae similitudine efficit: *Stephanen* appellat, continentem ardore lucis orbem, qui cingit coelum; quem appellat deum. in quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest. multa eius-

Cicer. Oper. Vol. XI,

R

dem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, ceteraque generis eiusdem ad deum revocat; quae vel morbo, vel fomno, vel oblivione, vel vetustate delentur. eademque de fideribus; quae
 12 reprehensa iam in alio loco, in hoc omittantur. Empedocles autem multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. quatuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet; quas et nasci, et extinguere perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid Democritus, qui tum imagines, earumque circuitus in deorum numero refert; tum illam naturam, quae imagines fundat, ac mittat; tum scientiam intelligentiamque nostram; nonne in maximo errore versatur? cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum; nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid aer, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam
 30 dei? Iam de Platonis inconstantia longum est dicere; qui in Timaeo, partem huius mundi nominari neget posse; in Legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ασωματον*; id quale esse possit, intelligi non potest. careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus, et mundum deum esse, et coelum, et astra, et ter-

ram, et animos, et eos, quos maiorum institutis accepimus: quae et per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia. Atque etiam Xenophon 31 paucioribus verbis eadem fere peccat. facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere; eundemque et solem, et animum deum dicere; et modo unum, tum autem plures deos: quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus. Atque 13 etiam Antisthenes in eo libro, qui Physicus inscribitur, 32 populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. Aristoteles quoque in tertio de Philosophia li- 33 bro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. modo enim menti tribuit omnem divinitatem; modo mundum ipsum deum dicit esse; modo quandam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat, atque tueatur: tum coeli ardorem deum dicit esse, non intelligens, coelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designavit deum. Quomodo autem coeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam coelum deum? Cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. Quo porro modo mundum movere carens corpore; aut quomodo semper se movens, esse quietus et beatus potest? Nec 34 vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere

prudentior; in cuius libris, qui sunt de Natura deo-
 rum, nulla species divina describitur. deos enim octo
 esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nomi-
 nantur: unum, qui ex omnibus sideribus, quae in-
 fixa coelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex
 fit putandus deus: septimum, Solem adiungit: octa-
 vamque, Lunam: qui quo sensu beati esse possint,
 intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Pon-
 ticus Heraclides puerilibus fabulis referfit libros: et
 tamen modo mundum, tum mentem divinam esse
 putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit,
 sensuque deum privat, et eius formam mutabi-
 lem esse vult: eodemque in libro rursus terram et
 35 coelum refert in deos. Nec vero Theophrasti incon-
 stantia ferenda est. modo enim menti divinum tribuit
 principatum; modo coelo; tum autem signis, sideri-
 busque coelestibus. Nec audiendus eius auditor Stra-
 to, is, qui physicus appellatur; qui omnem vim divi-
 nam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi,
 augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et fi-
 14 gura. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam)
 36 naturalem legem, divinam esse censet, eamque vim
 obtinere recta imperantem, prohibentemque contra-
 ria. quam legem quomodo efficiat animantem, intel-
 ligere non possumus. Deum autem animantem certe
 volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum
 dicit, si intelligi potest nihil sentiens deus, qui nun-
 quam nobis occurrit neque in precibus, neque in op-
 tatis, neque in votis. Aliis autem libris rationem
 quandam, per omnem naturam rerum pertinentem,
 vi divina esse affectam putat. Idem astris hoc idem

tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi Theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones deorum. neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum habet numero; sed rebus inanimis atque mutis, per quandam significationem haec docet tributa nomina. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in 37 errore sententia est; qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat; dubitetque omnino, deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse; tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen; tum ultimum, et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione, tanquam in vestigio, volumus reponere, nusquam prorsus appareat. At 15
 Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse ha- 38
 bitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa; ipsasque res utiles, et salutare, deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdus, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte de-

letos, reponere in deos, quorum omnis cultus esset
 39 futurus in luctu? Iam vero Chrysippus, qui Stoico-
 rum somniorum vaferrimus habetur interpret, mag-
 nam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita
 ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare
 possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogita-
 tione posse depingere. ait enim, vim divinam in ra-
 tione esse positam et universae naturae animo atque
 mente: ipsumque mundum deum dicit esse, et eius
 animi fusionem universam: tum eius ipsius principa-
 tum, qui in mente et ratione versetur, communem-
 que rerum naturam universam atque omnia conti-
 nentem: tum fatalem vim, et necessitatem rerum fu-
 turarum: ignem praeterea, et eum, quem antea dixi,
 aethera: tum ea, quae natura fluerent atque mana-
 rent, ut et aquam, et terram, et aera; solem, lunam,
 sidera, universitatemque rerum, qua omnia contine-
 rentur; atque homines etiam eos, qui immortalita-
 40 tem essent consecuti. Idemque disputat, aethera esse
 eum, quem homines Iovem appellarent; quique aer
 per maria maneret, eum esse Neptunum; terramque
 eam esse, quae Ceres diceretur. similique ratione
 persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque
 etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux
 vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, ean-
 demque fatalem necessitatem appellat, sempiternam
 rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est,
 41 ut in eo vis divina inesse videatur. Et haec quidem
 in primo libro de natura deorum: in secundo autem
 vult Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas
 accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis

immortalibus dixerit; ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis, ortumque virginis ad physiologiam traducens, diiungit a fabula.

Expofui fere non philofophorum iudicia, fed de- 16
 lirantium fomnia. nec enim multo abfurdiora funt ea, 42
 quae, poetarum vocibus fufa, ipfa fuavitate nocue-
 runt; qui et ira inflammatos, et libidine furentes in-
 duxerunt deos; feceruntque, ut eorum bella, pugnas,
 proelia, vulnera videremus; odia praeterea, diffidia,
 difcordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes,
 effufas in omni intemperantia libidines, adulteria,
 vincula, cum humano genere concubitus, mortales-
 que ex immortali procreatos. Cum poetarum autem 43
 errore coniungere licet portenta magorum, Aegyp-
 tiorumque in eodem genere dementiam; tum etiam
 vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veri-
 tatis ignoratione, verfantur. Ea qui confideret, quanti
 inconfulte ac temere dicantur, venerari Epicurum,
 et in eorum ipforum numero, de quibus haec quae-
 ftio eft, habere debeat. folus enim vidit, primum
 effe deos, quod in omnium animis eorum notionem
 impreffiffet ipfa natura. Quae eft enim gens, aut quod
 genus hominum, quod non habeat fine doctrina anti-
 cipationem quandam deorum? quam appellat *προληψις*
 Epicurus, id eft, anteceptam animo rei quandam in-
 formationem, fine qua nec intelligi quidquam, nec
 quaeri, nec difputari poteft. Cuius rationis vim at-
 que utilitatem ex illo coelefti Epicuri, *de regula & iu-
 dicio*, volumine accepimus. Quod igitur fundamen- 17

44 tum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo, aut more, aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensus; intelligi necesse est, esse deos, quoniam infitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos; fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse *προληψιν* appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat.

45 Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, *Quod aeternum beatumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri. itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum. nam et praestans deorum natura, hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset, et beatissima: habet enim venerationem iustam quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset. intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirat ani-

mus et formam, et vitam, et actionem mentis, atque agitationem in deo.

Ac de forma quidem partim natura nos admonet, 18
 partim ratio docet. nam a natura habemus omnes om- 46
 nium gentium speciem nullam aliam, nisi humanam,
 deorum. quae enim alia forma occurrit unquam aut
 vigilantibus cuiquam, aut dormienti? Sed, ne omnia re-
 vocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa de-
 clarat. Nam cum praestantissimam naturam, vel quia 47
 beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur
 eandem esse pulcherrimam; quae compositio mem-
 brorum, quae conformatio lineamentorum, quae figu-
 ra, quae species, humana potest esse pulchrior? vos
 quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc,
 modo illud) cum artificium effingitis, fabricamque
 divinam, quam sint omnia in hominis figura non mo-
 do ad usum, verum etiam ad venustatem apta, de-
 scribere. Quod si omnium animantium formam vin- 48
 cit hominis figura, deus autem animans est; ea figura
 profecto est, quae pulcherrima sit omnium: quo-
 niamque deos beatissimos esse constat, beatus autem
 esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione
 constare, nec ratio usquam inesse, nisi in hominis
 figura; hominis esse specie deos confitendum est. Nec 49
 tamen ea species corpus est, sed quasi corpus: nec
 habet sanguinem, sed quasi sanguinem. Haec quam-
 quam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epi-
 curo, quam ut quivis ea possit agnoscere; tamen fre-
 tus intelligentia vestra dissero brevius, quam causa
 desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus
 abditas non modo viderat animo, sed etiam sic trac-

tat, ut manu, docet eam esse vim et naturam deo-
 rum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec
 soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille
 propter firmitatem *στερεμνία* appellat, sed imagini-
 bus, similitudine et transitione perceptis: cum infini-
 ta simillarum imaginum species ex innumerabilibus
 individuis existat, et ad deos affluat, cum maximis
 voluptatibus in eas imagines mentem intentam in-
 fixamque nostram, intelligentiam capere, quae sit et
 19 beata natura, et aeterna. Summa vero vis infinitatis,
 50 et magna, ac diligenti contemplatione dignissima est;
 in qua intelligi necesse est, eam esse naturam, ut om-
 nia omnibus paribus paria respondeant. hanc *ισονομίαν*
 appellat Epicurus, id est, aequabilem tributionem.
 Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta mul-
 tudo sit, esse immortalium non minorem; et, si, quae
 interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conser-
 51 vent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Bal-
 -be, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis de-
 gatur aetas. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil
 omnibus bonis affluentius cogitari potest. nihil enim
 agit: nullis occupationibus est implicatus: nulla ope-
 ra molitur: sua sapientia et virtute gaudet: habet ex-
 ploratum, fore se semper cum in maximis, tum in
 20 aeternis voluptatibus. Hunc deum rite beatum dixerim-
 52 mus; vestrum vero laboriosissimum. sive enim ipse
 mundus deus est, quid potest esse minus quietum,
 quam nullo puncto temporis intermisso versari circum
 axem coeli admirabili celeritate? nisi quietum autem,
 nihil beatum est. sive in ipso mundo deus inest aliquis,
 qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, muta-

tiones temporum, rerum vicissitudines ordinesque
 conservet, terras et maria contemplans, hominum
 commoda vitasque tueatur; nae ille est implicatus
 molestis negotiis et operosis. Nos autem beatam vi- 53
 tam in animi securitate, et in omnium vacatione mu-
 nerum ponimus. docuit enim nos idem, qui cetera,
 natura effectum esse mundum; nihil opus fuisse fabri-
 ca; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici ne-
 gatis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles na-
 tura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod
 quia quemadmodum natura efficere sine aliqua men-
 te possit, non videtis; ut tragici poetae, cum expli-
 care argumenti exitum non possunt, confugitis ad
 deum. Cuius operam profecto non desideraretis, si 54
 immensam et interminatam in omnes partes magni-
 tudinem regionum videretis; in quam se iniiciens
 animus et intendens, ita late longeque peregrina-
 tur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua
 possit insistere. In hac igitur immensitate latitudi-
 num, longitudinum, altitudinum, infinita vis in-
 numerabilium volitat atomorum; quae, interiecto
 inani, cohaerescunt tamen inter se, et aliae alias ap-
 prehendentes continuantur: ex quo efficiuntur hae
 rerum formae atque figurae; quas vos effici posse sine
 sollibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis
 in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem
 dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat
 omnia providentem, et cogitantem, et animadver-
 tentem, et omnia ad se pertinere putantem, curio-
 sum, et plenum negotii deum? Hinc vobis existit 55
 primum illa fatalis necessitas, quam *επιμαρτυρη* dicitis;

ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate, causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tanquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur *ΜΑΥΤΙΚΗ* vestra, quae Latine divinatio dicitur; qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro soluti, et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere; et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio, vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram, inchoatam, relinquere. quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit, quam audiendi.

21 Tum Cotta comiter, ut solebat, Atqui, inquit,
57 Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil fane ex me quidem audire potuisses. mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque cum saepe, tum, cum te audirem paulo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse dicam: nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de
58 te ipso dicam quid sentiam. Saepe enim de L. Crasso, familiare illo tuo, videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferebat, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet. sed, quod ab eo te mirifice diligere intelligebam, arbitrabar illum propter

benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi ve-
 reor laudare praesentem, iudico tamen, de re ob-
 scura atque difficillima a te dictum esse dilucide; ne-
 que sententiis solum copiose, sed verbis etiam orna-
 tius, quam solent vestri. Zenonem, quem Philo no- 59
 ster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, cum
 Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ip-
 so auctore Philone; credo, ut facilius iudicarem,
 quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicu-
 reorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non
 igitur ille, ut plerique; sed isto modo, ut tu, distinc-
 te, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe
 venit, idem modo, cum te audirem, accidebat,
 ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me
 audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sen-
 tentias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid afferam 60
 melius. ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus,
 et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam
 quid sit, dixerim. Roges me, quid, aut quale sit de- 23
 us; auctore utar Simonide; de quo cum quaesivis-
 set hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum
 diem postulavit. cum idem ex eo postridie quaere-
 ret, biduum petivit. cum saepius duplicaret nume-
 rum dierum, admiransque Hiero requireret, cur ita
 faceret: Quia, quanto, inquit, diutius considero,
 tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem
 arbitror (non enim poeta solum suavis, verum etiam
 cetera quam doctus sapiensque traditur) quia multa
 venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitan-
 tem, quid eorum esset verissimum, desperasse om-
 nem veritatem. Epicurus vero tuus (nam cum illo 63

malo differere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum sit, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dii, necne sint. Difficile est negare. credo, si in concione quaeratur; sed in huiusmodi sermone, et in confesso, facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caeremonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter. quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihi que ipsi in primis, deos esse. itaque non pugno. rationem tamen eam, quae a te affertur, non fatis firmam puto. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id fatis magnum esse argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. quod cum leve per se, tum etiam falsum est. primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Quid? Diagoras, atheos qui dicitus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sui sic posuisset, *De diis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere*, Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus, librique eius in concio-

ne combusti. ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis, per-iurisque dicemus?

--- *Tubulus si Lucius unquam,*

Si Lupus, aut Carbo, aut Neptuni filius, ---

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus, aut 64 tam impurus fuisset? Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

Concedo esse deos: doce me igitur, unde sint, 65 ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. quae primum nullae sunt. nihil est enim, quod vacet corpore: corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest. Haec ego nunc physicorum ora- 24 cula fundo. vera, an falsa, nescio: sed veri tamen 66 similia, quam vestra. ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam, et quasi adunca: ex his effectum esse coelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit. ante enim iudicasti, Epicureum te

esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae, veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno; quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus; an in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur, ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. Sint sane ex atomis, non igitur aeterni, quod enim ex atomis, id natum aliquando: si natum, nulli dii ante, quam nati: et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum *beatum* et *aeternum*? quibus duobus verbis significatis deum. Quod cum efficere vultis, in dumeta correpitis. ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed quasi sanguinem. Hoc per saepe facitis, ut cum aliquid non verisimile dicatis, et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit; ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere: velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suo apte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset ea-

rum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. ait atomum, cum pondere et gravitate directa deorsum feratur, declinare paululum. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam, aut non*, poneretur, alterutrum verum esse, pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, *Aut vivet cras, aut non vivet Epicurus*, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, *aut etiam aut non*, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur; Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. nihil horum, nisi callide. graviorem enim plagam accipiebat, ut leviolem repelleret. Idem facit in natura deorum. dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tanquam corpus; nec sanguinem, sed tanquam sanguinem. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit. hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. *Non est corpus, sed quasi corpus*. Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur, aut fictilibus figuris. in deo quid sit quasi corpus, aut quasi sanguis, intelligere non possum. ne tu quidem, Vellei: sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est,

cum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. quod et non praedicanti tamen facile quidem crederem; sicut mali aedificii domino glorianti, se architectum non habuisse. nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum, dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult. credo plus nemini. Pamphilum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum. ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat. sed, cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, 73 ludimagister fuit. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid unquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur; quem cum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid est in physicis Epicuri non a Democrito? nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi; tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundo- 74 rum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem, quid intelligis? ego enim scire te ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior. Cum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus, et quasi sanguis, quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat

alienos; nec consulto dicis occulte, tanquam Heraclitus; sed, (quod inter nos liceat) ne tu quidem intelligis. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit 27
 deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil 75
 expressi, nihil eminentis, fitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor, sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse.

Fac, id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum. cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta, atque formas. Non deest hoc lo- 76
 co copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat; nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. Primum igitur quidque consideremus quale sit. 77
 arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem omnium. Quis tam caecus in contemplandis rebus unquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos, aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent; aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes, deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poetae, pictores, opifices. erat

enim non facile, agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix, et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam, aut leonem, aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret, eam esse causam, cur deos hominum similes
 78 putaremus? Quid censes, si ratio esset in beluis? non
 28 suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis, aut de orationibus nostris, sed de specie, figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis, et iungere formas velimus; qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens beluis, adiunctis humano corpori, nolis esse? Difficili in loco versor. est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. Et qui-
 79 dem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus ephedorum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris. sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vi-

tia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectabat Alcaeum. at est corporis macula, naevus. illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem auroram forte salutans,

Cum subito a laeva Roscius exoriitur.

Pace mihi liceat, coelestes, dicere vestra,

Mortalis visus pulchrior esse deo.

Huic, deo pulchrior. at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum falsum illi et venustum videbatur? Redeo ad deos. ecquos ²⁹ si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ⁸⁰ ecquos naevum habere? ecquos filios, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? nam si plures; aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in coelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter deum, et deum differt; nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, ⁸¹ nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere? tamenne ista tam absurda defendes? nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos, ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt: neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, atque vestitu. at non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria. firmiores enim videas apud eos ⁸² opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos

§2 de sanctissimis templis et simulacris deorum. Etenim
 fana multa exspoliata, et simulacra deorum de locis
 sanctissimis ablata videmus a nostris. at vero ne fan-
 do quidem auditum est, crocodilum, aut ibim, aut
 felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes?
 Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne
 deum videri Aegyptiis? tam hercle, quam tibi illam
 nostram Sospitam, quam tu nunquam ne in somnis
 quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta,
 cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis
 Argia, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis
 Argivis, alia Lanuvinis. Et quidem alia nobis Capi-
 30 tolini, alia Afris Ammonis Iovis. Non pudet igitur
 §3 physicum, id est, speculatorem venatoremque natu-
 rae, ab animis consuetudine imbutis, petere testimo-
 nium veritatis? isto enim modo dicere licebit, Iovem
 semper barbatum, Apollinem semper imberbem, cae-
 fios oculos Minervae, coeruleos esse Neptuni. Et qui-
 dem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit
 Alcamenes: in quo stante atque vestito leviter ap-
 paret claudicatio non deformis. Claudum igitur habe-
 bimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age,
 et his vocabulis deos esse faciamus, quibus a nobis no-
 §4 minantur. At primum quot hominum linguae, tot no-
 mina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque
 veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa,
 idem in Hispania. Deinde nominum non magnus nu-
 merus, ne in pontificiis quidem nostris; deorum autem
 innumerabilis. An sine nominibus sunt? istud quidem
 ita vobis dicere necesse est. quid enim attinet, cum
 una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat,

Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum tibi displicere? An tu mei similem putas esse, aut tui deum? profecto non putas. Quid ergo? solem dicam, aut lunam, aut coelum, deum? ergo etiam *beatum*? quibus fruerem voluptatibus? et *sapientem*? Qui potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. Si igi- 85
tur nec humano visu, quod docui; nec tali aliquo, quod tibi persuasum est; quid dubitas negare, deos esse? Non audes. sapienter id quidem. etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *κρυπτας δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* In hac ita exposita sententia, 31
sunt qui existiment, quod ille incititia plane loquendi fecerit, fecisse consulto. de homine minime vafro male existimant. Dubium est enim, utrum dicat ali- 86
quid iste beatum et immortale, an, si quod sit beatum, id esse immortale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse: sed multis aliis locis, et illum, et Metrodorum tam aperte, quam paulo ante te. Ille vero deos esse putat; nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico, et deos: quibus mediocres homines non ita valde moventur. his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur, morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana

compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

- 87 Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare, esse deos; quid est, quod te impediatur, aut solem, aut lunam, aut mundum, aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Nunquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis num quidnam, aut lunae, aut quinque errantium siderum simile vidisti? sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab iisdem principiis, disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne fit igitur sol, ne luna, ne stellae; quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus, aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? cur igitur credis esse? tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis, aut ratio nova affert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec unquam egressus ex insula, in qua lepusculos, vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur? si vero de elephanto
- 32 quis diceret, etiam rideri te putares? Et tu quidem,
- 89 Vellei, non vestro more, sed dialecticorum (quem funditus gens vestra non novit) argumenti sententiam conclusisti. Beatos esse deos sumfisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse.

id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. conveniat id quoque necesse est. Adiungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? [quid autem est istuc gradatim?] sumfisses tuo iure. Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? praecipitare istuc quidem est, non descendere. Nec vero intelligo, 90 cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit. si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. video. sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos. dii enim semper fuerunt, et nati nunquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri. at homines nati. ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant [forma] dii immortales. Non ergo illorum, humana forma, sed nostra, divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis. illud quaero, quae fuerit tanta fortuna. nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis. Sed tamen quis iste tantus casus? 91 unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? semina deorum decidisse de coelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis: sed casu esse factum, ut deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? utinam tam facile vera invenire possim, quam falsa convincere. Etenim enumerasti memo- 33

riter, et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milefio de natura deorum philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? ne hoc quidem vos movet, considerantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis deos non egere? quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur: dentes, palatum, fauces, nullum ad usum: quaeque procreationis causa natura corpori affixit, ea frustra habebit deus: nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera; quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem vultis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus, et Metrodorus, et Hermachus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit? scito illa quidem sermone, et Attico: sed tamen. tantum Epicuri hortus habuit licentiae! et soletis queri: Zeno quidem etiam litigabat. quid dicam Albutium? nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram: cum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit; Phaedoni Socratico turpissime maledixerit; Metrodori, sodalis sui, fratrem,

Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit; in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus; Nausiphane[m], magistrum suum, a quo nihil didicerat, tam male acceperit. Zeno quidem non eos solum, qui 34
tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros figebat maledictis; sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum [fuisse] dicebat: Chrysippum nunquam nisi Chesippum vocabat. Tu ipse paulo ante, cum tanquam senatum phi- 94
losophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lucubratione anicularum. non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis, ut concedamus, eandem esse hominum et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio; ad extremum etiam sermo et 95
oratio. Nam quod et mares deos, et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari fatis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive *beatitas*, sive *beatitudo* dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum, aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem

aeternam, figura membrisque corporis vacuam, ca-
 56 dere non potest? Nihil aliud dicis, nisi, nunquam
 vidi solem, aut mundum beatum. Quid? mundum,
 praeter hunc, unquamne vidisti? negabis. Cur igitur
 non sexcenta millia esse mundorum, sed innume-
 rabilia ausus es dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te
 ratio non docebit, cum praestantissima natura quae-
 ratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina na-
 tura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic
 animi praestantia vinci; atque ut animi, item corpo-
 ris? Cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus,
 forma pares sumus? ad similitudinem enim deo pro-
 35 pius accedebat humana virtus, quam figura. An quid-
 quam tam puerile dici potest (ut eundem locum diu-
 tius urgeam) quam si ea genera beluarum, quae in ru-
 57 bro mari, Indiave gignantur, nulla esse dicamus? At-
 qui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire
 tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra,
 mari, paludibus, fluminibus existunt: quae negemus
 esse, quia nunquam vidimus. Ipsa vero quam nihil
 ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, simili-
 tudo? Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut
 Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis?

at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum
 nulla prudentior. at figura quae vastior? De bestiis
 98 loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et similli-
 mis formis dispares mores, et moribus simillimis figu-
 ra dissimilis? etenim si semel, Vellei, suscipimus ge-
 nus hoc argumenti, attende quo serpat. tu enim su-
 mebas, nisi in hominis figura rationem inesse non

posse. sumet alius, nisi in terrestri; nisi in eo, qui natus sit; nisi in eo, qui adoleverit; nisi in eo, qui didicerit; nisi in eo, qui ex animo constet, et corpore caduco, et infirmo; postremo nisi in homine, atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te una forma conturbet? his enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneat. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquere. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid super-
 vacaneum sit, aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere? Quid ita? quia nec speciem, nec usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. At eos
 vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, coelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent, aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. qui, etiam si aberrant coniectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium

habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo infitam informationem quandam dei; et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas?

701 Quanto melius haec vulgus imperitorum? qui non membra solum hominis deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscina, fulmen: et, si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii, nullam beluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt. Velut ibes, quae maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, cum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo investas interficiunt, atque consumunt. ex quo fit, ut illae nec morflu vivae noceant, nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere; sed nolo esse longus. ita concludam tamen, beluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. *Nihil habet*, inquit, *negotii*. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione

37 melius existimat. At ipsi tamen pueri, etiam cum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec oratio non modo deos spoliatur motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid, ne deus quidem, esse beatus potest.

Verum sit sane, ut vultis, deus, effigies hominis, ¹⁰³
et imago. quod eius est domicilium? quae sedes? qui
locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod
vultis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet et
fruat, qui beatus futurus est. nam locus quidem iis
etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique
proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua;
superior aetheri, ignibus altissima ora reddatur. Be-
stiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles,
aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt
quaedam etiam, quae igne nasci putentur, appareant-
que in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero ¹⁰⁴
igitur, vester deus primum ubi habitet: deinde quae
causa eum loco moveat; si modo movetur aliquan-
do: postremo, cum hoc proprium sit animantium, ut
aliquid appetant, quod sit naturae accommodatum;
deus quid appetat; ad quam denique rem motu men-
tis ac rationis utatur: postremo, quo modo beatus
sit, quo modo aeternus. quidquid enim horum atti-
geris, ulcus est. ita male instituta ratio exitum repe-
rire non potest. Sic enim dicebas, speciem dei percipi ¹⁰⁵
cogitatione, non sensu: nec esse in ea ullam solidita-
tem, neque eandem ad numerum permanere, eamque
esse eius visionem, ut similitudine et transitione cer-
natur, neque deficiat unquam ex infinitis corporibus
similium accessio; ex eoque fieri, ut in haec intenta
mens nostra, beatam illam naturam et sempiternam
putet. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur, qua- ³⁸
le tandem est? nam si tantummodo ad cogitationem
valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam;
quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo

cogitemus? omnem enim talem conformationem ani-
 mi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos au-
 tem adventum in animos, et introitum imaginum di-
 106 citis. Ut igitur, Ti. Gracchum cum videor concio-
 nantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem
 fitellam, tum eum motum animi dico esse inanem:
 tu autem et Gracchi et Octavii imagines remanere,
 quae, in Capitolium cum pervenerim, tum ad ani-
 mum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cuius
 crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque
 107 aeterni intelligantur. Fac imagines esse, quibus pul-
 sentur animi. species duntaxat obiicitur quaedam. num
 etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae
 imagines vestrae, aut unde? a Democrito omnino haec
 licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos ex-
 itum reperitis; totaque res vacillat, et claudicat. Nam
 quid est, quod minus probari possit, quam omnium
 in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Ro-
 muli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ex forma,
 qua illi fuerunt? quomodo ergo illi? et quorum ima-
 gines? Orpheum poetam docet Aristoteles nunquam
 fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt
 cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago
 eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit.
 108 Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in
 tuum? quid, quod earum rerum, quae nunquam om-
 nino fuerunt, neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut
 Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium
 earum, quas nunquam vidimus? quid, quod, simul-
 ac mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod
 39 etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res,

Vellei, nugatoria est. vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. tanta est impunitas garriendi. At quam licenter? *Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur.* 109 Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? *Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum.* Num eadem ergo ista facient, ut sint omnia sempiterna? confugis ad aequilibritatem: sic enim *ισονομίαν*, si placet, appellemus: et ais, *quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere.* Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales; et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: *et quia sunt, quae interimant, sint quae conservent.* 110 Sint sane: sed ea conservent, quae sunt. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa, et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe 40 nullo modo. virtus autem actiuosa; et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita, ne beatus quidem. Quae ergo vita? *Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? voluptatum.* 111 Credo: nempe ad corpus pertinentium. nullam enim novistis, nisi profectam a corpore, et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum

reliquorum; quos pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscœnis voluptatibus; quas quidem non erubescens, persequitur
 112 omnes nominatim. Quem cibum igitur, aut quas portiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar, ambrosiam, epulas comparant, et aut Iuventatem, aut Ganymedem pocula ministrantem. Tu autem, Epicure, quid facies? neque enim unde habeat ista deus tuus video; nec quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam
 113 deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates. summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit, sed saepius. Annue te video. nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur; alia est ea quaestio: sed doceo, deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro
 41 iudicio ne beatos quidem. At dolore vacant. Satin?
 114 est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam?

Cogitant, inquit, assidue beatos esse se. habent enim nihil aliud, quod agitent in mente. Comprehende igitur animo, et propone ante oculos, deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre est*, et, *Ego beatus sum*, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur, agiteturque incurfione atomorum sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluant. Ita nec beatus est vester deus, nec aeternus.

At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos, 115
libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur?
ut Coruncanium, aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas; non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem; nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus, deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum 116
eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans, nihil nec actura sit unquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? est enim pietas, iustitia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? sanctitas autem est scientia colendorum deorum; qui quamobrem colendi sunt, non intelligo, nullo nec accepto ab iis, nec sperato bono. Quid est autem, quod 42

117 deos veneremur propter admirationem eius naturae ,
 in qua egregium nihil videmus ? Nam superstitione ,
 quod gloriari soletis , facile est liberari , cum sustuleris
 omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram , aut
 Theodorum , qui omnino deos esse negabant , censes
 superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram qui-
 dem ; cui neutrum liquerit , nec esse deos , nec non
 esse. Horum enim sententiae omnium , non modo
 superstitionem tollunt , in qua inest timor inanis deo-
 rum ; sed etiam religionem , quae deorum cultu pio
 118 continetur. Quid ? ii , qui dixerunt , totam de diis im-
 mortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sa-
 pientibus reipublicae causa , ut , quos ratio non pos-
 set , eos ad officium religio duceret , nonne om-
 nem religionem funditus sustulerunt ? Quid Prodicus
 Ceus ? qui ea , quae prodesse hominum vitae , deo-
 rum in numero habita esse dixit , quam tandem reli-
 119 gionem reliquit ? Quid ? qui aut fortes , aut claros ,
 aut potentes viros tradunt post mortem ad deos perve-
 nisse , eosque esse ipsos , quos nos colere , precari , ve-
 nerarique soleamus , nonne expertes sunt religionum
 omnium ? quae ratio maxime tractata ab Euhemero
 est ; quem noster et interpretatus et secutus est , prae-
 ter ceteros , Ennius. Ab Euhemero autem et mor-
 tes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum
 igitur hic confirmasse religionem videtur , an peni-
 tus totam sustulisse ? omitto Eleusinem , sanctam illam
 et augustam ,

Ubi initiantur gentes orarum ultimae.

Praetereo Samothraciam , eaque ,

--- *Quae Lemni*

Nocturno aditu occulta coluntur

Silvestribus saepibus densa.

Quibus explicatis, ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse universitati rerum; tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit; tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere; tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti, quam Democrito digniora. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu, aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum, nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligere vultis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem, sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. nihil est enim virtute amabilius. quam qui adeptus erit, ubicunque erit gentium, a nobis diligetur.

- 122 Vos autem quid mali datis, cum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis? Ut enim omit-
tam vim et naturam deorum: ne homines quidem
censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et
benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bo-
nos? carum ipsum verbum est amoris; ex quo ami-
citiae nomen est ductum: quam si ad fructum no-
strum referemus, non ad illius commoda, quem di-
ligimus; non erit ista amicitia, sed mercatura quae-
dam utilitatum suarum. Prata, et arva, et pecudum
greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis ca-
piuntur. Hominum caritas et amicitia gratuita est.
Quanto igitur magis deorum? qui, nulla re egentes,
et inter se diligunt, et hominibus consulunt. Quod
ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos?
cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt?
quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus?
- 123 At etiam liber est Epicuri de sanctitate. Ludimur
ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licen-
tiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii
humana non curant? quae autem animans natura,
nihil curans? verius est igitur nimirum illud, quod
familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in
libro quinto de natura deorum, nullos esse deos
Epicuro videri; quaeque is de diis immortalibus di-
xerit, invidiae detestandae gratia dixisse. neque enim
tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum
fingeret, lineamentis duntaxat extremis, non habitu
solido; membris hominis praeditum omnibus, usu
membrorum ne minimo quidem; exilem quendam
atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil

gratificantem; omnino nihil curantem, nihil agentem. quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus, re tollit, oratione relinquit deos. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, ¹²⁴ nulla hominum caritate teneatur; valeat. quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia, et caritas.

M. TULLII
CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD
M. BRUTUM
LIBER II.

ARGUMENTUM.

Hic liber continet Balbi disputationem de natura Deorum; ex mente Stoicorum; qui totam istam quaestionem in partes quatuor dividebant. Primum enim docebant, esse Deos: deinde, quales essent: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. His igitur quatuor tanquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars, quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens est de Diis opinio, natura evidens sit necesse est: deinde, Dii ipsi praesentia sua & apparitione eam rem confirmarunt: praedictiones item & praesensiones rerum futurarum, Deos esse, clamant; omnium maxime autem mira totius mundi varietas, pulchritudo, ordo, rerumque omnium ad utilitatem humanam conspiratio. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi potest, esse aliquam divinam mentem. Nam si cetera, quae in corpore sunt, sumimus aliunde, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aere, aliud ab igni; rationem etiam aliunde habeamus necesse est: & cum cetera omnia mundus habeat, quod est omnium optimum, id quoque cur non habeat, nulla est ratio. Omnes porro concedunt, nil non modo esse mundo

melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, cum ratione nil melius, ea quoque mundo insit necesse est; qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino & continuato spiritu contineretur, c. 2-8. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est. omnia quae aluntur & crescunt, ea temperatione caloris oriuntur & augentur, omnesque partes mundi calore sultae sustententur; itaque & mundus simili parique natura servatur. Est igitur natura, quae omnem mundum continet eumque tuetur; quae quoniam mundi principatum, (*ἡγεμονικόν*,) ut in homine mens, obtinet, & est adeo omnium optima, sensus quoque & ratio huic naturae insint necesse est, quae in partibus mundi sunt, & multo quidem acriora atque maiora; ex quo mundum Deum esse concluditur. Est praeterea animans mundus; quod motu suo cietur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadit, c. 9-12. Altera ratio sic procedit: In omni rerum institutione est aliquid extremum atque perfectum, nisi quaedam vis obsistat. Igitur in omni natura s. universo, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici; quod nil, ut in ceteris naturis, obsistere potest. ergo cum in his, quae gignuntur ex terra, nil sit praeter nutritionem; bestiae praeterea sensum & motum habent & appetitum: homini addita etiam est ratio, qua appetitus regantur. Ex quo efficitur, esse etiam quartum & altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae Deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo efficitur, esse in mundo summam virtutem & sapientiam, c. 12-14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitas est tribuenda. Gignuntur enim ex mobilissima & purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque sunt calida & pellucida. Absurdum autem esset, si res aere ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascuntur, sensu aut ratione carerent, quae ibi multo acriora sint necesse est, & vel ordine eorum & constantia, motuque voluntario declarantur, c. 15. s. Sed maxime astrorum sen-

sum & intelligentiam divinitatemque declarat mirabilis ordo eorum & constantia, quae neque naturam significat, quod est plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuit. In quo Epicurus ridicule errat, qui humanam figuram Diis attribuit, negatque rotundum & volubilem Deum cogitari posse, c. 16. seq. Sed multae aliae naturae Deorum ex maghis eorum beneficiis constitutae sunt. Nam primo quod est a Deo natum, id nomine ipsius Dei nuncupatur; deinde res ipsa, in qua est vis maior aliqua, sic appellatur; beneficiis porro excellentes viri in coelum fama ac voluntate sublati sunt; ac denique ex physica ratione multi fluxerunt poetici Dii, c. 23. seq. Constitutis duobus his, Deos esse, & qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia Deorum. Ea tribus argumentis asseritur, de Stoicorum more. Primum ab eo ipso, quod Dii sunt, ducitur; c. 30. 31. s. alterum inde, quod omnes res subiectae sunt naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geruntur; c. 32. tertium autem ex admiratione rerum coelestium & terrestrium arcessitur, qui locus copiose admirabiliterque explicatur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse, demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a Deo provisum: quod quidem quatuor argumentis fit; quorum primum ductum est a corporis humani structura; alterum a perfectionibus animi; tertium ab utilitate, quam res cum coelestes tum terrestres hominibus asserunt; quartum denique ab exemplis hominum illustrium, quibus Dii consuluerunt.

QUAE cum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae
 ego, inquit, incautus, qui cum Academico, et eodem
 rhetore, congregari conatus sum. Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista
 philosophia rhetorem, quamvis eloquentem. neque enim flumine conturbor inanum verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu au-

tem, Cotta, utraque re valuisti. corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias. nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. Tum Balbus, Eundem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. est enim et philosophi, et pontificis, et Cottae, de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. nam contra Epicurum satis superque dictum est. sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quod initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? quod si haberem aliquid, quod liqueret; tamen te vicissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram tibi morem, et agam quam brevissime potero. etenim convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quatuor. Primum docent esse deos: deinde, quales sint: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium, et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. quid enim potest esse tam apertum, tamque perspicuum, cum coelum suspeximus, coelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod

numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius?

*Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes
Iovem;*

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

--- patrem divumque, hominumque,

et praesentem ac praepotentem deum. Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit, an nullus sit, dubitare possit. Quid enim est hoc illo evidentius? quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum seculis aetatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuiffe. Quis enim hippocentaurum fuisse, aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? opinionum enim commenta delet dies; naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo, et in ceteris, deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies maiores atque meliores. Idque evenit non temere, nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant; ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt; et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt: P. enim Vatiens, avus huius adoles-

centis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, Regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit, et primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem coniectus est; post, a Paulo literis allatis, cum idem dies constitisset, et agro a senatu, et vacatione donatus est. Atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditaе, saepe visae formae deorum, quemvis non aut hebetem, aut impium, deos praesentes esse confiteri coegerunt. Praedictiones vero, et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae sint, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsim, Tiresiam, Amphiaraum, Calchanthem, Helenum; quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiarent; ne domesticis quidem exemplis docti, numen deorum comprobabimus? nihil nos P. Claudii, bello Punico primo, temeritas movebit? qui etiam per iocum deos irridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, *ut biberent, quoniam esse nolent.* qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrymas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est; Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Coelius religio-

ne neglecta cecidisse apud Trasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares, aut etiam inferiores reperiemur; religione, id est, cultu deorum, multo superiores. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suam regiones vineae terminavit, contemnendus est? crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis, augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam seipios diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmantur, quae dubia nemini debent esse. Atqui et nostrorum augurum, et Etruscorum haruspicum disciplinam, P. Scipione, C. Figulo consulibus, res ipsa probavit: quos cum Ti. Gracchus, consul iterum, crearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus cum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. senatus, quos ad

foleret, referendum censuit. haruspices introducti
 responderunt, non fuisse iustum comitorum rogato-
 rem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus 11
 ira, Itane vero? ego non iustus, qui et consul roga-
 vi, et augur, et auspicato? an vos Tusci ac barbari
 auspicioꝝ populi Romani ius tenetis, et interpretes
 esse comitorum potestis? itaque tum illos exire iussit.
 Post autem ex provincia literas ad collegium misit,
 se, cum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi
 tabernaculum captum fuisse in hortis Scipionis, quod,
 cum pomoerium postea intrasset, habendi senatus cau-
 sa, in redeundo, cum idem pomoerium transfret,
 auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules
 esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent
 consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla
 maiora? vir sapientissimus, atque haud scio an om-
 nium praestantissimus, peccatum suum, quod celari
 posset, confiteri maluit, quam haerere in republica
 religionem: consules summum imperium statim de-
 ponere, quam id tenere punctum temporis contra re-
 ligionem. Magna augurum auctoritas. quid haruspi- 12
 cum ars nonne divina? haec innumerabilia ex eodem
 genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse?
 quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe
 necesse est. Deorum autem interpretes sunt: deos
 igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt,
 quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non om-
 nes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Sig-
 na ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui
 erraverunt, non deorum natura, sed hominum con-
 iectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium

constat (omnibus enim innatum est, et in animo quasi
 5 insculptum) esse deos. Quales sint, varium est: esse,
 13 nemo negat. Cleanthes quidem noster quatuor de
 causis dixit in animis hominum informatas deorum
 esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo
 dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futura-
 rum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine com-
 modorum, quae percipiuntur coeli temperatione, fe-
 cunditate terrarum, aliarumque commoditatum com-
 14 plurium copia: tertiam, quae terreret animos fulmini-
 bus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, va-
 stitate, pestilentia, terrae motibus, et saepe fremiti-
 bus, lapideisque imbribus, et guttis imbrium quasi
 cruentis: tum lapidibus, aut repentinis terrarum hia-
 tibus: tum, praeter naturam, hominum pecudum-
 que portentis: tum facibus visis coelestibus: tum stel-
 lis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas vocant;
 quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt cala-
 mitatum praenuntiae: tum sole geminato, quod, ut
 e patre audiui, Tuditano et Aquillio consulibus even-
 nerat; quo quidem anno P. Africanus sol alter ex-
 stinctus est. quibus exterriti homines vim quandam
 15 esse coelestem et divinam suspicati sunt. Quartam
 causam esse, eamque vel maximam aequabilitatem mo-
 tus, conversionem coeli; solis, lunae, siderumque om-
 nium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, or-
 dinem; quarum rerum adspectus ipse fatis indicaret,
 non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam,
 aut in gymnasium, aut in forum venerit; cum videat
 omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non
 possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem

intelligat, qui praesit, et cui pareatur; multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil unquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuatur necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. Chrysippus quidem, quamquam 6 est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. *Si enim, inquit, est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit; est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res coelestes, omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. id autem quid potius dixeris, quam deum? Etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? in eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. ergo est aliquid melius. est igitur profecto deus. An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes; tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum coelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum, si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus,*

hebetiora ut sint hominum ingenia propter coeli ple-
 niorem naturam, hoc idem generi humano evenerit,
 quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi,
 collocati sint. Et tamen ex ipsa hominum sollertia
 esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et di-
 vinam, existimare debemus. *Unde enim haec homo*
arripuit? ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin
 et humorem, et calorem, qui est fusus in corpore, et
 terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum deni-
 que illum spirabilem, si quis quaerat, unde habea-
 mus, apparet; quod aliud a terra sumimus, aliud ab
 humore, aliud ab igne, aliud ab aere eo, quem spi-
 ritu ducimus: illud autem, quod vincit haec omnia,
 rationem dico, et, si placet, pluribus verbis, mentem,
 consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus?
 unde sustulimus? an cetera mundus habebit omnia,
 hoc unum, quod plurimi est, non habebit? atqui
 certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil
 praestabilius, nihil pulchrius; nec solum nihil est,
 sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et,
 si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec
 inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid
 vero? tanta rerum consentiens, conspirans, conti-
 nuata cognatio, quem non coget ea, quae dicuntur
 a me, comprobare? possitne uno tempore florere,
 deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se
 immutantibus, solis accessus, discessusque solstitiis
 brumisque cognosci? aut aestus maritimi, fretorum-
 que angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut
 una totius coeli conversione cursus astrorum dispares
 conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinen-

tibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. At-²⁰ que haec cum uberius disputantur et fufius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academico- rum calumniam. cum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur; tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis, aut vix aut nullo modo; conclusa autem aqua facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris vitia diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile seipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat: *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. nihil autem*²¹ *mundo melius. ratione igitur mundus utitur.* Similiter effici potest, sapientem esse mundum; similiter, beatum; similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. Idemque hoc modo: *Nullius sensu carentis*²² *pars aliqua potest esse sentiens. mundi autem partes sentientes sunt. non igitur caret sensu mundus.* Pergit idem, et urget angustius: *Nihil, inquit, quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. mundus autem generat animantes, compotesque rationis. animus est igitur mundus composque rationis.* Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: *Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur; num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid, si platanii fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censes, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus*

non animans sapiensque iudicetur, cum ex se procreet animantes atque sapientes?

9 Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dix-
 23 ram: negaram enim hanc primam partem egere ora-
 tione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse:
 tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo.
 sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur, et
 crescant, contineant in se vim caloris; sine qua neque
 ali possent, neque crescere. nam omne, quod est cali-
 dum et igneum, cietur et agitur motu suo. quod autem
 alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequa-
 bili; qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et
 vita remanet; refrigerato autem et extincto calore, oc-
 24 cidimus ipsi et exstinguimur. Quod quidem Cleanthes
 his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in
 omni corpore. negat enim ullum esse cibum tam gra-
 vem, quin is die et nocte concoquatur; cuius etiam
 in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam
 vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi
 quodam igneo motu; animadversumque saepe est,
 cum cor animantis alicuius evulsum, ita mobiliter pal-
 pitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur,
 quod vivit, sive animal, sive terra editum, id
 vivit propter inclusum in eo calorem. ex quo in-
 telligi debet, eam caloris naturam vim habere in
 25 se vitalem per omnem mundum pertinentem. At-
 que id facilius cernemus, toto genere hoc igneo,
 quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur
 partes mundi (tangam autem maximas) calore
 fultae sustinentur. quod primum in terrena natura
 perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque

tritu elici ignem videmus; et recenti fossione,

--- *terram fumare calentem;*

atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae cavernis contineatur; eaque hieme fit densior: ob eamque causam, calorem insitum interiorius contineat arctius. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, femina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixae contineat, ea temperatione caloris et oriri, et auferere. Atque aquae etiam admistum esse calorem, primum ipse liquor, tum aquae declarat effusio; quae neque congelaret frigoribus, neque nive, pruinaque concrederet, nisi eadem se admisto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus, reliquisque frigoribus adiectis durefcit humor; et idem vicissim mollitur tepescit, et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aer, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. Ille vero et multo quidem calore admistus est. ipse enim oritur ex respiratione aquarum. earum enim quasi vapor quidam aer habendus est. Is autem existit motu eius caloris, qui aquis continetur. quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescent subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi,

ea et ipsa tota natura fervida est, et ceteris naturis
 28 omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex
 quo concluditur, cum omnes mundi partes susti-
 neantur calore, mundum etiam ipsum simili parique
 natura in tanta diurnitate fervari; eoque magis,
 quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita
 in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi
 vis, et causa gignendi, a quo et animantia omnia, et
 ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit ne-
 11 cesse, et augescere. Natura est igitur, quae contineat
 29 mundum omnem, eumque tueatur, et ea quidem
 non sine sensu atque ratione. omnem enim naturam
 necesse est, quae non solitaria sit, neque simplex, sed
 cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se
 principatum, ut in homine mentem, in belua quid-
 dam simile mentis, unde orientur rerum appetitus.
 In arborum autem, et earum rerum, quae gignun-
 tur e terra, radicibus inesse principatus putatur.
 Principatum autem id dico, quod Graeci *ἡγεμονικόν*
 vocant; quo nihil in quoque genere nec potest, nec
 debet esse praestantius. Itaque necesse est, illud etiam,
 in quo sit totius naturae principatus, esse omnium
 optimum, omniumque rerum potestate dominatuque
 dignissimum.

30 Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim
 in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse
 sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi
 inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora
 quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mun-
 dum necesse est; naturamque eam, quae res omnes
 complexa teneat, perfectione rationis excellere, eo-

que deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum igitur est dicere, cum ³¹ homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu; qui integro, et puro, et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur: praesertim cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse, ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? Audiamus enim Platonem, quasi quendam ¹² deum philosophorum; cui duo placet esse motus, ³² unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur; animus sit necesse est. Ex quo efficitur, animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars corporis nostri est, quae non sit minoris, quam nosmetipsi sumus; sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. nam ni ita esset, hominem, qui est

mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse, quam mundum omnem, oporteret.

- 33 Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignuntur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam
 34 ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum
 133 continerentur. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur; quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est, deoque tribuenda, id est, mundo; in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest, in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude (nisi quae vis obstitit) videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque ut pictura, et fabrica, ceteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum: sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid, ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et
 136 altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is

autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est, intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici; aut, cum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? qui enim potest aliter esse optima? neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio. homo enim sapiens fieri potest; mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insapiens, nunquam profecto sapientiam consequetur. ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et deus habendus est. Neque enim est 37 quidquam aliud, praeter mundum cui nihil absit; quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. Scite enim Chrysippus, ut clypei causa, involucrum; vaginam autem, gladii; sic, praeter mundum, cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa; animantes autem, hominum; ut equum, vehendi causa; arandi, bovem; venandi et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. Sed mundus, quoniam omnia com- 38 plexus est, nec est quidquam, quod non insit in eo,

perfectus undique est. Quid igitur potest ei deesse, quod est optimum? nihil autem est mente et ratione melius. ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui, similitudines adiungens, omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo, quam in equulo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. Est autem nihil mundo perfectius: nihil virtute melius. igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est; et efficitur tamen in homine virtus. quanto igitur in mundo facilius? est ergo in eo virtus. sapiens est igitur; et propterea deus.

15 Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas; quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur; neque ulla praeterea sunt admista natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus, et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is eius tactus est, non ut tepesciat solum, sed etiam saepe comburat: quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. Ergo, inquit, cum sol igneus sit, Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine partu aliquo possit permanere; necesse est, aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum; aut ei, qui corporibus animantium continetur.

Atque hic noster ignis, quem usus vitae requirit, 41
 confector est et consumtor omnium, idemque, quo-
 cunque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra
 ille corporeus, vitalis et salutaris, omnia conservat,
 alit, auget, sustinet, sensuque afficit. Negat ergo esse
 dubium, horum ignium sol utri similis sit, cum is
 quoque efficiat, ut omnia floreat, et in suo quae-
 que genere pubescant. Quare cum solis ignis similis
 eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animan-
 tium; solem quoque animantem esse oportet, et qui-
 dem reliqua astra, quae oriantur in ardore coelesti,
 qui aether, vel coelum nominatur. Cum igitur alio- 42
 rum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua,
 in aere aliorum; absurdum esse Aristoteli videtur, in
 ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima,
 animal gigni nullum putare. Sidera autem aethere-
 um locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est,
 et semper agitur et viget; necesse est, quod ani-
 mal in eo gignatur, id et sensu acerrimo, et mobi-
 litate celerrima esse. Quare cum in aethere astra gign-
 antur, consentaneum est, in iis sensum inesse et intel-
 ligentiam. ex quo efficitur, in deorum numero astra
 esse ducenda. Etenim licet videre acutiora ingenia, et 16
 ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant
 eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illo-
 rum, qui utantur crasso coelo atque concreto. Quin 43
 etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis
 aciem putant. Probabile est igitur, praestantem in-
 telligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mun-
 di partem incolant, et marinis terrenisque humo-
 ribus, longo intervallo extenuatis, alantur. Sensum

autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia. nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio; in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum, et in omni aeternitate constantia, neque naturam significat; est enim plena rationis: neque fortunam; quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua
 44 sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate: moveri autem solem, et lunam, et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum, aut levitate in sublime ferri; quorum neutrum astris contingere, propterea quod eorum motus in orbem circumferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. quae enim potest maior esse? restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet. mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui ne-
 17 get, vix eum sanae mentis existimem. Restat, ut, qua-
 45 lis eorum natura sit, consideremus. in quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. ea difficultas induxit, et vulgo imperitos, et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confu-

tata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius; ad hanc praesensionem notionemque nostram, nihil video, quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum iudicem. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum, minimeque resipiens patriam; et dicat, se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod ipse etiam probat, nunquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum, et rationem, et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur, animantem, sensus, 46 mentis, rationis mundum esse compotem. qua ratione, deum esse mundum, concluditur. Sed haec paulo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. Interea, Vellei, noli, quaeso, 18 prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais, et cylindrum, et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram, videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora, duntaxat adspectu; quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, ni-

hil lacunofum? cumque duae formae praestantes sint, ex solidis, globus, (sic enim σφαιραν interpretari placet;) ex planis autem, circulus, aut orbis, qui κυκλος Graece dicitur; his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo: quo nihil fieri potest aptius. Sed si haec non videtis, quia nunquam eruditum illum pulverem attigistis; ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequalitatem motus, constantiamque ordinum in alia figura non potuisse fervari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis. nam posse fieri, ut sit alia figura; innumerabilesque mundos, alios aliarum esse formarum. Quae, si bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, coeli palatum, (ut ait Ennius) non suspexit. Nam, cum duo sint genera siderum; quorum alterum spatii immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum unquam cursus sui vestigium inflectat; alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat; ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur: primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut cum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. ipsa enim umbra terrae soli officiens, noctem efficit: nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum

accessus modici, tum recessus, et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium V et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septemtriones, tum ad meridiem, aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quatuor temporum mutationibus, omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. Iam solis annuos cursus spatiis mensuris luna consequitur: cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonaris, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augeturque; et pubescant, maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus, reliquosque motus constantes, et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adveniunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistent. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum est

ficitur, cum solis, et lunae, et quinque errantium
 ad eandem inter se compositionem confectis om-
 52 nium spatiis est facta conversio. Quae quam longa
 sit, magna quaestio est: esse vero certam et defini-
 tam, necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur,
φαινον quae a Graecis nominatur, quae a terra abest
 plurimum, xxx fere annis cursum suum conficit, in
 quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antece-
 dendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus
 delitescendo, tum matutinis rursus se aperiendo,
 nihil immutat sempiternis seculorum aetatibus, quin
 eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc
 propius a terra Iovis stella fertur, quae *φαιθων* dici-
 tur; eaque eundem XII signorum orbem annis XII
 conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in
 53 cursu varietates. Huic autem proxime inferiorem or-
 bem tenet *πυροεις*, quae stella Martis appellatur; ea-
 que IIII et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus mi-
 nus, eundem lustrat orbem, quem duae superio-
 54 res. Infra hanc autem stella Mercurii est. ea *στιλβων* ap-
 pellatur a Graecis; quae anno fere vertente signife-
 rum lustrat orbem, neque a sole longius unquam uni-
 us signi intervallo discedit, tum antevertens, tum
 subsequens. Infima est quinque errantium, terraeque
 proxima, stella Veneris, quae *φωσφορος* Graece, Lu-
 cifer Latine dicitur, cum antegreditur solem; cum
 subsequitur autem, Hesperos. Ea cursum anno con-
 55 ficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis, et lon-
 gitudinem; quod idem faciunt stellae superiores: ne-
 que unquam ab sole duorum signorum intervallo ion-
 21 gius discedit, tum antecedens, tum subsequens. Hanc

igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis
cursibus in omni aeternitate convenientiam tempo-
rum, non possum intelligere sine mente, ratione,
consilio. Quae cum in sideribus inesse videamus,
non possumus ea ipsa non in deorum numero repo-
nere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocan-
tur, non significant eandem mentem atque pruden-
tiam; quarum est quotidiana, conveniens, constans-
que conversio: nec habent aethereos cursus, neque
coelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae ra-
tionis ignari. non est enim aetheris ea natura, ut vi
sua stellas complexa contorqueat. nam tenuis ac per-
lucens, et aequabili calore suffusus aether, non sa-
tis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur
suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea
coniunctione secretam, et liberam. Earum autem pe-
rennes cursus atque perpetui, cum admirabili incre-
dibilique constantia, declarant in his vim et mentem
esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum
vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur.
Nulla igitur in coelo nec fortuna, nec temeritas, nec
erratio, nec varietas inest; contraque omnis ordo,
veritas, ratio, constantia, quaeque his vacant, emen-
tita et falsa, plenaque erroris eunt circum terras, in-
fra lunam, quae omnium ultima est; in terrisque
versantur. Coelestium ergo admirabilem ordinem, in-
credibilemque constantiam, ex qua conservatio et
salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat,
is ipse mentis expers habendus est. Haud ergo, ut
opinor, erravero, si a principe investigandae verita-
tis, huius disputationis principium duxero. Zeno igitur

tur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et sec-
 58 tam, quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix, et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis feminibus quaeque gignuntur, auferuntur, continentur; sic natura mundi omnes motus habet voluntarios, conatusque, et appetitiones, quas *ὄρμας* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi cum sit, ob eamque causam vel prudentia, vel providentia appellari recte possit, (Graece enim *προνοία* dicitur) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in
 23 eo eximia pulchritudo sit, atque omnis ornatus. Dicitur
 59 est de universo mundo: dictum est etiam de sideribus; ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis, et nervis, et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres, aut

nimis concretos humores colligant : nec iis corporibus sunt , ut aut casus , aut ictus extimescant , aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. Illi autem pulcherrima forma ⁶⁰ praediti, purissimaque in regione coeli collocati , ita feruntur , moderanturque cursus , ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa , et a Graeciae sapientissimis , et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano , id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud , quod erat a deo natum , nomine ipsius dei nuncupabant ; ut cum fruges Cererem appellamus , vinum autem Liberum : ex quo illud Terentii ,

Sine Cerere & Libero friget Venus.

Tum autem res ipsa , in qua vis inest maior aliqua , ⁶¹ sic appellatur , ut ea ipsa vis nominetur deus , ut Fides , ut Mens ; quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro ; ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum , vides Honoris a M. Marcello renovatum ; quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis ? quid Salutis ? quid Concordiae ? Libertatis ? Victoriae ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta , ut sine deo regi non posset , ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis , et Voluptatis , et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt , vitiosarum rerum , neque

naturalium; quamquam Velleius aliter existimat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pul-
 62 fant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii
 dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his qui-
 dem nominibus, quae paulo ante dicta sunt a me,
 24 quae vis sit, in quoque declaratur deo. Suscepit au-
 tem vita hominum, consuetudoque communis, ut
 beneficiis excellentes viros in coelum fama ac vo-
 luntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et
 Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam: hunc
 dico Liberum Semele natum, non eum, quem no-
 stri maiores auguste sancteque Liberum cum Cerere
 et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex my-
 steriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos libe-
 ros appellamus, idcirco Cerere nati, nominati sunt
 Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero
 non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eun-
 dem esse Quirinum putant: quorum cum remane-
 rent animi, atque aeternitate fruerentur, dii rite
 sunt habiti; cum et optimi essent, et aeterni.

63 Alia quoque ex ratione, et quidem physica, mag-
 na fluxit multitudo deorum; qui induti specie hu-
 mana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum au-
 tem vitam superstitione omni refererunt. Atque hic
 locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe, et Chry-
 sippo, pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec
 opinio Graeciam oplevit, exsectum Coelum a filio
 Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Io-
 64 ve. Physica ratio non inelegans inclusa est in impiis
 fabulas. coelestem enim, altissimam aethereamque
 naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gignit

neret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae conjunctione alterius egeret ad procreandum. Saturnum 25
autem, eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet. Κρονος enim dicitur; qui est idem χρονος, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturretur annis. ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur. Vincit est autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum fiderum vinculis alligaret. Sed ipse Iupiter, id est, iuvans pater, quem converfis casibus appellamus a iuvando Iovem, a poetis pater divumque hominumque dicitur; a maioribus autem nostris optimus maximus; et quidem ante optimus, id est, beneficentissimus, quam maximus, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens, 65

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Pliniusque alio loco idem,

Cui, quod in me est, execrabor hoc, quod lucet; quidquid est.

hunc etiam augures nostri; cum dicunt, *Iove fulgente, tonante*: dicunt enim, *coelo fulgente, tonante*. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter,

Vides sublime fusum, immoderatum aethera,

Qui tenero terram circumiectu amplectitur:

Hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem.

26 Aer autem, ut Stoici disputant, interiectus inter ma-
 66 re et coelum, Iunonis nomine consecratur; quae
 est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est ae-
 theris, et cum eo summa coniunctio. Effeminarunt
 autem eum, Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo
 mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam.
 Aqua restabat, et terra, ut essent ex fabulis tria reg-
 na divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis,
 ut volunt, fratri, maritimum omne regnum; no-
 menque productum, ut Portunus a *portu*, sic Nep-
 tunus a *nando*, paulum primis literis immutatis. Ter-
 rena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata
 est; qui *Dives*, ut apud Graecos Πλευτων, quia et reci-
 dant omnia in terras, et oriantur e terris. Is rapuit
 Proserpinam, quod Graecorum nomen est: ea enim
 est, quae Περσεφονη Graece nominatur: quam frugum
 semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre
 67 fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ce-
 res, tanquam *Geres*; casuque prima litera itidem im-
 mutata, ut a Graecis. nam ab illis quoque Δημητηρ,
 quasi Γημητηρ, nominata est. Iam qui *magna verteret*,
 Mavors: *Minerva* autem, quae vel *minueret*, vel *mi-*
 27 *naretur*. Cumque in omnibus rebus vim haberent
 maximam prima, et extrema, principem in sacrifi-
 cando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen
 est ductum; ex quo transitiones perviae, *Iani*: fo-
 resque in liminibus profanarum aedium, *ianuae* no-
 minantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est
 enim, quae ab illis Έστια dicitur. vis autem eius ad
 aras et focos pertinet. itaque in ea dea, quae est re-
 rum custos intimarum, omnis et precatio, et sacri-

ficatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi Dii 68
 Penates, sive a *penu* ducto nomine, (est enim om-
 ne, quo vescuntur homines, *penus*) sive ab eo,
 quod *penitus* insident: ex quo etiam *penetrales* a poe-
 tis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum;
 quem solem esse volunt: Dianam autem, et Lunam,
 eandem esse putant: cum *sol* dictus sit, vel quia *so-*
lus ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, cum
 est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet; Luna
 a *lucendo* nominata sit. eadem est enim *Lucina*. ita-
 que, ut apud Graecos Dianam, eamque Luciferam,
 sic apud nostros *Iunonem Lucinam* in pariendo in-
 vocant: quae eadem *Diana omnivaga* dicitur, non
 a *venando*, sed quod in septem numeratur tanquam
vagantibus. *Diana* dicta, quia noctu quasi diem ef- 69
 ficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii matu-
 rescunt aut septem nonnunquam, aut, ut plerumque,
 novem lunae cursibus: qui quia mensa spatia confi-
 ciunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa,
 Timaeus: qui cum in historia dixisset, qua nocte
 natus Alexander esset, eadem *Dianae Ephesiae* tem-
 plum deflagravisse, adiunxit, *minime id esse miran-*
dum, quod Diana, cum in partu Olympiadis adesse
voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res om-
 nes *veniret*, *Venerem* nostri nominaverunt, atque ex
 ea potius *venustas*, quam *Venus* ex *venustate*. Vi- 28
 detisne igitur, ut a *physicis* rebus, bene atque utili- 70
 ter inventis, tracta ratio sit ad *commentitios* et *fic-*
tos deos? quae res genuit *falsas opiniones*, *erro-*
resque turbulentos, et *superstitiones* paene *aniles*. et
formae enim nobis *deorum*, et *aetates*, et *vestitus*,

ornatusque noti sunt : genera praeterea , coniugia , cognationes , omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae . nam et perturbatis animis inducuntur ; accipimus enim deorum cupiditates , aegritudines , iracundias : nec vero , ut fabulae ferunt , dii bellis proeliisque caruerunt : nec solum , ut apud Homerum , cum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent , sed etiam , ut cum Titanis , ut cum Gigantibus , sua propria bella gesserunt . Haec et dicuntur , et creduntur stultissime , et plena sunt
71 futilitatis , summaeque levitatis . Sed tamen , his fabulis spretis ac repudiatis , deus pertinens per naturam cuiusque rei , *per terras Ceres , per maria Neptunus* , alii per alia , poterunt intelligi , qui , qualesque sint , quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit , hos deos et venerari et colere debemus . Cultus autem deorum est optimus , idemque castissimus atque sanctissimus , plenissimusque pietatis , ut eos semper pura , integra , incorrupta et mente , et voce veneremur . non enim philosophi solum , verum etiam maiores nostri superstitionem a religione
72 separaverunt . Nam qui totos dies precabantur , et immolabant , ut sui sibi liberi superstites essent , *superstitiosi* sunt appellati : quod nomen postea latius patuit . Qui autem omnia , quae ad cultum deorum pertinerent , diligenter retractarent , et tanquam relegerent , sunt dicti *religiosi* , ex relegendo , ut *elegantes* ex eligendo , tanquam a diligendo *diligentes* , ex intelligendo *intelligentes* . his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem , quae in religioso . Ita factum est in superstitioso et religioso , alterum vitii

nomen, alterum laudis. Ac mihi videor fatis, et esse deos, et quales essent, ostendisse.

Proximum est, ut doceam, deorum providentia 29 mundum administrari. Magnus sane locus, et a ve- 73 stris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis: ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso, hesterno die, dictum est, anum fatidicam *προνοίαν* a Stoicis induci; [id est, *providentiam*.] quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat; sed id praecise dicitur. Ut, si quis dicat, Atheniensium 74 rempublicam consilio regi, desit illud, Areopagi: sic, cum dicimus, providentia mundum administrari, deesse arbitror, deorum. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere: et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet: non datum est: non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum; sed cum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine literis, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. Di- 30 co igitur providentia deorum mundum, et omnes 75 mundi partes, et initio constitutas esse, et omni tempore administrari; eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt: quarum pars prima est, quae

ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos; quo concessio, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque [omnia] pulcherrime geri. quo constituto, sequitur ab animantibus principiis eas esse generatas. Tertius locus est, qui ducitur ex admiratione rerum coelestium, atque terrestrium.

- 76 Primum igitur aut negandum est deos esse, quod et Democritus simulacra, et Epicurus imagines inducens, quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum. nihil est autem praeclarior mundi administratione. deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius, et maiore vi praeditum, quam deus, quale id cunque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens,
- 77 quae videmus. Non est igitur natura deorum praepotens, neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati, vel naturae, qua coelum, maria, terraeque regantur. Nihil autem est praestantius deo. ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli igitur est naturae obediens, aut subiectus deus. omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus, intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? at et ignoratio rerum, aliena naturae deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem

difficultas, minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari. Atqui necesse est, cum sint 31 dii, si modo sint, ut profecto sunt, animantes esse, 78 nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rempublicam atque urbem aliquam regentes. Sequitur, ut ea- 79 dem sit in his, quae in genere humano, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex; quae est recti praeceptio, pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque, et mentem a diis ad homines pervenisse; ob eamque causam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, cum eorum augusta, et sancta simulacra veneremur? quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia; unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? cumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. Nihil au- 80 tem est nec maius, nec melius mundo. necesse est ergo, eum deorum consilio, et providentia administrari. Postremo cum fatis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim, et illustrem faciem videremus, solem dico, et lunam, et vagas stellas, et inerrantes, et coelum, et mundum ipsum, et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu et commoditate generis humani; efficitur, omnia regi divina mente atque providentia. Ac de prima quidem parte fatis dictum est.

- 32 Sequitur, ut doceam, omnia subiecta esse naturae,
 81 eaque ab ea pulcherrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam censent esse vim quandam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios: alii autem, vim participem rationis, atque ordinis, tanquam via progredientem, declarantemque, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando. feminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem, comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere; partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam, et sentire, et appetere possint, et ex sese similia sui gignere.
- 82 Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora, et inane, quaeque his accidant. Sed nos cum dicimus natura constare, administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam, aut fragmentum lapidis, aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet, et artis quaedam similitudo.
- 33 Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur,
 83 arte naturae vivunt et vigent; profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturae, quippe quae gravidata feminibus, omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. eiusdemque exspiratio-

nibus aer alitur, et aether, et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est. stirpes enim terrae inhaerent. animantes autem adspiratione aeris sustinentur; ipseque aer nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat. nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum. quacunq̄ue enim imus, quacunq̄ue movemur, videtur quasi locum dare et cedere. Quaeque in ⁸⁴ medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt, unamque naturam. Et cum quatuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra, aqua: ex aqua, oritur aer: ex aere, aether: deinde retrorsum vicissim ex aethere, aer: ex aere, aqua: ex aqua, terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursum, deorsum, ultro, citroque comitantibus, mundi partium coniunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse ⁸⁵ est, hoc eodem ornatu, quem videmus; aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. quorum utrumvis sit, sequitur, natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut rursus (ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis, aut arboris, quae porro animantis figura, conformatioque membrorum, tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur; aut mundum regi confitendum est. Etenim qui reliquas naturas omnes, ea- ⁸⁶ rumque femina contineat, qui potest ipse non natura

administrari? ut si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere; ipsum autem hominem, cui ea existant, non constare natura; non intelligat, ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur. **34** Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et fator, et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus; omniaque, sicut membra et partes suas, nutritur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari; cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit. ex iis enim naturis, quae erant, quod **87** effici potuit optimum, effectum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo unquam docebit; et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores; videamus, utrum ea fortuita sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante, divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt; nec ars efficit quidquam sine ratione; ne natura quidem rationis expertis est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum adspexeris, scire adhibitam esse artem; cumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; aut cum solarium vel descriptum, aut ex aqua contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes, et earum artifices, et cuncta complectatur, consilii et ra-

tionis esse expertem putare? Quod si in Scythiam, 88
aut in Britanniam, sphaeram aliquis tulerit hanc,
quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius
singulae conversiones idem efficiunt in sole, et in lu-
na, et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in
coelo singulis diebus et noctibus; quis in illa barbarie
dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione? Hi au- 35
tem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt
omnia, casumne ipse sit effectus, aut necessitate aliqua,
an ratione ac mente divina; et Archimedes arbitran-
tur plus valuisse in imitandis sphaerae conversioni-
bus, quam naturam in efficiendis, praesertim cum
multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata,
sollertius. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem 89
nunquam ante vidisset, ut procul divinum et novum
vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo
admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

--- tanta moles labitur

Fremebunda ex alto, ingenti sonitu & spiritu:

Prae se undas volvit: vortices vi suscitatur,

Ruit prolapsa: pelagus respergit, refert.

Ita dum interruptum credas nimbum volvier,

Dum quod sublime ventis expulsum rapi

Saxum, aut procellis, vel globosos turbines

Exsistere ictos undis concursantibus:

Nisi quas terrestres Pontus strages conciet:

At forte Triton fuscina evertens specus,

Subter radices penitus undanti in freto

Molem ex profundo saxeam ad coelum eruit.

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit igno-

tam : idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu,

Sicut inciti, atque alacres rostris perfremunt

Delphini. ---

item alia multa,

--- Silvani melo

Consimilem ad aures cantum & auditum refert.

90 Ergo ut hic primo ad aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum, se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus ad aspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata, immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac coelesti ac divina domo, sed etiam rectorem, et moderatorem, et tanquam architectum tanti operis, tan-
36 tique muneris. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas coelestium rerum atque terrestrium.

91 Principio enim terra, sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animabili spirabilique natura, cui nomen est *aer*, Graecum illud quidem, sed receptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mu- tuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam *aether* Latine, quam dicitur *aer*: etsi interpretatur Pa- cuvius:

Hoc, quod memoro, nostri coelum, Graii perhibent aethera.

Quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco :

Graiu gena de isto aperit ipsa oratio.

Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innume- 92
rabiles flammae siderum exsunt; quorum est prin-
ceps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis
partibus maior, atque amplior, quam terra uniuersa:
deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. At-
que hi tanti ignes, tamque multi, non modo nihil
nocent terris, rebusque terrestribus, sed ita profunt,
ut si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a
tantis ardoribus, moderatione et temperatione sub-
lata. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi per- 37
suadeat, corpora quaedam solida, atque individua, 93
vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum,
et pulcherrimum ex eorum corporum concursione
fortuita? Hoc qui existimat fieri potuisse, non intel-
ligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et
viginti formae literarum vel aureae, vel quales libet,
aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis
annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod
nescio an ne in uno quidem versu possit tantum vale-
re fortuna. Isti autem quemadmodum asseuerant, ex 94
corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam 95
ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed con-
currentibus temere atque casu, mundum esse per-
fectum? vel innumerabiles potius in omni puncto
temporis alios nasci, alios interire? Quod si mun-
dum efficere potest concursus atomorum, cur portu-
cum, cur templum, cur domum, cur urbem non po-

test ? quae sunt minus operosa, et multo quidem fa-
 cilia. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi
 quidem nunquam hunc admirabilem coeli ornatum,
 95 qui locus est proximus, suspexisse videantur. Prae-
 clare ergo Aristoteles, *Si essent*, inquit, *qui sub terra*
semper habitavissent, bonis & illustribus domiciliis, quae
essent ornata signis atque picturis, instructaque rebus
iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur,
nec tamen exissent unquam supra terram; accepissent
autem fama et auditione, esse quoddam numen, &
vim deorum: deinde aliquo tempore, patefactis terrae
faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in haec loca,
quae nos incolimus, atque exire potuissent: cum repente
terram, & maria, coelumque vidissent; nubium magni-
tudinem, ventorumque vim cognovissent, adspexissent-
que solem, eiusque tum magnitudinem, pulchritudi-
nemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is
diem efficeret, toto coelo luce diffusa: cum autem terras
nox opacasset, tum coelum totum cernerent astris distinc-
tum & ornatum, lunaeque luminum varietatem tum
crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et
occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabiles-
que cursus: haec cum viderent, profecto et esse deos, et
 38 haec tanta opera deorum esse arbitrarentur. Atque haec
 96 quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas,
 quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium fini-
 timas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum
 nemo hominem homo agnosceret: cum autem tertio
 die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur.
 Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret,
 ut subito lucem adspiceremus; quaenam species coeli

videretur? Sed assiduitate quotidiana, et consuetudine oculorum affuefcunt animi; neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas femper vident; proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas caufas excitare. Quis enim 97 hunc hominem dixerit, qui cum tam certos coeli motus, tam ratos aſtrorum ordines, tamque omnia inter fe connexa et apta viderit, neget in his ullam inefſe rationem, eaque caſu fieri dicat, quae quanto confilio gerantur, nullo confilio aſſequi poſſumus? An cum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut ſphaeram, ut horas, ut alia permulta; non dubitamus quin illa opera ſint rationis: cum autem imperum coeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, conſtantiffime conficientem viciffitudines anniverſarias, cum ſumma ſalute et conſervatione rerum omnium; dubitamus, quin ea non ſolum ratione fiant, ſed etiam excellenti quadam divinaque ratione? Licet enim iam, remota ſubtilitate diſputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus conſtitutas. 98

Ac principio terra univerſa cernatur, locata in 39 media mundi ſede, ſolida et globofa, et undique ipſa in ſefe nixibus ſuis conglobata, veſtita floribus, herbis, arboribus, frugibus. quorum omnium incredibilis multitudo, infatiabili varietate diſtinguitur. Adde huc fontium gelidas peremnitates, liquores perlucidos amnium, riparum veſtitus viridiſſimos, ſpelancarum concavas altitudines, faxorum aſperitates, impendentium montium altitudines, im-

mensitatesque camporum: adde etiam reconditas au-
 ri, argenticque venas, infinitamque vim marmoris.
 99 Quae vero, et quam varia genera bestiarum vel ci-
 curum, vel ferarum? qui volucrum lapsus, atque
 cantus? qui pecudum pastus? quae vita silvestrium?
 Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cul-
 tores terrae constituti, non patiuntur eam nec im-
 manitate beluarum efferari, nec stirpium asperitate
 vastari: quorumque operibus agri, insulae, litora-
 que collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si,
 ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunc-
 100 tam intuens terram, de divina ratione dubitaret. At
 vero quanta maris est pulchritudo? quae species uni-
 versi? quae multitudo et varietas insularum? quae
 amoenitates orarum et litorum? quot genera, quam-
 que disparia partim submersarum, partim fluitanti-
 um et innantium beluarum, partim ad saxa nativis
 testis inhaerentium? Ipsum autem mare sic terram
 appetens litoribus alludit, ut una ex duabus naturis
 101 conflata videatur. Exinde mari finitimus aer, die et
 nocte distinguitur; isque tum fusus et extenuatus sub-
 lime fertur; tum autem concretus, in nubes cogi-
 tur; humoremque colligens terram auget imbribus:
 tum effluens huc et illuc, ventos efficit. Idem annuas
 frigorum et calorum facit varietates: idemque et vo-
 latus alitum sustinet, et spiritu ductus alit et sustentat
 40 animantes. Restat ultimus, et a domiciliis nostris al-
 tissimus, omnia cingens, et coercens coeli comple-
 xus, qui idem aether vocatur, extrema ora et deter-
 minatio mundi: in quo, cum admirabilitate maxima,
 100 igneae formae cursus ordinatos definiunt. E quibus

sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur. isque oriens et occidens, diem noctemque conficit: et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitia quaedam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum coelo hilarata videatur. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, 103 maior quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congregiendi cum sole, tum digrediendi, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet: atque etiam tum subiecta atque opposita soli, radios eius et lumen obscurat; tum ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione solis, interposito interiectuque terrae, repente deficit. iisdemque spatiis haestellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et occidunt: quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam infistunt. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium ma- 104 xima multitudo: quarum ita descripta distinctio est, ut ex nota figurarum similitudine nomina invenerint. Atque hoc loco me intuens, Utar, inquit, carminibus 4B Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa, ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videamus, sine ulla mutatione, aut varietate,

Cetera labuntur celeri coelestia motu,

Cum coeloque simul noctesque diesque feruntur,
 quorum contemplatione nullius expleri potest ani- 105

mus, naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex

Dicitur esse polus.

Hunc circum *αβγδε* duae feruntur, nunquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,

Altera dicitur esse Helice;

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones.

Paribusque stellis similiter distinctis eundem coeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.

Sed prior illa magis stellis distincta refulget,

Et late prima confestim a nocte videtur.

Haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.

Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

Et quo sit earum stellarum admirabilior adspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,

Torvum Draco serpit, subter supraque revolvens

Sese, conficiensque sinus e corpore flexos.

Eius cum totius est praeclara species, in primis suspicenda est figura capitis, atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,

Verum tempora sunt duplici fulgore notata,

Et trucibusque oculis duo fervida lumina flagent,

Atque uno mentum radianti sidere lucet:

Obsipum caput, et tereti cervice reflexum,

Obtutum in cauda maioris figere dicas.

Et reliquum quidem corpus draconis totis noctibus cernimus.

*Hoc caput hic paulum sese, subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus parte admiscerentur in una.*

Id autem caput,

Attingens defessa velut moerentis imago

Vertitur;

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.

Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo: propter caput autem 109

Anguitenens:

Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.

Hic pressu duplici palmarum continet anguem,

Eius & ipse manet religatus corpore toto:

Namque virum medium serpens sub pectore cingit.

Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,

Atque oculos urget pedibus, pectusque Nepai.

Septem autem triones sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:

Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum. 110

Deinde quae sequuntur. Huic enim Booti

--- Subter praecordia fixa videtur

Stella micans radiis Arcturus nomine claro:

cui subiecta fertur,

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

Atque ita demerata signa sunt, ut in tantis descriptio- 43
nibus divina sollertia appareat.

Et natos Geminos invisos sub caput Arcti.

Subiectus media est Cancer, pedibusque tenetur

Magnus Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.

Adversum caput huic Helice truculenta tuetur.

At Capra laevum humerum clara obtinet.

Tum quae sequuntur,

Verum haec est magno atque illustri praedita signo.

Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem.

Cuius sub pedibus

Corniger est valido connexus corpore Taurus.

111 *Eius caput stellis conspersum est frequentibus.*

Has Graeci stellas, Hyadas vocitare fuerunt:

a pluendo; ^{υειν} enim est pluere. Nostri imperite Succulas, quasi a subus essent, non ab imbris nominatae. Minorem autem Septentrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur.

Namque ipsum ad iergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiopea.

Hanc autem illustri versatur corpore propter

Andromeda, aufugiens ad spectum moesta parentis.

Huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti,

Summum contingit caput alvo: stellaque iungens

Una, tenet duplices communi lumine formas,

Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.

Exin contortis Aries cum cornibus haeret.

Quem propter

Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante,

Et magis horriferae aquilonis tangitur auris.

44 *Ad pedes Andromedae Perseus describitur,*

112 *Quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.*

At propter laevum genus omni ex parte locatas

Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.

Inde Fides leviter posita, & convexa videtur.

Inde est ales avis lato sub tegmine coeli.

Capiti autem Equi proximat Aquarii dextra, totus-
que deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,

Corpore semifero magno Capricornus in orbe.

Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,

Brumali flectens contorquet tempore currum.

Hinc autem adspicitur,

Ut sese ostendens emergit Scorpius alte

Posteriore trahens flexum vi corporis arcum,

Quem propter nitens pennis convolvitur ales.

At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus.

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

Quem subsequens,

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus subsequitur,

Curriculum nunquam defesso corpore sedans.

At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo.

Hanc Aries tegit, & squamoso corpore Pisces,

Fluminis illustris tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

--- adspicies, proceraque Vincla videbis,

Quae retinent Pisces caudarum a parte locata.

Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen,

Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propter quae Centaurus

Cedit, Equi partes properans submergere Chelis.

Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,

Tendit, & illustrem truculentus cedit ad aram,

Hic sese infernis de partibus erigit Hydra :

cuius longe corpus est fufum :

In medioque finu fulgens Cratera relucet.

Extremam nitens plumato corpore Corvus

Rostro tundit : & hic Geminis est ille sub ipsis

Ante- Canem , Graio Procyon qui nomine fertur.

115 Haec omnis descriptio fiderum, atque hic tantus coeli ornatus, ex corporibus huc et illuc, casu et temere concurrantibus potuisse effici, cuiquam sanovideri potest? aut vero alia quae natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi qualia fiat, sine summa ratione non possunt?

45 Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. omnes enim partes eius undique medium locum capeffentes, nitantur aequaliter. maxime autem corpora inter se iuncta permanent, cum quodam quasi vinculo circumdata colligantur; quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur, et ad medium

116 rapit, et convertit extrema. Quocirca si mundus globosus est, ob eamque causam omnes eius partes undique aequabiles, ipsae per se, atque inter se continentur; contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus, (id autem medium, infimum in sphaera est) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens, conglobatur undique aequabiliter, neque redundat un-

quam, neque effunditur. Huic autem continens aer, 117
fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit. itaque et mari continuatus, et iunctus est, et natura fertur ad coelum; cuius tenuitate et calore temperatus, vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars coeli, quae aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem, et nulla admistione concretum, et cum aeris extremitate coniungitur. In aethere autem astra 46
volvuntur; quae se et nixu suo conglobata continent; et forma ipsa figuraque, sua momenta sustentant. sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. Sunt autem stellae 118
natura flammeae. quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepidatis, et ex aquis excitantur: quibus altae, renovataeque stellae, atque omnis aether, refundunt eadem, et rursus trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paululum, quod astrorum ignis, et aetheris flamma consumat. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, cum, humore consumto, neque terra ali possit, neque remearet aer; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non possit: ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rursus animante, ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. Nolo in stellarum ratione multus 119
vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret, et tempe-

ret, infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates, et partus afferat, maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae, quem non movet, hunc horum nihil unquam reputavisse certo scio.

47 Age, ut a coelestibus rebus ad terrestres veniamus;
 120 quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio, eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur; obducunturque libro, aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula, tanquam manibus, apprehendunt; atque se ita erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus brassicisque, si prope sati sint, ut a pestiferis et nocentibus, refugere dicuntur,
 121 nec eos ulla ex parte contingere. Animantium vero quanta varietas est? quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant? quarum aliae coriis rectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae: pluma alias, alias squama videmus obductas: alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum ad eum pastum capeffendum, conficiendumque, quae sit in figuris animantium, et quam sollers, subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata, atque

ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit au- 122
 tem eadem natura beluis et sensum, et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capef-
 fendos, altero fecernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum
 accedunt, alia volando, alia nando; cibumque partim oris hiatu, et dentibus ipsis capeffunt, partim un-
 guium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostro-
 rum: alia fugunt, alia carpunt, alia vorant, alia man-
 dunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut ci-
 bum terrestrem rostris facile contingant. Quae autem 123
 altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut came-
 li, adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam
 data elephantis, quia propter magnitudinem corpo-
 ris difficiles aditus habebant ad pastum. At, quibus 48
 bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vesceren-
 tur, aut vires natura dedit, aut celeritatem. data est
 quibusdam etiam machinatio quaedam atque soler-
 tia: ut in araneolis, aliae quasi rete texunt, ut, si
 quid inhaeserit, conficiant; aliae autem ex inopinato
 observant, et si quid incidit, arripiunt, idque con-
 sumunt. Pinna vero, (sic enim Graece dicitur) dua-
 bus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi
 societatem coit comparandi cibi. itaque cum pisci-
 culi parvi in concham hiantem innataverint, tum ad-
 monita squillae pinna morsu, comprimit conchas. Sic
 dissimillimis bestiis communiter cibus quaeritur. In 124
 quo admirandum est, congressune aliquo inter se,
 an iam inde ab ortu naturae ipsae congregatae sint.
 Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus

nis, quae gignuntur in terra : veluti crocodili, fluvia-
 tilesque testudines, quaedamque serpentes ortae ex-
 tra aquam, simulac primum niti possunt, aquam per-
 sequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe sup-
 ponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab iis,
 ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt: deinde
 eas relinquunt, et effugiunt sequentes, cum primum
 aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt.
 49 Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura
 custodiam. Legi etiam scriptum, esse avem quandam,
 quae Platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere
 advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent:
 quae cum emerissent, piscemque cepissent, usque eo
 premere earum capita mordicus, dum illae captum
 amitterent; id quod ipsa invaderet. eademque haec
 avis scribitur conchis se solere complere, easque,
 cum stomachi calore concoxerit, evomere, atque
 125 ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. Ranae autem
 marinae dicuntur obruere sese arena solere, et mo-
 veri prope aquam: ad quas, quasi ad escam, pisces
 cum accesserint, confici a ranis, atque consumi. Mil-
 vo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo.
 ergo alter alterius, ubicunque nactus est, ova frangit.
 Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo plera-
 que, quis potest non mirari? Grues, cum loca cali-
 diora petentes maria transmittant, trianguli efficere
 formam. eius autem summo angulo aer ab iis adversus
 pellitur: deinde sensim ab utroque latere, tanquam
 remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem
 trianguli, quam grues efficiunt, ea tanquam a puppi,
 ventis adiuvatur; haeque in tergo praevolantium col-

la et capita reponunt. quod quia ipse dux facere non
 potest, quia non habet ubi nitatur, revolat, ut ipse
 quoque quiescat. In eius locum succedit ex iis, quae
 acquirunt; eaque vicissitudo in omni cursu conser-
 vatur. Multa eiusmodi proferre possum: sed genus ip- 126
 sum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se
 opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspiciant,
 ut in cubilibus delitescant: atque alia mirabilia. Quid 50
 ea, quae nuper, id est paucis ante seculis, medico-
 rum ingeniis reperta sunt? vomitione canes, purga-
 tu autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est,
 pantheras, quae in barbaria venenata carne caperen-
 tur, remedium quoddam habere; quo cum essent usae,
 non morerentur: capras autem in Creta feras, cum
 essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere,
 quae Dictamnus vocaretur; quam cum gustavissent,
 sagittas excidere dicunt e corpore. Cervaeque paulo 127
 ante partum perpurgant se quadam herbula, quae Se-
 felis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra metum et
 vim suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri,
 apri dentibus, morsu leones; aliae fuga se, aliae oc-
 cultatione tutantur: atramenti effusione sepiae, tor-
 pore torpedines. multae etiam insectantes odoris in-
 tolerabili foeditate depellunt. Ut vero perpetuus 51
 mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a provi-
 dentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera,
 et arborum, omniumque rerum, quae altae aut radici-
 bus a terra, aut stirpibus continerentur. quae quidem
 omnia eam vim feminis habent in se, ut ex uno plura
 generentur; idque semen inclusum est in intima parte
 earum baccarum, quae ex quaque stirpe funduntur:

iisdemque feminibus et homines affatim vescuntur,
 et terrae eiusdem generis stirpium renovatione com-
 128 plentur. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad per-
 petuam conservationem earum generis appareat?
 201 nam primum aliae mares, aliae feminae sunt; quod
 perpetuitatis causa machinata natura est. Deinde par-
 tes corporis et ad procreandum, et ad concipiendum
 07 aptissimae: et in mare, et in femina commiscendo-
 rum corporum mirae libidines. Cum autem in locis
 semen infedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eo-
 que septum fingit animal: quod cum ex utero elap-
 sum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur,
 omnis fere cibus matrum lactescere incipit; eaque,
 quae paulo ante nata sunt, sine magistro, duce na-
 tura, mammas appetunt, earumque ubertate satu-
 rantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse for-
 70 tuitum, et haec omnia esse opera providae sollertis-
 que naturae; quae multiplices foetus procreant, ut
 sues, ut canes, his mammaram data est multitudo:
 20 quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca
 129 gignunt. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in
 educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt,
 usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere?
 72 et si pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt.
 facile enim illa aqua et sustinentur, et foetum fun-
 52 dunt. Testudines autem, et crocodilos dicunt, cum
 in terra partum ediderint, obruere ova, deinde dis-
 cedere. ita et nascuntur, et educantur ipsa per sese.
 Iam gallinae, avesque reliquae et quietum requi-
 runt ad pariendum locum, et cubilia sibi, nidosque
 construunt, eosque quam possunt mollissime sub-

sternunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos cum excluderint, ira tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur; et, si est calor a sole, se opponant. Cum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliqua cura liberantur. Accedit ad nonnullorum animantium, ¹³⁰ et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem, hominum etiam sollertia, et diligentia. Nam multae et pecudes, et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam, aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, cum tota aestate obrutam opletamque tenuit, tum recedit, mollitosque et oblimatos agros ad ferendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates; in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conferit. magnam enim vim seminum secum, frumenti, similium, dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre ¹³¹ possum: multos fertiles agros, alios aliorum fructuum. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam ⁵³ multa ad vescendum, tam varia, tamque iucunda gignit; neque ea uno tempore anni; ut semper et novitate delectemur, et copia? Quam tempestivos autem dedit, quam salutare non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias? quorum flatu nimii temperantur calores. Ab iisdem etiam maritimi cursus celeres, et certi diriguntur. Multa praetereunda ¹³²

sunt: et tamen multa dicuntur. enumerari enim non possunt fluminum opportunitates; aestus maritimi multum accedentes et recedentes; montes vestiti, atque silvestres; salinae ab ora maritima remotissimae; medicamentorum salutarium plenissimae terrae; artes denique innumerabiles, ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

- 133 Sin quaeret quispiam, cuiusnam causa tantarum rerum molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustententur. at id quidem absurdum est. An bestiarum? nihilo probabilius, deos mutarum et nihil intelligentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. hi sunt dii, et homines; quibus profecto nihil est melius. ratio est enim, quae praestat omnibus. ita fit credibile, deorum et hominum causa factum esse mundum, quae-
- 54 que in eo sint, omnia. Faciliusque intelligetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae na-
- 124 turae figura, atque perfectio. Nam cum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his ex-

tenuatur et molitur cibus. eorum adversi acuti mor-
su dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui ge-
nuini vocantur: quae confectio etiam a lingua adiu-
vari videtur. Linguam autem ad radices eius haerens 135
excipit stomachus; quo primum illabuntur ea, quae
accepta sunt ore: is utraque ex parte tonsillas attingens,
palato extremo atque intimo terminatur. Atque
is, agitatione et motibus linguae cum depulsum et qua-
si detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem par-
tes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur;
quae autem supra, contrahuntur. Sed cum aspera 136
arteria, (sic enim a medicis appellatur,) ostium habeat,
adiunctum linguae radicibus, paulo supra, quam
ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones
usque pertineat, excipiatque animam eam, quae ducta
sit spiritu, eandemque a pulmonibus respiret, et reddat;
tegitur quodam quasi operculo: quod ob eam causam
datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset,
spiritus impediretur. Sed cum alvi natura, subiecta
stomacho, cibi et potionis sit receptaculum; pulmones
autem, et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo
multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e
nervis. Est autem multiplex et tortuosa, arcetque et
continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod
recipit, ut id mutari et concoqui possit: eaque tum
adstringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accepit,
cogit et confundit; ut facile et calore, quem multum
habet exterendo cibo, et praeterea spiritu omnia cocta
atque confecta in reliquum corpus dividantur. In
pulmonibus autem in- 55
est raritas quaedam et assimilis spongiis mollitudo,

ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt adspirantes, tum respiritu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex intestinis autem, et alvo, secretus a reliquo cibo succus is, quo alimur, permanat ad iecur per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris, (sic enim appellant,) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur, eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. Ab eo cibo cum est secreta bilis, iique humores, qui ex renibus profunduntur; reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus, in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur, tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est; sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab eo spiritu, deinde contagione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant: cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per

arterias. Utraeque autem crebrae, multaeque, toto corpore intextae, vim quandam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. Quid dicam de ossibus? ¹³⁹ quae subiecta corpori, mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos accommodatas, et ad motum, et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur; eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui, sicut venae et arteriae, a corde tracti et profecti, in corpus omne ducuntur. Ad hanc providentiam ⁵⁶ naturae tam diligentem, tamque solertem, adiungi ¹⁴⁰ multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a deo, quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos, celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem, e terra coelum intuentes, capere possent. Sunt enim homines, non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque coelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tanquam in arce, mirifice ad usus necessarios et facti, et collocati sunt. Nam oculi, tanquam speculatores, altissimum locum obtinent; ex quo plurima conspicientes, fungantur suo munere. Et aures cum sonum per- ¹⁴¹ cipere debeant, qui natura sublime fertur; recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt; et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculen-

tis et potentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus, omnesque nimios et frigoris et caloris appulsus sentire possemus. Atque, ut in aedificiis architecti aver-
 tunt ab oculis et naribus minorum ea, quae pro-
 fluentia necessario taetri essent aliquid habitura: sic
 57 natura res similes procul amandavit a sensibus. Quis
 142 vero opifex, praeter naturam, qua nihil potest esse
 callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sen-
 sibus? quae primum oculos membranis tenuissimis
 vestivit, et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut
 per eas cerni posset; firmas autem, ut continerentur.
 Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declina-
 rent, si quid noceret; et adspectum, quo vellent, faci-
 le converterent, aciesque ipsa, qua cernimus, quae
 pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere
 possint, facile vitet: palpebraeque, quae sunt tegmen-
 ta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem,
 aptissime factae et ad claudendas pupulas, ne quid
 incideret, et ad aperiendas; idque providit, ut iden-
 143 tidem fieri posset cum maxima celeritate. Munitae-
 que sunt palpebrae tanquam vallo pilorum: quibus,
 et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur; et
 somno conniventibus, cum oculis ad cernendum
 non egeremus utique, tanquam involuti, quiescerent.
 Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus
 sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis ob-
 ducta, sudorem a capite et a fronte defluentem re-
 pellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur sub-
 iectae, leviterque eminentes. Nasus ita locatus est,
 144 ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. Au-

ditus autem semper patet. eius enim sensu etiam dormientes egemus. a quo cum sonus est acceptus, etiam e somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex et directum pateret. provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in foridibus aurium, tanquam in visco, inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi causa factae, tutandique sensus, et ne adiectae voces laberentur, atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus, multisque cum flexibus; quod his naturis relatus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur, aut cornu: et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere; humoremque semper habent ad pulverem, multaque alia depellenda, non inutilem. Gustatus praeclare septus est. ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus 58 hominum multo antecellit sensibus bestiarum. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis, caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius. colorum etiam, et figurarum tum venustatem atque ordinem, et, ut ita dicam, decentiam, oculi iudicant; atque etiam alia maiora. nam et virtutes, et vitia cognoscunt: iratum, propitium; laetantem, dolentem; fortem, ignavum; audacem, timidumque cognoscunt. Auriumque item est admirabile quod 145

dam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tiliarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio; et vocis genera per multa: canorum, fuscum; laeve, asperum; grave, acutum; flexibile, durum: quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item, et gustandi, pariter et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos, plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. Iam
 59 vero animum ipsum, mentemque hominis, rationem, 147 consilium, prudentiam, qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputem, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres? quanta primum intelligentia, deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis; ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus, circumscripteque complectimur; ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit; qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus, et animo ea, quae extra
 148 sunt, percipimus, atque comprehendimus! Ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum (ut vos soletis dicere) eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut ea, quae

ignoramus, discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restringimus. haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit: haec a vita immani et fera segregavit. Ad usum autem orationis, incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet; per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem, immoderate profusam, fingit et terminat; quae sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum et ad dentes, et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere; chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio, propter molles commissuras, et artus, nullo in motu laborat. itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tiliarum, apta manus est, ad motionem digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta, vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possimus; urbes, muros, domicilia, delubra haberemus.

151 Iam vero operibus hominum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur, et copia. Nam et agri multa ferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et praeterea vescimur bestiis et terrenis, et aquatilibus, et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum uestiones; quorum celeritas, atque vis, nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur: nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam: nos aeris, argenti, auri venas, penitus abditas, invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras: arborum autem confectione, omnique materia, et culta, et silvestri, partim ad calefaciendum corpus, igni adhibito, et ad mitigandum cibum utimur; partim ad aedificandum, ut tectis septi, frigora

152 caloresque pellamus. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris, atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque *maritimis* rebus fruimur atque utimur. *Terrenorum* item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur: nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores: nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus: nos flumina arceamus, dirigimus, avertimus: nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere co-

namur. Quid vero? hominum ratio non in coelum 61
 usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astro- 153
 rum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab ho-
 minum genere finitus est dies, mensis, annus: defec-
 tiones solis et lunae cognitae, praedictaeque in om-
 ne posterum tempus, quae, quanta, quando futu-
 rae sint. Quae contuens animus, accipit ab his cog-
 nitionem deorum; ex qua oritur pietas; cui con-
 iuncta iustitia est, reliquaeque virtutes: e quibus vi-
 ta beata existit par et similis deorum; nulla re, nisi
 immortalitate, quae nihil ad bene vivendum perti-
 net, cedens coelestibus. Quibus rebus expositis, sa-
 tis docuisse videor, hominis natura quanto omnes
 anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figu-
 ram situmque membrorum, nec ingenii mentisque
 vim talem effici potuisse fortuna.

Restat, ut doceam, atque aliquando perorem, om- 154
 nia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur ho-
 mines, hominum causa facta esse et parata. Principio 62
 ipse mundus, deorum hominumque causa factus
 est; quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum ho-
 minum et inventa sunt. Est enim mundus quasi com-
 munis deorum atque hominum domus, aut urbs
 utrorumque. soli enim ratione utentes, iure ac lege
 vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem, A-
 theniensium Lacedaemoniorumque causa putandum
 est conditas esse; omniaque, quae sint in his urbi-
 bus, eorum populorum recte esse dicuntur; sic,
 quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque ho-
 minum putanda sunt. Iam vero circuitus solis et lu- 155
 nae, reliquorumque siderum, quamquam etiam ad

mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior, et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum, et varietates mutationesque cognovimus. quae si hominibus solis nota sunt, hominum
156 facta esse causa iudicanda sunt. Terra vero foeta frugibus, et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum causa gignere videtur? quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. neque enim ferendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est; earumque omnium rerum, hominum est et usus, et cura. Ut fides igitur, et tibus eorum
63 causa factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic
157 ea, quae diximus, solis iis confitendum est esse parata, qui utuntur. nec si quae bestiae furantur aliquid ex his, aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. neque enim homines murium aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur; domini palam, et libere.
158 Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas, fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et adspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse

videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bobus loquar? 159
 quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices autem natae ad iugum; tum vires humerorum et latitudines ad aratra extrahenda. quibus, cum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis nunquam ulla afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,

Ausaque funestum prima est fabricarier enssem,

Et gustare manu victum domitumque iuvenum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur. longum est mulorum 64 persequi utilitates, et asinorum; quae certe ad hominum usum paratae sunt. Sus vero quid habet, 160 praeter escam? cui quidem, ne putisceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chryfippus. qua percude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra, Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque soller-

tia. quamquam aves quasdam, et alites, et oscines,
 ut nostri augures appellant, rerum augurandarum
 x61 causa esse natas putamus. Iam vero immanes et fe-
 ras beluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis,
 et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae
 disciplinae, et utamur domitis et condoceratis, ut
 elephantis; multaque ex earum corporibus remedia
 morbis et vulneribus eligamus, sicut ex quibusdam
 stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui tem-
 poris usu et periclitatione percepimus. Totam licet
 animis, tanquam oculis, lustrare terram, mariaque
 omnia cernes iam spatia frugifera atque immensa
 camporum, vestitusque densissimos montium, pe-
 x62 cudem passus, tum incredibili cursus maritimos ce-
 leritate. Nec vero supra terram, sed etiam in in-
 timis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas,
 quae ad usum hominum orta, ab hominibus solis
 invenitur.

65 Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet
 ad reprehendendum; Cotta, quia Carneades libenter
 in Stoicos invehebatur; Velleius, quia nihil tam irri-
 det Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum;
 mihi videtur vel maxime confirmare, deorum pro-
 videntia consuli rebus humanis. est enim profecto
 divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus ap-
 x63 paret, tum in privatis, tum maxime in publicis. Mul-
 ta cernunt haruspices: multa augures provident:
 multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus,
 multa somniis, multa portentis: quibus cognitis, mul-
 tae saepe res ex hominum sententia atque utilitate
 partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur

five vis, five ars, five natura, ad scientiam rerum futurarum homini profecto est, nec alicuiquam a diis immortalibus data. quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt.

Nec vero universo generi hominum solum, sed ¹⁶⁴ etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. Nam si omnibus homi- ⁶⁶ nibus, qui ubique sunt, quacunque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus; his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. Sin autem his consulunt, qui ¹⁶⁵ quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus; etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum; et earum urbium separatim ab universis, singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos, Paullum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium: multosque praeterea et nostra civitas, et Graecia tulit singulares viros, quorum neminem, nisi iuvante deo, talem fuisse credendum est. Quae ¹⁶⁶ ratio poetas, maximeque Homerum, impulit, ut principibus heroum, Ulyssi, Diomedi, Agamemno-

ni, Achilli, ceteros deos, discriminum et periculo-
rum comites, adiungeret. Praeterea ipforum deorum
saepe praesentiae, quales supra commemoravi, de-
clarant, ab his et civitatibus, et singulis hominibus
consuli. quod quidem intelligitur etiam significatio-
nibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum
vigilantibus portenduntur. multa praeterea osten-
tis, multa extis admonemur, multaeque rebus aliis;
quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinatio-
nis efficeret. Nemo igitur vir magnus sine aliquo
367 afflatu divino unquam fuit. Nec vero ita refellen-
dum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tem-
pestatas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus
abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut in-
visum deo, aut neglectum a deo iudicemus. Magna
dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris pro-
spere semper eveniunt omnes res; si quidem satis a
nostris, et a principe philosophorum Socrate dictum
est de ubertatibus virtutis et copiis.

67 Haec mihi fere in mentem veniebant, quae di-
168 cenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta,
si me audias, eandem causam agas, teque et princi-
pem civem, et pontificem esse cogites, et, quoniam
in utramque partem vobis licet disputare, hanc po-
tius sumas: eamque facultatem differendi, quam tibi
a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit
Academia, huc potius conferas. Mala enim et im-
pia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex
animo id sit, sive simulate.

M. TULLII
CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD
M. BRUTUM
LIBER III.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de Diis rationem disputatio. Ea, ut superior liber, in quatuor partes distributa est. Nam primo respondet c. 3-7. ad ea, quibus Balbus docere voluerat, esse Deos, & primo quidem ita, ut ostendat, praeter rem argumentis eam partem rationis Stoicae confirmatam esse, si verum sit, quod Stoici dicant, non egere oratione eam rem, quod sit perspicua, & inter omnes constet; deinde vero ita, ut singula argumenta breviter reprehendat: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte c. 7-25. omnia ea impugnantur, quae de Diis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae, sideribusque divinitas asserta erat, sed etiam ea opinio, quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile princeps est id, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, Nullum, neque corpus, neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale & aeternum esse posse; immortalitate autem & aeternitate sublata, ipsam divinitatem tolli. Deinde poeticos Deos, & quos plebs superstitiosa venerabatur *σωφιστικαῖς ἐρωτησῆσι*, quibus Car-

neades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia pars autem disputationis cum partibus duabus quartae intercudit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae, Deos providisse & consuluisse hominibus, contendebat, quatuor argumentis nitebatur (v. argum. L. II. in fine), horum secundo & quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt: c. 26-40. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse Dii dicantur, eorum pleraque, inprimis rationem, ad hominum perniciem converti; summosque homines & virtutis amantissimos plerumque mala fortuna usos esse.

1 **Q**UAE cum Balbus dixisset, tum aridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa, quam ea, quae minus intelligebam, requirendi.

2 Cum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum expectatione, Cotta, sum te auditorus. iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. praebebo igitur

3 me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. Tum Cotta, Sim mehercule, inquit, Vellei. neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Qui tandem, inquit ille? Quia mihi videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magnopere pugnare. tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat, aut criminis. Cum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat, membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum

malium habere; ludere videtur, fatisque putare, si dixerit, esse quandam beatam naturam, et aeternam. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint, quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. sin me interrogare, non tam intelligendi causa, quam refellendi; utrum voles, faciam, vel ad singula, quae requires, statim respondebo; vel, cum peroraris, ad omnia. Tum Cotta, Optime, inquit. quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio. Sed antequam de re, pauca de me. non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem, me et Cottam esse, et pontificem. quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caerimonias, religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper, semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius unquam oratio aut docti, aut indocti movebit. sed cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor: habeoque C. Laelium augurem, eundemque sapientem; quem potius audiam de religione dicentem in illa ora-

tione nobili, quam quemquem principem Stoicorum.
 cumque omnis populi Romani religio in facta, et
 in auspicia divisa sit; tertium adiunctum sit, si quid
 praedictionis causa, ex portentis et monstris Sibyllae
 interpretes haruspicesve monuerunt; harum ego re-
 ligionum nullam unquam contemnendam putavi; mi-
 hique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam fa-
 cris constitutis, fundamenta iecisse nostrae civitatis:
 quae nunquam profecto sine summa placatione deo-
 6 rum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe,
 quid Cotta, quid pontifex sentiat. fac nunc ego in-
 telligam, tu quid sentias. a te enim philosopho ratio-
 nem accipere debeo religionis; maioribus autem no-
 stris, etiam nulla ratione reddita, credere. Tum Bal-
 3 bus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, de-
 sideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio
 tua: primum, ut velles docere, deos esse; deinde,
 quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo,
 consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini,
 partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus: sed espec-
 to, quid requiras.

7 Tum Cotta, Primum quidque videamus, inquit.
 Et si id est primum, (quod inter omnes, nisi admo-
 dum impios, convenit, mihi quidem ex animo ex-
 sui non potest,) esse deos: id tamen ipsum, quod
 mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit,
 nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi
 persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta,
 Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem,
 quasi nihil unquam audierim de diis immortalibus,
 nihil cogitaverim: rudem me discipulum et integrum

accipe, et ea, quae requiro, doce. Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod [perspicuum in istam partem,] ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum, et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, cum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim. Tum Cotta, *Quam simile istud sit, inquit, tu videris.* 4. Nam ego neque in causis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, causa non esset; cum idem obtutus esset amborum, et cum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas, tam esse id perspicuum, quam tu velles, propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnans. Patere igitur, rationem meam cum tua ratione contendere. Affers haec omnia argumenta, cur dii sint; remque, mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, cum

coelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

- 21 Quasi vero quisquam nostrum, istum potius, quam Capitolinum, Iovem appellet; aut hoc perspicuum sit, constetque inter omnes, eos esse deos, quos tibi Velleius, multique praeterea, ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. Placet igitur, tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? At enim praesentes videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatienus, nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone; eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatieno venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatieno potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in filice, quod hodie apparet apud Regillum, tanquam vestigium unguulae,
- 12 Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse, et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare, et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo, nec fabel-

las aniles proferas. Tum Lucilius, An tibi, inquit, 13
 fabellae videntur? nonne ab A. Poetumio aedem Ca-
 stori et Polluci in foro dedicatam; nonne senatus-
 consultum de Vatieno vides? nam de Sagra, Grae-
 corum etiam est vulgare proverbium; qui, quae af-
 firmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud
 Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri?
 Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas,
 Balbe: ego autem a te rationes requiro.

* *Desunt nonnulla.* *

Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo 6
 id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile 14
 quidem est scire, quid futurum sit. miserum est
 enim, nihil proficientem angere, nec habere ne spei
 quidem extremum, et tamen commune solatium;
 praesertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia;
 quod autem semper ex omni aeternitate verum fue-
 rit, id esse fatum. Quid igitur iuvat, aut quid affert
 ad cavendum, scire aliquid futurum, cum id certe
 futurum sit? unde porro ista divinatio? quis invenit
 fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis for-
 tes? quibus ego credo; nec possum Attii Navii, quem
 commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui ista in-
 tellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim
 cum isti plurimis de rebus divini mentiantur. At me- 15
 dici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid
 simile medicina, cuius ego rationem video, et divina-
 tio? quae unde oriatur, non intelligo? Tu autem etiam
 Deciorum devotionibus placatos deos esse censes.
 Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo
 Romano non possent, nisi viri tales occidissent? consi-

lium illud imperatorum fuit, quod Graeci *στρατηγικα* appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae confulerent, vitae non parcerent. rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur: id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem nunquam audiui. tibi, si audisse te dicis, credam. etsi, Faunus omnino quid sit, nescio. Non igitur adhuc, quantum quidem in te, Balbe, est, intelligo deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. Nam Cleanthes, ut dicebas, quatuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum: alter ex perturbationibus tempestatum, et reliquis motibus: tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia: quartus ex astrorum ordine, coelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus coelestibus, et maritimis, et terrenis, non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent; dii utrum sint, necne, quaeritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia; altera de temporum ordine, coelique constantia; tum tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia deorum; de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt: eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: quaeque in domo pulchra

cum pulchritudine mundi comparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque afferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus: eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, cum docere velles, [deos esse,] quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam 19 atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas, deos esse. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere: sed ab hac quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse: at hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quatuor in 25 partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus; consideremus secundam. quae mihi talis videtur fuisse, ut, cum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. a consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas; sed, cum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod nihil in rerum natura

melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. Sed cum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? si pulchrius, assentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: si autem id dicis, nihil esse mundo sapientius; nullo modo prorsus assentior; non quod difficile sit, mentem ab oculis sevocare: sed quo magis sevocō, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere. Nihil est mundo melius in rerum natura. Ne in terris quidem urbe nostra. num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis, et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: *Quod ratione utitur, melius est, quam id, quod ratione non utitur. nihil autem mundo melius. ratione igitur mundus utitur.* Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere. Quod literatum est, id est melius, quam quod non est literatum. nihil autem mundo melius. literatus igitur est mundus. Isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixi, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia

posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur. Nihil igitur affert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus: et tamen nihil est eo melius. nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutaris, nihil ornatius ad spectu, motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas; quarum te cursus aequabiles, aeternique delectabant: nec mehercule iniuria. sunt enim admirabili, incredibilique constantia. Sed non omnia, Balbe, quae cursus ²⁴ certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt, quam naturae. Quid Chalcidico Euripo in ¹⁰ motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses, vel Britanici, eorumque certis temporibus vel accessus, vel recessus, sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnes motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quidem febres, et quartanas, divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. quod vos cum facere non potestis, tanquam in aram, confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo ²⁵

sine dubio versutus et callidus : (*versutos* eos appello, quorum celeriter mens versatur : *callidos* autem, quorum, tanquam manus opere, sic animus usu concalluit :) is igitur, *Si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest. qui potuit igitur, is praestat homini. homini autem praestare quis possit, nisi deus? Est igitur deus.*

26 Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem interlit, non distinguitur. Idemque si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius. id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis, pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem; haec eadem Orionem et Caniculum non habere. Et, *si domus pulchra sit, intelligamus eam dominis*, inquit, *aedificatam esse, non muribus. sic igitur mundum deorum domum existimare debemus. Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum, non, quemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.*

11 At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde
27 animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno,

quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia
 cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. Ita- 28
 que illa mihi placebat oratio de convenientia, con-
 sensuque naturae, quam quasi cognatione continua-
 tam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod
 negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spi-
 ritu contineretur. Illa vero cohaeret, et permanet
 naturae viribus, non deorum: estque in ea iste quasi
 consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant: sed ea,
 quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione
 fieri existimanda est.

Illam autem, quae Carneades afferebat, quemad- 12
 modum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, 29
 nullum esse corpus sempiternum. corpus autem im-
 mortale nullum esse, ne individuum quidem, nec
 quod dirimi distrahivae non possit. Cumque omne
 animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum,
 quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est,
 quasi ferendi et patiendi necessitatem. [Et, si omne
 animal mortale est, immortale nullum est.] Ergo
 itidem si omne animal secari ac dividi potest, nullum
 est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui om-
 ne animal ad accipiendam vim externam, et ferendam
 paratum est. mortale igitur omne animal, et disso-
 lubile, et dividuum sit necesse est. Ut enim, si omnis 30
 cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod
 commutari non posset: item nihil argenteum, nihil
 aeneum, si commutabilis esset natura argenti et ae-
 ris. similiter igitur, si omnia, quae sunt, e quibus
 cuncta constant, mutabilia sunt; nullum corpus esse
 potest non mutabile, mutabilia autem sunt illa, ex

quibus omnia constant, ut vobis videtur. omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. etenim omne corpus aut aqua, aut aer, aut ignis, aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliqua parte eorum.

31 horum autem nihil est, quin intereat. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit. ignis vero, et aer omni impulsu facillime pellitur, naturaque cedens est maxime, et dissipabilis. praeterea omnia haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur; quod fit, cum terra in aquam se vertit, et cum ex aqua oritur aer, et cum ex aere aether, cumque eadem vicissim retro comitant. Quod si ea intereant, ex quibus constet omne animal; nullum est animal sempiternum. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum unquam sit, et semper sit futurum. omne enim animal sensus habet. sentit igitur et calida, et frigida, et dulcia, et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere, et non accipere contraria. si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. omne igitur animal confitendum est esse mortale. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest. sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat; et quod ea sentiat, non potest esse aeternum; et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit, et declina-

13
32
33

tio naturalis. appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam, et fugit a quibusdam. quod autem refugit, id contra naturam est; et quod est contra naturam, id habet vim interimendi. omne ergo animal intereat necesse est. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat. etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus et calor, ut voluptas et dolor, ut cetera, cum amplificata sunt, interimunt. nec ullum animal est sine sensu. nullum igitur animal est aeternum. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intelligi quidem potest: aut concreta ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur, alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt; semper autem nullo modo possunt. necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. nullum igitur animal est sempiternum.

Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes; quem ipsum non omnes interpretantur uno modo. qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus. vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem. itaque et animantes, cum calor defecerit, tam interire; et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. ego autem non intelligo, quo modo calore extincto corpora intereant, non intereant humore, aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam nimio calore. Quamobrem id quidem commune est de

calido : verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal extrinsecus in natura atque mundo, praeter ignem. qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal dicitur ? quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem ? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igne atque anima temperatum. quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus ; non potest ipse esse sine sensu. rursus eadem dici possunt. quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem, et dolorem : ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. ita fit, ut ne
 37 ignem quidem efficere possitis aeternum. Quid enim ? non eisdem vobis placet, omnem ignem passus indigere ? nec permanere ullo modo posse, nisi alatur ? ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis ? eamque causam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. hoc totum quale sit, mox. nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura : ignem autem interiturum esse, nisi alatur : non esse igitur natura ignem sempiternum.

15 Qualem autem deum intelligere nos possumus nul-
 38 la virtute praeditum ? Quid enim ? prudentiamne deo tribuimus ? quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et, nec bonarum, nec malarum. Cui mali nihil est, nec esse potest, quid huic opus est delec-

tu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut aper-
tis obscura assequamur. at obscurum deo nihil po-
test esse. nam iustitia, quae suum cuique distribuit,
quid pertinet ad deos? hominum enim societas et
communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. tem-
perantia autem constat ex praetermittendis volupta-
tibus corporis: cui si locus in coelo est, est etiam
voluptatibus. Nam fortis deus intelligi qui potest?
in dolore, an in labore aut in periculo? quorum
deum nihil attingit. Nec ratione igitur utentem, nec ³⁹
virtute ulla praeditum deum intelligere qui possumus?

Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam de-
spicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a
Stoicis. sunt enim illa imperitorum. Piscem Syri ve-
nerantur. omne fere genus bestiarum Aegyptii con-
secraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex
hominibus deos, Alabandum, Alabandi; Tenedii,
Tenem; Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palae-
monem filium, cuncta Graecia; Herculem, Aesculapi-
um, Tyndaridas: Romulum nostri, aliosque complu-
res; quos quasi novos, et adscriptitios cives in coe-
lum receptos putant. Haec igitur indocti. Quid vos ¹⁶
philosophi? qui meliora? omitto illa: sunt enim prae- ⁴⁰
clara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

Sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

quare igitur plures adiungimus deos? quanta autem
est eorum multitudo? mihi quidem sane multi vi-
dentur. singulas enim stellas numeras deos, eosque
aut beluarum nomine appellas, ut Capram, ut Ne-
pam, ut Taurum, ut Leonem; aut rerum inanima-

- 41 tarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? cum fruges, *Cererem*, vinum, *Liberum* dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato; sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem, quemadmodum idem fieri poterit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerint*, ut ait Accius, *in domum aeternam patris ex illo ardore pervenerit*. quem tamen Homerus conveniri apud inferos facit ab Ulysse, sicut ceteros, qui excesserant
- 42 vita. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire fane velim. plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas literas: antiquissimum, Iove natum, sed antiquissimo item Iove. nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum literis invenimus. ex eo igitur et Lisyto est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. alter traditur Nilo natus, Aegyptius; quem aiunt Phrygias literas conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis; cui inferias afferunt. Quartus est, Iovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur; cuius Carthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iupiter genuit, sed tertius Iupiter; quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.
- 17 43 Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis im-

mortalibus iure pontificio, et maiorum more, capedunculis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam, et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur. At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata. Age porro, Iovem, et Neptunum deum numeras? ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon: tum Charon, tum Cerberus, dii putandi. At id quidem ⁴⁴ repudiandum. ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? haec Carneades aiebat; non ut deos tolleret: quid enim philosopho minus conveniens? sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequabatur. Quid enim, aiebat, si ii fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest? quem vulgo maxime ad Occidentem colunt. qui si est deus, patrem quoque eius, Coelum, esse deum confitendum est. Quod si ita est, Coeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia: quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda. Quid? ¹⁸

- 45 Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros, deos esse dices; de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aequae atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi, dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius; Theseus, qui Neptuni; reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres? opinor etiam magis. ut enim in iure civili, qui est matre libera, liber est; item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt, qui si deus est; et Orpheus, et Rhesus, dii sunt, Musa matre nati. nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur; quo modo illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus; quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecaten non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? an haec quoque dea est? vidimus enim eius aras delubraque in Graecia. si haec dea est, cur non Eumenides? quae si deae sunt, quarum et Athenis sanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae; Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et scelerum. Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis interfint; Natio quoque dea putanda est; cui, cum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus. quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nomina est. Ea si dea est; dii omnes illi, qui commemoraban-
- 46
- 47

tur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia. ergo etiam Spes, Moneta, omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. quod si verisimile non est; ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. Quid autem dicis? si dii sunt illi, quos colimus et accipimus; cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? boves igitur, et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, felles, multas praeterea beluas, in deorum numero reponemus. quae si reiiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiiciemus. Quid deinde? Ino, dea dicitur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, cum sit Cadmi filia? Circe autem et Pasiphae, e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis. Quid Medae respondebis? quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est. Quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum literis usitatus. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino. haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. An Amphiarus deus erit, et Trophonius? nostri quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi dii; est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus, et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus, aut de ceteris, qui pugnantibus pro

patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est; ne illa quidem superiora, unde haec manant, 50 probanda sunt. Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest, augendae virtutis gratia, quo libentius rei-publicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis, filiaeque eius, in numero deorum sunt. Itemque Leonaticum est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum; apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum quidam ei molestus, Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: *Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi* 20 *Hercules sit iratus.* Illa autem, Balbe, quae tu a coelo 51 astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides? Solem, deum esse, Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est: ergo etiam Lucifer: ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt. igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? est enim pulcher, et ob eam causam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. cuius si divina natura est, quid facies nubibus? arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis. quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines, dii putandi. nostri quidem du-

ces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. Tum si est Ceres a gerendo (ita enim 52 dicebas) terra ipsa dea est, et ita habetur: quae est alia Tellus? sin terra: mare etiam; quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina, et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit: et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, 21 qui hos deos ex hominum genere in coelum translatos, non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramus. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur: ex quibus primum et secundum natos in Arcadia: alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum: alterum patre Coelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem, et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium; cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διοσκυροι* etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Iove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysius: secundi, Iove tertio nati ex Leda, Castor et Pollux: tertii dicuntur a nonnullis Alco, et Melampus, Emolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Iam 54 Musae primae quatuor, natae Iove altero, Thelxioppe, Aoede, Arche, Melete: secundae, Iove tertio et Mnemosyne, procreatae novem: tertiae, [Iove

tertio] Piero natae, et Antiopa, quas Pieridas, et Pierias solent poetae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas; Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur? unus eorum Iove natus, nepos Aetheris; alter, Hyperione; tertius, Vulcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur; quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, pater Ialysi, Camiri, et Lindi; quintus, qui

22 Colchis fertur Aetam et Circen procreavisse. Vulcani item complures: primus Coelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt; secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt; tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse; quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae

56 Vulcaniae nominantur. Mercurius unus Coelo patre, Die matre natus; cuius obscenitas excitata natura traditur, quod ad spectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Phoronidis filius, is, qui sub terris habetur, idem Trophonius; tertius Iove tertio natus, et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt; quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare; quintus, quem colunt Pheneatae, qui et Argum dicitur interemisse, ob eamque causam Aegyptum profugisse, atque Aegyptiis leges et literas tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant; eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur.

57 Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades co-

lunt, qui specillum invenisse, primusque vulnus dicitur obligavisse; secundus, secundi Mercurii frater; is fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris; tertius, Arsiippi et Arfinoae, qui primus purgationem alvi, dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit; cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. Apollinum antiquissimus is, quem 23 paulo ante ex Vulcano natum esse dixi, custodem Athenarum; alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur; tertius Iove tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse; quartus in Arcadia, quem Arcades Nomionem appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures: 58 prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur; secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus; tertiae pater Upi traditur, Glauce mater. eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionyfos multos habemus: primum e Iove et Proserpina natum; secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisse; tertium, Cabiropatre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta; quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici; quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. Venus prima Coelo et Die nata, cuius Elide 59 delubrum videmus; altera, spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus; tertia, Iove nata et Diona, quae nupsit Vulcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur; quarta, Syria Tyroque concepta, quae Astarte vocatur; quam

Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus; secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt; tertia illa, quam Iove generatam supra diximus; quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades Coriam nominant, et quadrigarum inventricem ferunt; quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam
 60 violare conantem; cui pinnarum talaria affigunt. Cupido primus, Mercurio et Diana prima natus dicitur; secundus, Mercurio et Venere secunda; tertius quidem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem eiusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt; quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur.

24 Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad
 61 haec refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, ceteraque eiusmodi, rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia; aut oprandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria. quarum rerum utilitate video etiam consecrata simulacra, quare autem in his vis deorum insit, tum intelligam, cum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda; quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget; quae digna certe non sunt deo.
 62 Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum, et enodatio nominum? exfectum a filio Coelum,

vinculum itidem a filio Saturnum. Haec, et alia generis eiusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non infani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres, a gerendo. Quam periculosa consuetudo? in multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una litera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natate visus es, quam ipse Neptunus. Magnam molestiam suscepit, ⁶³ et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem; vocabulorum, cur quique ita appellati sint, causas explicare. Quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter rem se habere, atque hominum opinio sit: eos enim, qui dii appellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum. Qui ²⁵ tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio, et Orbonae ad aedem Larum, et aram malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. Omnis igitur talis a ⁶⁴ philosophia pellatur error, ut, cum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus; de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quod tibi assentiar. Neptunum esse dicis, animum cum intelligentia per mare pertinentem. idem

de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae, non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim, quam quales tu eos esse vis.

65 Videamus ea, quae sequuntur: primum, deorumne providentia mundus regatur: deinde, consulantne rebus humanis. haec enim mihi ex tua partitione restant duo. de quibus si vobis videtur, accuratius differendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et maiora exspecto; et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo. sed sumemus tempus aliud. efficiam profecto, ut fateare. Sed *** *Multa defunt.*

Nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio.

Nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?

26 Niobe parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa ne-
66 fariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione?

Qui volt esse, quod volt; ita dat se res, ut operam dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum:

Ille transversa mente mihi hodie tradidit repagula:

Quibus ego iram omnem recludam, atque illi perniciem dabo:

Mihi moerores, illi luctum: exitium illi, exsilium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. Videsne igitur, quanto munere deorum sumus

67

affecti? atque eadem Medea patrem, patriamque fugiens:

--- postquam pater

*Appropinquat, iamque, paene ut comprehendatur,
parat,*

*Puerum interea obruncat, membraque articulatim
dividit,*

*Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
Ut, dum nati dissipatos artus captaret parens,
Ipsa interea effugeret: illum ut moeror tardaret sequi;
Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.*

Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? 68
ille funestas epulas fratri comparans, nonne versat
huc et illuc cogitatione rationem?

Maior mihi moles, maius miscendum est malum,

Qui illius acerbum cor contundam, & comprimam.

Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui non fat 27
habuit coniugem illexisse in stuprum: de quo recte et
verissime loquitur Atreus:

Quod re in summa summum esse arbitror

Periculum, matres coinquinari regias;

Contaminari stirpem; admisceri genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio
quaereret?

*Addo (inquit) huc, quod mihi portento coelestum
pater*

Prodigium misit regni stabilimen mei,

Agnum inter pecudes aurea clarum coma

Quondam Thyestem clepere ausum esse e regia:

Qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.

Videturne summa improbitate usus non sine summa 69

esse ratione? nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus uniuscuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, focii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur. alterumque et a paucis, et raro; alterum et saepe, et a plarimis: ut fatius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere; sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari.

70 Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem; iis solis consuluit, quos bona ratione donavit; quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a diis immortalibus esse consultum: sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

28 Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. etiam patrimoniis multos male uti; nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istuc negat? aut quae est in collatione ista similitudo? nec enim Herculi Deianira nocere voluit, cum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit; nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomerem eius aperuit,

quam sanare medici non poterant. Multi enim, etiam cum obesse vellent, profuerunt, et cum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat; nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut ⁷¹ suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu, et cogitatione, id est, ratione, perficitur? nam omnis opinio, ratio est, et quidem bona ratio, si vera; mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus; bonam autem rationem, aut non bonam, a nobis. non enim, ut patrimonium relinquatur, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? Medea modo et Atreus ²⁹ commemorabantur a nobis, heroicae personae, inrita subductaque ratione, nefaria scelera meditantes. Quid? levitates comicae, parumne semper in ra- ⁵² tione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

--- quid igitur faciam?

Excluse, revocat: redeam? non, si me obsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui in amore summo, summaque inopia suave esse dicit,

Parentem habere avarum, illepidum, in liberos

Difficilem, qui te nec amet, nec studeat tui.

Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit: ⁷³

*Aut tu illum fructu fallas : aut per literas
Avertas aliquod nomen : aut per servolum
Percutias pavidum. postremo , a parco patre
Quod sumas , quanto dissipas libentius ?*

Idemque facilem et liberalem patrem , incommodum esse amanti filio disputat : quem

*Neque quo pacto fallam , neque quid inde auferam ,
Nec quem dolum ad eum , aut machinam commoliar ,
Scio quidquam. ita omnes meos dolos , fallacias ,
Praestigias praestrinxit commoditas patris.*

Quid ergo isti doli ? quid machinae ? quid fallaciae , praestigiaeque ? num sine ratione esse potuerunt ? O praeclarum munus deorum ! ut Phormio possit dicere ,

Cedo senem. iam instructa mihi sunt in corde consilia omnia.

30 Sed exeamus e theatro : veniamus in forum. fessum
74 it praetor. quid ? ut iudicetur , qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius ? At se Q. Sossus , splendidus eques Romanus ex agro Piceno , fecisse confessus est. Qui transcripserit tabulas publicas ? Id quoque L. Alenus fecit , cum chirographum Sex-pri-morum imitatus est. Quid hoc homine sollertius ? Cognosce alias quaestiones , auri Tolosani , coniurationis Iugurthinae. Repete superiora : Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam : posteriora , de incestu rogatione Peducaea : tum haec quotidiana , ficae , veneni , peculatus , testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio , *Ope consilioque tuo furtum aio factum esse* : inde tot iudicia de fide mala , tutelae , mandati , pro socio , fiduciae ; reliqua , quae

ex emto, aut vendito, conduco, aut locato contra fidem fiunt: inde iudicium publicum rei privatae lege Laetoria: inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo; quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, et malitiam dederunt, est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam dii fraudem dederunt, facinus, ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione, nec effici potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

--- ne in nemore Pelio securibus

Caesa cecidisset abiecta ad terram trabes;

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur; ut donum hoc divinum rationis et consilii, ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

Sed urgetis identidem, hominum esse istam culpam, non deorum; ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset. etsi hi quidem homunculi; sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius? In hominum vitiis, ais, esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus; qua possumus falli: deus falli qui

potuit? an ut Sol, in currum cum Phaethontem filium sustulit? aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre
 77 habuisset potestatem? Poetarum ista sunt: nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque ii tamen ipsi dii poetici si scissent, perniciofa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur; posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur; tacere praestaret philosophis, quam iis,
 78 qui se audissent, nocere. Sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt; non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumturum, statimque periturum, magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis, eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

32 Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam
 79 si stultitia, consensu omnium philosophorum, maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur; sapientiam autem nemo assequitur; in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus

dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere; sic non intelligo, quid interest, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur dii homines negligent:

Nam si curent, bene bonis sit, male malis: quod nunc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. fin id minus; bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Annibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sec haec vetera, et alia permulta. propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus, idemque doctissimus, P. Rutilius in exilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen, ante simulacrum Vestae, pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interemti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit: nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum consul, domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. Prohiberi 33

melius fuit, impediri que, ne tot fummos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat; illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta Dionysius tyrannus annos fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. Quam multos ante hunc, in ipso Graeciae flore, Pisistratus? At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus: Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate? cuius morti illacrymari soleo, Platonem legens. Videsne igitur, deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum? Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, cum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas; isque cum secundissimo vento cursum teneret, ridens, *Videntisne*, inquit, *amici*, *quam bona a diis immortalibus navigatio sacrilegis detur?* Atque homo acutus, cum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, cum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Carthaginensium tyrannus Gelo.

atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum; eique laneum pallium iniecit, cum id esse ad omne anni tempus diceret. idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit. neque enim convenire, barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater imberbis esset. Iam mensas argenteas de omnibus delubris iussit au- 84
ferri; in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, *Bonorum deorum*, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas, et pateras, coronasque, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat; easque se accipere, non auferre, dicebat. esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nosse fumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse, et per praeconem vendidisse; exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. ita ad impietatem in deos, in homines adiunxit iniuriam. Hunc 35
igitur nec Olympius Iupiter fulmine percussit, nec Aesculapius misero, diuturnoque morbo tabescentem interemit; atque in suo lectulo mortuus, in Tympanidis rogam illatus est; eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. Invita in hoc 85
loco versatur oratio. videtur enim auctoritatem afferre peccandi. Recte videretur; nisi et virtutis, et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset. qua sublata, iacent omnia. Ut enim nec domus, nec respublica ratione quadam

et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia essent ulla, nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

- 86 At enim minora dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur; nec, si uredo, aut grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem reges omnia minima curant. sic enim dicitis, quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sum questus, non de am-
- 36 sa salute. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae, a diis se habere; virtutem autem nemo unquam acceptam
- 87 deo retulit. Nimirum recte, propter virtutem enim iure laudamur, et in virtute recte gloriamur. quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni, aut depulimus mali, cum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit unquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum maximum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos.
- 88 Neque Herculi quisquam decumam vovit unquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem

immolasse dicitur. sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adspargeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra, et Virtuti, et Fidei, et Spei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: salutis, opis, victoriae facultas a diis expetenda est. Improbiorum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum ac potestatem. At nonnunquam bonos exitus habent boni. Eos ³⁷ quidem arripimus, attribuimusque sine ulla ratione ⁸⁹ diis immortalibus. At Diagoras, cum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, Tu, qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis, ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint, in portumque salvi pervenerint? *Ita fit, inquit, illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, in marique perierunt.* Idemque, cum ei naviganti vectores, adversa tempestate timidi et perterriti, dicerent, non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent; ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes, quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis, aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. Non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. At deo ne excusatio quidem est

38 inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, cum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius, aut nepos, si pater, aut avus deliquisset?

Quinam Tantalidarum interneccioni modus

Paretur? aut quaenam unquam ob mortem Myrtili

Poenis luendis dabitur satias supplicii?

91 Utrum poetae Stoicos depravarint, an Stoici poetis dederint auctoritatem, non facile dixerim. portentosa enim, et flagitia ab utrisque dicuntur. neque enim, quem Hipponactis iambus laeferat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat: nec, cum Aegisthi libidinem, aut cum Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpa paene vocem audiamus: nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico: nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam unquam ab Apolline potius Sparta, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum; Carthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt; non iratus alicui, quem omnino irasci 92 posse negatis, deus. At subvenire certe potuit, et conservare urbes tantas atque tales. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo. ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur; sic numine deorum omnia fingi, moveri, muta-

rique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. materiam enim rerum, ex qua, et in qua omnia sint, totam esse flexibilem, et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi, convertique possit. eius autem universae fidtricem, et moderatricem divinam esse providentiam. hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit; aut negligit res humanas; aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem, et gentes. Quod si has etiam contemnet, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo iidem dicitis, non omnia deos persequi, iidem vultis, a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, coelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere, et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit? qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt. Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, 40
Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus 94
es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia

deorum ab illis sanctissime, et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. est enim mihi tecum pro aris et focus certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. quae deferi a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. Tum Cotta, Ego vero et opto redargui me, Balbe; et ea, quae disputavi, differere malui, quam iudicare; et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove. quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

M. TULLII
CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBRI II.

IN THE UNIVERSITY OF TORONTO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF TORONTO
128 St. George Street
Toronto, Ontario
M5S 1A5
Canada

DATE RECEIVED
MAY 11 1955
CICERO
DE

DIVINATIONE
LIBRUM

M. TULLII
CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER I.

ARGUMENTUM.

Quaestio de natura Deorum duas tanquam appendiculas habet, alteram de Divinatione, alteram de Fato, quibus adiectis deum plene perfecteque satisfactum ei quaestioni videtur. (L. II. c. 1.) Itaque Cicero eam, quae est de divinatione, duobus libris plene accurateque pertractavit. In primo libro inducitur Q. Frater omne divinationis genus defendens e Stoicorum disciplina, quod illi videbantur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere, II. 72. Duo ergo facit divinandi genera, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum partim constare ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arripiat, aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos liberosque habeamus. Artificiosae divinationis haec genera ponit, extispicum, eorumque, qui e fulguribus omnique ostentorum genere praedicant, tum augurum eorumque, qui figuris & ominibus utantur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponit. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi, & quasi fundi videtur, cum homines per furorem vaticinantur, aut animo per somnum sensibus & curis vacuo providetur. In singulis autem generibus non tam rationibus, quam magna exemplorum copia utitur, cum externorum, tum Romanorum: quibus hoc effici putat, ut, quamquam eorum causae afferri nullae possunt, tamen, quoniam acciderint, de ipsius rei veritate dubitari non possit,

Quod si quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant; tamen non esse propterea divinationem tollendam: quod quemadmodum, ut Cratippus concludebat, oculi possint aliquando non fungi suo munere, neque tamen propterea non sit usus oculorum; sed qui vel semel ita sit usus oculis, ut vera cerneret, is haberet sensum oculorum vera cernentium: sic ad confirmandam divinationem satis sit, semel aliquid esse ita divinatum, ut id non fortuito cecidisse videatur, c. 22. Esse autem divinationem, praeter exempla, confirmat tum consensu gentium & populorum, rerumque publicarum omnium, philosophorum etiam & poetarum, c. 6. 40. 41. tum ratione hac: Si sunt Dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nil interesse hominum, scire, quid futurum sit; aut non censent suae maiestatis, futura hominibus praesignificare; aut ea ne significare quidem possunt. At neque &c. &c. c. 38. Ducit autem divinationem omnem a tribus rebus, a fato, a Deo, & a natura. Fatum esse non id, quod superstitiose, sed physice dicatur, colligationem quandam causarum; quam qui perspiciat animo, is possit futura omnia tenere: quod cum nemo praeter Deum facere possit, relinquendum esse homini, ut signis quibusdam, consequentia & futura, in causis tanquam in seminibus condita, declarantibus praesentiat. Quod ad naturam attineat, constare, quanta si animi vis seiuncta a corporis sensibus, qua fiat, ut animi hominum cum aut somno soluti vacent corpore, aut sua sponte furore quodam correpti moveantur, cernant ea, quae corporibus permixti videre non possint, c. 55. sq.

VETUS opinio est, iam usque ab heroicis ducta
 x temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quandam inter homines divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, id est, praesensionem et scientiam rerum futurarum.

Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla; quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divinis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. Gentem quidem nullam video, neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futuram, et a quibusdam intelligi, praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolabant, cum coelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observaverunt; quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum, scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene seculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens, et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praesumus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. Quam vero Graecia coloniam misit in Aegiam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam sine Pythio, aut Dodonaeo, aut Hammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera complexus est? Princi-

pio, huius urbis parens Romulus, non solum auspiciato urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi; et exactis regibus, nihil publice sine auspiciis nec domi, nec militiae gerebatur. Cumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina; omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et, cum duobus modis animi, sine ratione et scientia, motu ipsi suo, soluto et libero incitarentur; uno furente, altero somniante: furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. ex quo genere saepe hariolorum etiam, et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello, Cornelii Culleoli, audientas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio. Atque haec, ut ego arbitrator, veteres, rerum magis eventis moniti, quam ratione docti, probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt. e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes, praeter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo.

Nam cum Socrates, omnesque Socratici, Zenoque, et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret; Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque, familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. Sed cum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paulo uberiora fecisset; accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis; quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor: duo Antipater: quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis, vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius; nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id, nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim cum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione

iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint; verentibusque, ne temere vel falsae rei, vel non fatis cognitae, assentiamur: faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. Nam cum omnibus in rebus temeritas in assentiendo, errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis, religionique tribuamus. est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude, aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

- 8 Quibus de rebus et alias saepe, et paulo accuratius nuper, cum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam cum ambulandi causa in Lyceum venissemus: (id enim superiori Gymnasio nomen est:) Perlegi, inquit ille, tuum paulo ante tertium de natura deorum; in quo disputatio Cottae, quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istuc, inquit, a Cotta, et vero saepius; credo, ne communia iura migrare videatur: sed studio contra Stoicos differendi deos mihi
- 9 videtur funditus tollere. Eius orationi non sane desidero quod respondeam; fatis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio; cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, credo, quia commodius arbitratus es, sepa-

ratim id quaeri, deque eo differi, id est, de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio, atque praesensio, id, si placet, videamus, quam habeat vim, et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus, quaeque colimus, esse deos: vicissimque, si dii sint, esse qui divinent. Arcem tu quidem 6 Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem 10 ista sic reciprocantur; ut et si divinatio sit, dii sint, et si dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt; et, ut sint dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse deos, et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper 11 vaco. hoc autem tempore, cum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec quod praeter ceteros ipse sentiam. nam cum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobata sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. Quae est autem gens, aut quae civitas, quae 12 non aut extispicum, monstra, aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sor-

tium, (ea enim fere artis sunt) aut somniorum, aut vaticinationum, (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? quarum quidem rerum eventa magis arbitror, quam causas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae cum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino futura praenuntiat. Quare omittat urgere Carneades : quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iupiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione evenus animadversa et notata. Nihil est autem, quod longinquitas temporum, excipiente memoria, prodeundisque monumentis, efficere atque assequi non possit. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera; quorum vim atque naturam ratio nunquam explicavit; utilitate et ars est, et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similia, videamus.

*Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
Tristificas certant Neptuno reddere voces :
Aut densus stridor cum celso e vertice montis
Ortus, adaugefcit scopulorum saepe repulsus.*

8 Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere causas praesensionum potest? etsi video Boëthum Stoicum esse conatum: qui haecenus aliquid egit, ut earum rationem rerum

explicaret, quae in mari coelove fierent. Illa vero 14
cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

*Cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti,
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat, & assiduas iacit ore querelas,
Cum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnunquam cursans per litora cornix
Demersit caput, & fluctum cervice recepit.*

Videmus haec signa nunquam fere eminentia: nec 9
tamen, cur ita fiat, videmus. 15

*Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
Cum clamore paratis inanes fundere voces,
Absurdoque sono fontes & stagna cietis.*

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari pos-
sit? sed inest in rivis et ranunculis natura quaedam
significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitio-
ni autem hominum obscurior.

*Mollipedesque boves spectantes lumina coeli,
Naribus humiferum duxere ex aere succum.*

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

*Iam vero semper viridis, semperque gravata
Lentiscus triplici solita grandescere foetu,
Ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.*

Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter flo- 16
reat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris ac-
commodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quo-
modo quidque fiat, ignorem, quid fiat intelligo. pro

omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus,
 10 quas commemoravi, respondebo. Quid scammoneae
 radix ad purgandum, quid aristolochia, quae nomen
 ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex som-
 nio, ad morsus serpentum possit video, quod fatis
 est; cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium sig-
 na, quae dixi, rationem quam habeant, non fatis per-
 spicio; vim et eventum agnosco, scio, approbo. Si-
 militer, quid fissum in extis, quid fibra valeat, acci-
 pio; quae causa sit, nescio. Atque horum quidem
 plena vita est; extis enim omnes fere utuntur. Quid?
 de fulgurum vi dubitare num possumus? nonne cum
 multa alia mirabilia, tum illud in primis? cum Sum-
 manus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat
 fictilis, e coelo ictus esset, nec usquam eius simulacri
 caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depul-
 sum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui
 11 esset ab haruspicibus demonstratus. Sed quo potius
 17 utar aut auctore, aut teste, quam te? cuius edidici
 etiam versus, et libentet quidem, quos in secundo
 Consulatus Urania musa pronuntiat:

*Principio aethereo flammatus Iupiter igni
 Vertitur, & totum collustrat lumine mundum,
 Menteque divina coelum terrasque petessit;
 Quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
 Aetheris aeterni septa, atque inclusa cavernis.
 Et, si stellarum motus, cursusque vagantes
 Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
 Quae verbo & falsis Graiorum vocibus errant,
 Re vera certo lapsu spatique feruntur:
 Omnia iam cernes divina mente notata.*

Nam primum astrorum volucres, ta consule, motus, 18
 Concurfusque graves stellarum ardore micantes
 Tu quoque, cum tumulto Albano in monte nivales
 Lustrasti, & laeto maectasti lacte Latinas,
 Vidisti, & claro tremulos ardore cometas,
 Multaque misceri nocturna strage putasti:
 Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
 Cum claram speciem concreto lumine luna
 Abdidit, & subito stellanti nocte peremta est.
 Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
 Quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
 Praecipites coeli partes, obitusque petessit:
 Aut cum terribili percussus fulmine civis,
 Luce serenanti vitalia lumina liquit:
 Aut cum se gravido tremefecit corpore tellus.
 Iam vero variae nocturno tempore visae
 Terribiles formae, bellum motusque monebant:
 Multaque per terras vates oracla furenti
 Pectore fundebant tristes minitantia casus:
 Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto, 19
 Haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
 Ipse deum genitor coelo terrisque canebat.
 Nunc ea, Torquato quae quondam, & consule Cotta 12
 Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
 Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
 Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
 Ipse suos quondam tumultos ac templa petivit,
 Et Capitolinis iniecit sedibus ignes,
 Tum species ex aere vetus, generataque Nartae,
 Concidit, elapsaeque vetusto numine leges:
 Et divum simulacra peremit fulminis ardor.

- 20 *Hic silvestris erat, Romani nominis alrix,
 Martia, quae parvos Mavortis semine natos
 Uberibus gravidis vitali rore rigabat :
 Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
 Concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
 Tum quis non artis scripta ac monumenta volutans,
 Voces tristificas chartis promebat Etruscis ?
 Omnes civili generosa stirpe profectam
 Vitare ingentem cladem pestemque monebant :
 Vel legum exitium constanti voce ferebant,
 Tempa deumque adeo flammis, urbesque iubebant
 Eripere, & stragem horribilem, caedemque vereri :
 Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri ;
 Ni post excelsum ad columnen formata decore
 Sancta Iovis species claros spectaret in ortus :
 Tum fore, ut occultos populus, sanctusque senatus
 Cernere conatus posset, si solis ad ortum
 Conversa, inde patrum sedes, populi que videret.*
- 21 *Haec tardata diu species, multumque morata,
 Consule te tandem celsa est in sede locata :
 Atque una fixi ac signati temporis hora,
 Iupiter excelsa clarabat scepra columna :
 At clades patriae, flamma ferroque parata,
 Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.*
- 22 *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis.
 Qui populos urbesque modo ac virtute regebant ;
 Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
 Praestitit, & longe vicit sapientia cunctos,
 Praecipue coluere vigenti numine divos.
 Haec adeo penitus cura videre sagaci,
 Ovia qui studiis laeti tenuere decoris,*

Inque Academia umbrifera, nitidoque Lyceo 22
Fuderunt claras fecundi pectoris artes.

E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
Te patria in media virtutum mole locavit.

Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrafti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? Quid? quaeris, Carneades, 23 cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? nescire me fateor; evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quatuor tali iacti, casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? adpersa temere pigmenta in tabula, oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse adpersione fortuita putas? Sus rostro si humi A literam impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopis diceres. sic enim se profecto res habet, ut nunquam perfecte veritatem casus imitetur.

At nonnunquam ea, quae praedicta sunt, minus 14 eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico 24 artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina, ars non putanda est? quam ta-

men multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? an Achivorum exercitus, et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

Ut profectiione laeti piscium lasciviam

Intuerentur, ut ait Pacuvius, nec tuendi satias capere possiet?

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,

Tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbum occaecat nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio. coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. Ea fallit fortasse nonnunquam: sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. est enim ab omni aeternitate repetita; in qua cum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil unquam nisi auspicato gerit: qui, cum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admo-

nitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. Itaque, ut ex 17 ipso audiebam, per saepe revertit ex itinere, cum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia, regno, pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. senatus enim auctoritatem, et populi Romani libertatem, atque imperii dignitatem suis armis esse defensam; sibi quoque eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse. antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. necesse enim est, ossa obiecta, cadere frustum ex pulli ore, cum pacitur. Quod autem scriptum habetis, hinc tripudium 18 fieri, si ex ea quid in solum ceciderit; hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistintum dicitis. itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane, et deserta sunt.

Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, 16 ne privatim quidem gerebatur; quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis; (quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim;) sic tum avibus magnae res impetrari solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. Ut P. Claudius Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, cum 29

vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni : qui , cum Achivi coepissent

*Inter se strepere, aperteque artem obterere extispicum,
Solvere imperat secundo rumore, adversaque avi.*

Sed quid vetera ? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum, et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto : fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod adscripsit, ob eam causam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea causa calamitatis fuit ; non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit : quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset causam calamitatis. etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omnia, ut signa, non causas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. Non igitur obnuntiatio Ateii causam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit ; aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. Quid ? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus ? nempe eo Romulus regiones direxit tum, cum urbem condidit. qui quidem Romuli lituus, (id est, incurvum, et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine

nomen invenit,) cum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? qui cum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex his amissa, vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea. itaque suae inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse; cumque in quatuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua, in regiones distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, cum vicini omnes ad unum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius cum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse, respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse, cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio; supraque impositum puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales: ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod apud te scriptum est de Ti. Graccho, nonne et augurum,

et haruspicum comprobat disciplinam? qui, cum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset; comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui recentibus comitiis in senatum introducti, negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

18 Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum
 34 esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit, et nonnunquam vaticinantibus per furorem:) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. etsi ipsa fors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis; ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae, ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poetarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. latet fortasse obscu-

ritate involuta naturae. non enim me deus ista sci-
 re, sed his tantummodo uti voluit. Utar igitur, nec
 adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam deli-
 rare, aut eandem gentem in fulguribus errare, aut
 fallaciter portenta interpretari, cum terrae saepe fre-
 mitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae
 reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera
 praedixerint. Quid? qui irridetur, partus hic mulae,
 nonne, quia foetus exstitit in sterilitate naturae,
 praedictus est ab haruspibus incredibilis partus ma-
 lorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F. qui bis consul ³⁶
 et censor fuit, idemque et summus augur, et vir
 sapiens, civisque praestans; nonne (ut C. Gracchus,
 filius eius, scriptum reliquit) duobus anguibus do-
 mi comprehensis, haruspices convocavit? qui cum
 respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tem-
 pore esse moriendum; si feminam, ipsi; aequius esse
 censuit, se maturum oppetere mortem, quam P.
 Africani filiam adolescentem. feminam emisit: ipse
 paucis post diebus est mortuus. Irrideamus haruspi- ¹⁹
 ces: vanos, futiles esse dicamus; quorumque discipli-
 nam et sapientissimus vir, et eventus ac res com- ²²
 probavit, contemnamus: contemnamus etiam Ba-
 bylonios, et eos, qui e Caucaso coeli signa servan-
 tes, numeris et motibus stellarum cursus persequun-
 tur: condemnemus, inquam, hos aut stultitiae, aut
 vanitatis, aut imprudentiae, qui CCCCLXX millia an-
 norum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa
 continent, et mentiri iudicemus, nec seculorum re-
 liquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, per-
 timescere. Age, Barbari vani atque fallaces: num ³⁷

etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chryfippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste, quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Nunquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas
 38 oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit. Ut igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit; sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes, aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit: magna enim quaestio est: modo maneat id, quod
 20 negari non potest, nisi omnem historiam perverte-
 39 rimus, multis seculis verax fuisse id oraculum.

Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia, de quibus disputans Chryfippus, multis et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem, et diligentem, et aequalem temporum illorum, cum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se pe-

perisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poetarum? narrat enim et apud Ennium Ventalis illa :

*Excita cum tremulis anus attulit artubus lumen,
Talia commemorat lacrymans exterrita somno :
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
Vires vitaeque corpus meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
Et ripas raptare, locosque novos. ita sola
Post illa, germana soror, errare videbar,
Tardaue vestigare, et quaerere te, neque posse
Corde capeffere : semita nulla pedem stabilibat.
Exin compellare pater me voce videtur
His verbis : O gnata, tibi sunt ante gerendae
Aerumnae : post ex fluvio fortuna resistet.
Haec pater effatus, germana, repente recessit,
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus :
Quamquam multa manus ad coeli caerulea templa
Tendebam lacrymans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnus reliquit.*

42

Haec, etiam si ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commentitium, quo Priamus est conturbatus :

*Quia mater gravida parere se ardentem facem
Visa est in somnis Hecuba : quo facto pater
Rex ipse Priamus, somnio mentis metu
Perculsus, curis sumtus suspirantibus
Cicer. Oper. Vol. XI.*

N

Exsacrificabat hostiis balantibus.

Tum coniectorem postulat, pacem petens,

Ut se edoceret obsecrans Apollinem,

Quo sese vertant tantae sortes somnium.

Ibi ex oraclo voce divina edidit

Apollo: puerum, primus Priamo qui foret

Postilla natus, temperaret tollere:

Eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

- 43 Sint haec, ut dixi, somnia fabularum: hisque adiungatur etiam Aeneae somnium; quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt. Sed propiora videamus. cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

- 44 *Cum iam quieti corpus nocturno impetu
Dedi, sopore placans artus languidos;
Visu' st in somnis pastor ad me appellere,
Duos consanguineos arietes inde eligi,
Pecus lanigerum eximia pulchritudine,
Praeclarioremque alterum immolare me:
Deinde eius germanum cornibus connitier
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
Exin prostratum terra graviter saucium,
Resupinum, in coelo contueri maximum,
Ac mirificum facinus; dextrorsum orbem flammeeum
Radiatum solis linquier cursu novo.*

- 45 Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus.

Rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,

*Quaeque agunt vigilantes, agitantque, ea si cui in
somnia accidunt,*

*Minus mirum est. sed in re tanta haud temere impro-
viso offerunt:*

*Proin vide, ne, quem tu esse hebetem deputes, aequè
ac pecus,*

Is sapientia munitum pectus egregium gerat,

*Teque regno expellat. Nam id, quod de sole ostentum
est tibi,*

Populo commutationem rerum portendit fore

*Perpropinquam. Haec bene verruncent populo. Nam
quod ad dexteram*

*Coepit cursum ab laeva signum praepotens; pulcher-
rime*

*Auguratum est, rem Romanam publicam summam
fore.*

Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalari- 23
dis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor 46
et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis
simulacra deorum, quae ipse Phalaris domi consecra-
visset: ex his Mercurium e patera, quam dextra ma-
nu teneret, sanguinem visum esse fundere; qui cum
terram attigisset, reservescere videretur sic, ut tota
domus sanguine redundaret. Quod matris somnium
immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae
Magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dino-
nis Perficis proferam? nam cum dormienti ei sol ad
pedes visus esset, ter eum, scribit, frustra appetivisse
manibus, cum se convolvens sol elaberetur, et abiret:
ei Magos dixisse (quod genus sapientum et docto-

rum habebatur in Persis) ex triplici appetitione solis, xxx annos Cyrum regnaturum esse, portendi. quod ita contigit. nam ad septuagesimum pervenit, cum
 47 XL natus annos regnare coepisset. Est profecto quidam etiam in barbaris gentibus praesentens atque divinans; siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, cum adicenderet in rogam ardentem, O praecclarum discessum, inquit, e vita, cum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excefferit! Cumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret: Optime, inquit; propediem te videbo. quod ita contigit. nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis; ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagavit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse Magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et Magis. Re-
 24 deamus ad somnia. Hannibalem Coelius scribit, cum
 48 columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: cumque solidam invenisset, statuissetque tollere; ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si id fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret; idque ab homine acuto non esse neglectum: itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna colloca-
 49 visse. Hoc idem in Sileni, quem Coelius sequitur, Graeca historia est; is autem diligentissime res Han-

nibalis persecutus est : Hannibalem , cum cepisset Sa-
guntum , visum esse in somnis a Iove in deorum con-
cilium vocari : quo cum venisset , Iovem impe-
rasse , ut Italiae bellum inferret , ducemque ei unum
e concilio datum ; quo illum utentem , cum exer-
citu progredi coepisse : tum ei ducem illum prae-
cepisse , ne respiceret ; illum autem id diutius face-
re non potuisse , elatumque cupiditate respexisse :
tum visam beluam vastam et immanem , circum-
plicatam serpentibus , quacunque incederet , omnia
arbuta , virgulta , tecta pervertere ; et eum admira-
tum quaesivisse de deo , quodnam illud esset tale mon-
strum ; et deum respondisse , vastitatem esse Italiae ;
praecepisseque , ut pergeret protinus : quid retro ,
atque a tergo fieret , ne laboraret . Apud Agathoclem 50
scriptum in historia est , Hamilcarem Carthaginien-
sem , cum oppugnaret Syracusas , visum esse audire
vocem , se postridie coenaturum Syracusis : cum au-
tem is dies illuxisset , magnam seditionem in castris
eius inter Poenos et Siculos milites esse factam : quod
cum sensissent Syracusani , improviso eos in castra ir-
rupisse , Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum .
Ita res somnium comprobavit . Plena exemplorum est
historia , tum referta vita communis . At vero P. De- 51
cius ille , Q. F. qui primus e Deciis consul fuit , cum
esset tribunus militum M. Valerio , A. Cornelio con-
sulibus , a Samnitibusque premeretur noster exercitus ,
cum pericula proeliorum iniret audacius , moneretur-
que , ut cautior esset , dixit , quod exstat in annalibus ,
sibi in somnis visum esse , cum in mediis hostibus
versaretur , occidere cum maxima gloria . Et tum

quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, cum consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus. quo eius facto superati sunt et deleti Latini. cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret filius. Sed
 52 veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum.
 25 Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus (qui vir, et quantus!) in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit
 53 somnia, quorum eventus mirabiles exstiterunt. Mentiri Xenophontem, an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipse ne errat, an alios vult errare? cum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere, fore, ut per brevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum; ipsum autem Eudemum quinqueennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim, scribit Aristoteles, consecuta; et convaluisse Eudemum; et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum: quinto

autem anno exeunte, cum esset spes ex illo somnio, in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, proeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum animus Eudemi e corpore excefferit, tum domum revertisse videatur. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poetam quidem divinum, Sophoclem: qui, cum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. quod semel ille, iterumque neglexit. Ubi idem saepius, adscendit in Areopagum; detulit rem. Areopagitae comprehendendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indicis Herculis nominatum est. Sed quid ego Graecorum? Nescio, quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Coelius. Cum bello Latino ludi votivi maximum fierent, civitas ad arma repente est excitata. itaque, ludis intermissis, instaurovivi constituti sunt. qui antequam fierent, cumque iam populus confidisset, servus per circum, cum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, praefulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. exin filium eius esse mortuum: eandem in somnis admonitionem fuisse tertiam. tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecti-

cula in curiam esse delatum; cumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriae proditum est. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Coelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Coelius, et dixisse multis. quo somnio quid inveniri potest certius?

27 Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui cum ignotum quendam proiec- tum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat: si navigasset, eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redisse; perisse ceteros, qui tum navigassent.

57 Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Cum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse; ad hospitem, alterum. qui ut coenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospicio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur: eum primo perterritum somnio surrexisse; dein cum se collegisset, idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse: tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se in-

terfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. hoc vero somnio eum commotum, mane bubulco praesto ad portam fuisse; quaesisse ex eo, quid esset in plaustro; illum perterritum fugisse; mortuum erutum esse; cauponem, re patefacta, poenas dedisse. Quid hoc somnio dici divinius potest? sed quid aut 28 plura, aut vetera quaerimus? saepe tibi meum nar- 58 ravi; saepe ex te audivi tuum somnium: Me, cum Asiae Proconsul praeessem, vidisse in quiete, cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam, provectus subito, atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente laetum exstitisse, eodemque equo adversam ascendisse ripam, nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii; mihi que a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. Venio nunc ad tuum. audivi 59 equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Sallustius narravit: cum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte et graviter dormire coepisse. itaque, quamquam iter instaret, te tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari: cum autem expectatus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: Visum tibi esse, cum in locis solis moestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses: cumque tu te tua patria vi pulsum esse dixisses,prehendisse eum dextram

tuam, et bono animo te iussisse esse, liſtorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret; et dixisse, in eo tibi salutem fore. tum et se exclamasse Sallustius narrat, reditum tibi celerem, et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud senatusconsultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum: dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

- 29 At multa falsa. Inmo obscura fortasse nobis. sed sint
 60 falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. nunc onusti cibo et vino, perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim, *Cum dormientibus ea pars animi, quae mentis & rationis sit particeps, sopita languet: illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis immanitas, cum sit immoderato obstupefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari. itaque huic omnia visa obiiciuntur, a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere videatur, aut cum quovis alio vel homine, vel deo, saepe bella; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure, atque tætre, cum temeritate &*
 61 *impudentia. At qui salubri & moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis & consilii est, agitata & erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis; eaque parte animi, quae voluptate*

alitur, nec inopia eneſta, nec ſatietate affluentis, (quorum utrumque praeftringere aciem mentis ſolet, ſive deſt naturae quippiam, ſive abundat atque affluit;) illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exſiſtit ardor, ſedata atque reſtinſta: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compreſſis, ut illa tertia pars rationis & mentis eluceat, & ſe vegetam ad ſomniandum acremque praebeat: tum et viſa quietis occurrent tranquilla atque veracia. Haec verba ipſa Platonis expreſſi. Epi- 30
 curum igitur audiemus potius? namque Carneades concertationis ſtudio, modo ait hoc, modo illud. At ille quid ſentit? ſentit autem nihil unquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philoſophos vincerent. Iubet igitur Plato, ſic ad ſomnum proficiſci corporibus affectis, ut nihil ſit, quod errorem animis, perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba veſcerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quaerentis vera, contrariam. Cum ergo 62
 eſt ſomno ſevocatus animus a ſocietate, et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praefentia cernit, futura praevidet. iacet enim corpus dormientis, ut mortui; vigeat autem et vivit animus. quod multo magis faciet poſt mortem, cum omnino corpore exceſſerit. itaque appropinquante morte multo eſt divinior. Nam et idipſum vident, qui ſunt morbo gravi et mortifero affecti, inſtare mortem. itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum; tumque vel maxime laudi ſtudent; eosque, qui ſecus,

quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinde deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur: altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tanquam insignitae notae veritatis appareant: tertio, quod ipsi dii cum dormientibus colloquantur; idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homericum Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praesagibat animus, frustra me ire, cum exirem domo.
Sagire enim, sentire acute est: ex quo sagae anus, quia multa scire volunt; et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta, atque inclusa divinitus. ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

Sed quid oculis rabere visa est derepente ardentibus?

Ubi illa paulo ante sapiens, virginali modestia?

Mater optima, tum multo mulier melior mulierum;

Missi sum superstitiosis hariolationibus:

*Neque me Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
Virgines vero aequales, patris mei, meum factum
pudet,*

Optimi viri : mea mater, tui me miseret, mei piget.

*Optumam progeniem Priamo reperisti extra me : hoc
dolet,*

Me obesse, illos prodesse, me obfatare, illos obsequi.

O poema tenerum et moratum atque molle ! sed hoc minus ad rem. Illud, quod volumus, expressum est, 67 ut vaticinari furor vera soleat.

Adest, adest fax obvoluta sanguine atque incendio :

Multos annos latuit. cives, ferte opem, & restinguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur :

Iamque mari magno classis cita

Texitur : exitium examen rapit :

Advenit, & fera velivolantibus

Navibu' complevit manu' litora.

Tragoedias loqui videor, et fabulas. At ex te ipso 32 non commentitiam rem, sed factam, eiusdem generis 68 audivi : C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, cum praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem atque doctum ; eumque dixisse, remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, Madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine : rapinas Dyrrhachii, et conscensionem in naves cum fuga, fugientibusque miserabilem respectum incendiis fore : sed Rhodiorum classi propinquum reditum, ac domum itionem dari : tum neque te ipsum non esse commotum ; Marcumque Varronem, et M. Catonem, qui tum ibi

erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharfalica fuga venisse Labienum; qui cum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat; et vos naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrantibus onerariis, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis: postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensitistis.

70 Expolui, quam brevissime potui, somnii, et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet: animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam; quae autem pars animi, rationis atque intelligentiae sit particeps, eam tum maxime vigere, cum plurimum absit a corpore. Itaque, expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc modo: » Si sine oculis non potest existare » officium et munus oculorum; possunt autem alii » quando oculi non fungi suo munere: qui vel se- » mel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet » sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si » sine divinatione non potest et officium et munus » divinationis existare; potest autem quis, cum divi- » nationem habeat, errare aliquando, nec vera cer-

» nere : satis est ad confirmandam divinationem, se-
 » mel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito ce-
 » cidisse videatur. Sunt autem eius generis innume-
 » rabilia : esse igitur divinationem confitendum est.

Quae vero aut coniectura explicantur, aut even- 33
 tis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, 72
 ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicun-
 tur. in quo haruspices, augures, coniectoresque nu-
 merantur. Haec improbantur a Peripateticis; a Stoi-
 cis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monu-
 mentis, et disciplina : quod Erruscorum declarant et
 haruspicini, et fulgurales, et tonitruales libri, nostri
 etiam augurales : alia autem subito ex tempore con-
 iectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui
 ex passerum numero belli Troiani annos auguratus
 est : et ut in Sullae scriptum historia videmus, quod,
 te inspectante, factum est, ut, cum ille in agro No-
 lano immolaret ante praetorium, ab infima ara subit-
 o anguis emergeret; cum quidem C. Postumius ha-
 ruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum
 educeret; id cum Sulla fecisset, tum ante oppidum
 Nolam florentissima Samnitium castra cepit. Facta 73
 coniectura etiam in Dionysio est paulo ante, quam
 regnare coepit : qui cum per agrum Leontinum iter
 faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus
 equus voraginibus, non exstitit : quem cum maxima
 contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait
 Philistus, aegre ferens. cum autem aliquantulum pro-
 gressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque,
 et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba exa-
 men apum confederat. Quod ostentum habuit hanc

vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coe-
 34 perit. Quid? Lacedaemoniis paulo ante Leuctricam
 74 calamitatem quae significatio facta est, cum in Her-
 culis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum
 multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis,
 ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae
 repagulis, subito se ipsae aperuerunt; armaque;
 quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inven-
 ta. Cumque eodem tempore apud Lebadiam Tro-
 phonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco
 sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent:
 tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse vic-
 toriam, propterea quod avis illa victa filere soleret;
 75 canere, si vicisset. Eademque tempestate multis fig-
 nis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas de-
 nuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemo-
 niorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis sta-
 bat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis
 et agrestibus: stellaeque aureae, quae Delphis erant
 a Lacedaemoniis positae post navalem illam victo-
 riam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, (qua
 in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemonio-
 rum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deo-
 rum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae,) paulo
 ante Leuctricam pugnam deciderunt, neque
 76 repertae sunt. Maximum vero illud portentum iis-
 dem Spartiatis fuit, quod, cum oraculum ab Iove
 Dodonaeo petivissent, de victoria sciscitantes, lega-
 rique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; si-
 mia, quam rex Molofforum in deliciis habebat, et
 sortes ipsas, et cetera, quae erant ad sortem para-

ta, disturbavit, et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum. Quid? bello Punico secundo, nonne C. Fla- 35
minius consul iterum, neglexit signa rerum futura- 77
rum magna cum clade reipublicae? qui exercitu lustrato, cum Arretium versus castra movisset, et contra Annibalem legiones duceret; et ipse, et equus eius ante signum Iovis Statoris sine causa repente concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret proelium. Idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem proelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Cum ille quiescendum respondisset: Flaminius, Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur. itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, cum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures cum accederent; Flaminius re nuntiata, suo more neglexit. itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. Magnum illud etiam, quod addidit Coe- 78
lius, eo tempore ipso, cum hoc calamitosum fieret proelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia, compluribusque insulis, totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint, terraeque defederint, fluminaque in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerint. Fiunt certe divinationum coniecturae a 36
peritis. Midae illi Phrygio, cum puer esset, dor-

mienti formicae in os tritici grana congefferunt. Ditiſſimum fore, praedictum eſt : quod evenit. At Platoni, cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis conſediſſent, reſponſum eſt, ſingulari illum ſuavitate orationis fore. ita futura eloquentia pro-

79 viſa in infante eſt. Quid ? amores ac deliciae tuae, Roſcius, num aut ipſe, aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur ? qui cum eſſet in cunabulis, educareturque in Solonio, qui eſt campus agri Lanuvini ; noctu, lumine appoſito, experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum ſerpentis amplexu. quo adſpectu exterrita, clamorem ſuſtulit. Pater autem Roſcii ad haruſpices retulit. qui reſponderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc ſpeciem Praxiteles caelavit argento, et noſter expreſſit Archias verſibus. Quid igitur exſpectamus ? an dum in foro nobiſcum dii immortales, dum in viis verſentur, dum domi ? qui quidem ipſi ſe nobis non offerunt, vim autem ſuam longe lateque diffundunt ; quam cum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyl- lam. Quid enim ? non videmus, quam ſint varia terrarum genera ; ex quibus et mortifera quaedam pars eſt, ut et Ampſancti in Hirpinis, et in Aſia Plutonia, quae videmus : et ſunt partes agrorum aliae peſtilentes ; aliae ſalubres ; aliae, quae acuta ingenia gignant ; aliae, quae reſuſa. quae omnia fiunt et ex coeli varietate, et ex diſparili adſpiratione terrarum.

80 Fit etiam ſaepe ſpecie quadam, ſaepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehemen-

tius : saepe etiam cura et timore : qualis est illa,

Flexanima tanquam lymphata, aut Bacchi sacris

Commota, in tumultis Teucrum commemorans suum.

Arque etiam illa concitatio declarat vim in animis 37
esse divinam. negat enim, sine furore, Democritus, quemquam poetam magnum esse posse. quod idem dicit Plato. quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid vestra oratio in causis? quid ipsa actio? potest esse vehemens, et gravis, et copiosa, nisi est animus ipse commotior? equidem etiam in te saepe vidi; et (ut ad leviora veniamus) in Aesopo familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nul- 81
lae sunt; speciem autem offerunt. quod contigisse Brenno dicitur, eiusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. tum enim ferunt, ex oraculo haec fatam esse Pythiam,

Ego providebo rem istam, & albae virgines.

Ex quo factum, ut et viderentur, virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio 38
furerent, et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoctribuendum sit, nec phreneticis. animi enim integri, non vitiosi corporis, est divinatio.

Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratio- 82
ne concluditur: Si sunt dii, neque ante declarant ho-

minibus, quae futura sunt; aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum, scire, quid futurum sit; aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sunt futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici, generique hominum amici; neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt; neque nostra nihil interest, scire ea, quae eventura sunt; erimus enim cautiore, si sciemus; neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius; neque non possunt futura praenoscere: non igitur sunt dii, nec significant futura: sunt autem; dii significant ergo: et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam; frustra enim significarent: nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio. Hac ratione et Chrysippus, et Diogenes, et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima, si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est, si summi philosophi, si poetae, si sapientissimi viri, qui republicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiae loquantur, expectamus, hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

§5 Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera, nulla sint; nisi quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo in-

cifus etiam in bonis extis dirimat tempus, et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis, aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit; Saturni, Martisve contraria? cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? quid deinde causae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. sed non nunc id agitur. fiat, necne fiat, id quaeritur. ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et trahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam; fieri omnino neges. Quod idem facis in divinatione. quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus, et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit; et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis, praeter Xenophanem, neminem: adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. unus dissentit Epicurus. Quid vero hoc turpius, quam quod idem nullam sensit gratuitam esse virtutem? Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum, eumque ducem classis fuisse. at illum auspicio- rum credo scientia, non locorum. Amphilo- chus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures; iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam

ante hos Amphiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Qui sui quaestus causa fœdas suscitant sententias ;
 sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. Quid Asiae rex Priamus, nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium, nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti, mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. ut enim sapere, sic divinare regale ducebant, ut testis est nostra civitas; in qua et reges, augures, et postea privati, eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est. si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospitem tuum laudatoremque cognovi; qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat. Et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi causa, atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam

facere Nonis solebatis. Nec quisquam rex Perfarum potest esse, qui non ante Magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera 91 quaedam, et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est; qua in urbe excellit haruspicum disciplina. itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clutidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. Etruria autem de coelo tacta 92 scientissime animadvertit; eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus tum, cum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem, et Pisidae, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant. quod idem factitatum in Umbria accepimus.

Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, 42 qui a quibusque incolebantur, divinationum oppor- 93 tunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii in camporum patentium aequoribus habitantes, cum ex terra nihil emereret, quod contemplationi coeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt. Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dederunt: quodque propter aeris crassitudinem de coelo apud eos multa fie-

bant, et quod ob eandem causam multa inusitata partim e coelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et fatu, ostentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt; ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur. Arabes autem, et Phryges, et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur. campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. eademque et Pisidiae causa fuit, et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

43 Quis vero non videt, in optima quaque republica
95 plurimum auspicia, et reliqua divinandi genera valuisse? quis rex unquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis; quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent. Auspicia externa videamus. Nam et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos *μάντις* vocant, adhibuerunt; et Lacedaemonii regibus suis augurem affefforem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt; iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oracu-

lum, aut ab Hammone, aut a Dodona petebant. Ly- 96
curgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam
temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphi-
ci confirmavit. quas cum vellet Lyfander commuta-
re, eadem est prohibitus religione. Arque etiam
qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigi-
lantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro
propter urbem, somniandi causa incubabant, quia
vera quietis oracula ducebant. Ad nostra iam redeo.
Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit? 97
quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspi-
cum paruit? Nam et cum duo visi soles essent, et cum
tres lunae, et cum faces, et cum sol nocte visus esset,
et cum e coelo fremitus auditus, et cum coelum dis-
cessisse visum est, atque in eo animadversi globi. De-
lata etiam ad senatum labes agri Privernatis, cum ad
infinitam altitudinem terra defedisset, Apuliaque ma-
ximis terrae motibus conquassata esset: quibus por-
tentis magna populo Romano bella perniciosaeque
seditiones denuntiabantur: inque his omnibus re-
sponsa haruspicum cum Sibyllae versibus congrue-
bant. Quid, cum Cumis Apollo sudavit, Capuae Vi- 98
etoria? quid ortus androgyni? nonne fatale quod-
dam monstrum fuit? quid, quod fluvius atratus san-
guine fluxit? quid, cum saepe lapidum, sanguinis
nonnunquam, terrae interdum, quondam etiam lac-
tis imber defluxit? quid, cum in Capitolio ictus cen-
taurus e coelo est? in Aventino portae, et homines?
Tusculi aedes Castoris, et Pollucis, Romaeque Pie-
tatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae
evenerunt, et in Sibyllae libris eadem repertae

44 praedictiones sunt? Caeciliae, Q. filiae, somnio,
 99 modo, Marfico bello, templum est a senatu Iuno-
 ni Sospitae restitutum. quod quidem somnium Si-
 fenna cum disputavisset mirifice ad verbum cum re
 convenisse, tum insolenter, credo, ab Epicureo ali-
 quo inductus, disputat, somniis credi non oportere.
 Idem contra ostenta nihil disputat, exponitque
 initio belli Marfici et deorum simulacra sudavisse,
 et sanguinem fluxisse, et discessisse coelum; et ex
 occulto auditas esse voces, quae pericula belli nun-
 tiarent; et Lanuvii clypeos, quod haruspibus tri-
 100 stissimum visum esset, a muribus esse derosos. Quid,
 quod in annalibus habemus, Veienti bello, cum
 lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem
 quendam ad nos hominem nobilem profugisse, eum-
 que dixisse, ex fatiis, quae Veientes scripta habe-
 rent, Veios capi non posse, dum lacus is redunda-
 ret; et, si lacus emissus, lapsu et cursu suo ad mare
 profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem
 ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset,
 tum salutare nostris fore. ex quo illa admirabilis a
 maioribus Albanae aquae facta deductio est. Cum au-
 tem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent,
 tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum
 transfugam ausum esse senatui dicere; in iisdem enim
 fatiis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gal-
 lis Roma caperetur.* quod quidem sexennio post Veios
 45 captos factum esse videmus. Saepe etiam et in proe-
 101 liis Fauni auditi; et in rebus turbidis veridicae voces
 ex occulto missae esse dicuntur. cuius generis duo
 sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non mul-

to ante urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est: *Ut muri & portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur.* Quod neglectum, cum cave-ri poterat, post acceptam illam maximam cladem explicatum est. ara enim *Aio Loquenti*, quam septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, cum terrae motus factus esset, *Ut suae plena procuratio fieret*, vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

Neque solum deorum voces Pythagorei observa-¹⁰² verunt, sed etiam hominum, quae vocant omina. quae maiores nostri, quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque esset*, praefabantur; rebusque divinis, quae publice fierent, ut *faverent linguis*, imperabatur; inque feriis imperandis, *ut litibus et iurgiis se abstinerent.* Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret; et cum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. Quae quidem a te scis et consule, et imperato-¹⁰³ re summa religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitorum esse vo-
luerunt. Atque ego exempla omnium nota proferam. 46
L. Paullus consul iterum, cum ei, bellum ut cum rege Perse gereret, obtigisset; ut ea ipsa die domum

ad vesperam rediit, filiolum suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit trifidulam. Quid est, inquit, mea Tertia? quid tristis es? Mi pater, inquit, Persa periit. tum ille arctius puellam complexus, Accipio, inquit, mea filia, omen.

104 erat autem mortuus catellus eo nomine. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, cum diceret, Caeciliam Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa; quod fieri more veterum solebat. cum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paulisper, ut in eius sella requiesceret: illam autem dixisse, Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes. quod omen res consecuta est. ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni, vel etiam rideri, praeclare intelligo: sed id ipsum est deos non putare, quae ab iis significantur, contemnere.

47 Quid de auguribus loquar? tuae partes sunt: tuum, inquam, auspicioꝝ patrociniuꝝ debet esse. tibi P. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore; quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. quem irridebant collegae tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. quibus nulla videbatur in auguriis, aut au-

105

spiciis praesensio, aut scientia veritatis futurae; sapienter aiebant ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est. neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis, religionis simulacra fingerent: sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. malunt enim differere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. Quid est illo 106 auspicio divinius, quod apud te in Mario est, ut utar potissimum te auctore?

*Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
Arboris e trunco serpentis saucia morsu,
Subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum, et varia graviter cervice micantem.*

*Quem se intorquentem lanians, rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
Abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.*

*Hanc ubi praepetibus pennis, lapsuque volentem
Conspexit Marius, divini numinis augur;
Fausaque signa suae laudis, reditusque notavit:
Partibus intonuit coeli pater ipse sinistris.*

Sic aquilae clarum firmavit Iupiter omen.

Atque ille Romuli auguratus, pastoralis, non urbana 48
fuit: nec fictus ad opiniones imperitorum, sed 107
a certis acceptus, et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

*Curantes magna cum cura, concupientes
Regni, dant operam simul auspicio, augurioque.*

- Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam
 Solus avem servat. At Romulus pulcher in alto
 Quaerit Aventino, servans genus altivolantum.
 Certabant, urbem Romam, Remoramne vocarent.
 Omnibus cura viris, uter esset induperator.
 Exspectant, veluti consul cum mittere signum
 Volt: omnes avidi spectant ad carceris oras,
 Quam mox emittat pictis ex faucibu' currus:
 Sic exspectabat populus, atque ore timebat
 Rebus, utri magni victoria sit data regni.
 Interea sol albu' recessit in infera noctis.
 Exin candida se radiis dedit ic̄ta foras lux:
 Et simul ex alto longe pulcherrima praepes
 Laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
 Cedunt de coelo ter quatuor corpora sancta
 Avium, praepetibus sese, pulchrisque locis dant.
 Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
 Auspicio regni stabilita scamna, solumque.*
- 49 Sed unde huc digressa est, eodem redeat oratio.
- 109 Si nihil queam disputare, quamobrem quidque fiat, et tantummodo fieri ea, quae commemoravi, doceam; parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesentionis, facilis; divinae autem, paulo obscurior? quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam; quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, cum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum

est. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi; quae 110
physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam
deorum; a qua, ut doctissimis sapientissimisque pla-
cuit, haustos animos et libatos habemus: cumque
omnia completa et referta sint aeterno sensu, et
mente divina, necesse est cognatione divinorum ani-
morum animos humanos commoveri. Sed vigilantes 111
animi vitae necessitatibus serviunt, diiunguntque se
a societate divina, vinculis corporis impediti. Rarum 114
est quoddam genus eorum, qui se a corpore avo-
cent, et ad divinarum rerum cognitionem cura omni
studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini
impetus, sed rationis humanae. nam et natura futura
praesentiunt, ut aquarum fluxiones, et deflagratio-
nem futuram aliquando coeli atque terrarum. alii
autem, in republica exercitati, ut de Atheniensi So-
lone accepimus, orientem tyrannidem multo ante
prospiciunt; quos prudentes possumus dicere, id est,
providentes; divinos nullo modo possumus; non
plus, quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores
suos convinceret, ostenderetque, etiam philoso-
phum, si ei commodum esset, pecuniam facere pos-
se, omnem oleam, antequam florere coepisset, in
agro Milesio coemisse dicitur. Animadverterat for-
tasse quadam scientia, olearum ubertatem fore. Et 112
quidem idem primus defectionem solis, quae Astya-
ge regnante facta est, praedixisse fertur. Multa me- 50
dici, multa gubernatores, agricolae etiam multa prae-
sentiunt: sed nullam eorum divinationem voco; ne
illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti
Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent,

armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, cum et urbs tota corruit, et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur, quam phylicus; qui cum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. Nec vero unquam animus hominis naturaliter divinat, nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore. quod aut vatibus contingit, aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur, et, ut dixi, a Cratippo nostro: si propterea, quod ea proficiscuntur a natura; sint summa sane, modo ne sola: sin autem nihil esse in observatione putant; multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis; nihil est, quod cum his magnopere pugnemus, praesertim cum sint, qui omnino nullam divinationem probent. Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quae vaticinantes praenuntiant; multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur: multos nemora silvaeque, multos annes aut maria commovent; quorum furibunda mens videt ante multo, quae futura sunt. Quo de genere illa sunt,

Eheu, videte: iudicavit inclytum iudicium

Inter deas tres aliquis: quo iudicio Lacedaemonia

Mulier, furiarum una, adveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

Versibu', quos olim Fauni, vatesque canebant.

Similiter Marcius, et Publicius vates cecinisse dicuntur. quo e genere, Apollinis operta prolata sunt. 115

Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracula funderent. Atque haec 51

quidem vatum ratio est; nec dissimilis sane somniorum. nam quae vigilantibus accidunt vatibus,

eadem nobis dormientibus. viget enim animus in somnis, liberque sensibus ab omni impeditio-
narum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia

vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum

sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque portionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vi-

gilet. Haec somniantis est divinatio. Hic magna quaedam 116

exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio; eodemque modo et oraculorum et vaticinationum. sunt enim ex-

planatores, ut grammatici poetarum. nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum

venas perveniretur: nec fruges terrae, baccasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset,

nisi earum cultus et conditiones tradidisset: materia-
ve quid iuvaret, nisi confectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam dii homini-

bus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura,

Cicer. Oper. Vol. XI.

multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

- 117 Quo modo autem aut vates, aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant; sint haec, quae quaerimus, faciliora. continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est de natura deorum, quae a te secundo libro est explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, Esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli; profecto hominibus a diis futura significari necesse est.
- 52 Sed distinguendum videtur, quonam modo. Nam
118 non placet Stoicis, singulis iecorum fissis, aut avium cantibus interesse deum; neque enim decorum est, nec diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta, maleque interpretata, falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quandam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo; et tum, ip-

fam cum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid, aut superfit. parvis enim momentis multa natura aut affingit, aut mutat, aut detrahit. Quod ne dubitare possimus, maximo est ar- 119
gumento, quod paulo ante interitum Caesaris contigit: qui cum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit, et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? qua ille rei novitate percussus, cum Spurrinna diceret, timendum esse, ne et consilium, et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. quae quidem illi portendebantur a diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Cum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse. Eademque efficit in avibus divina mens, ut tum huc, 53
tum illuc volent alites; tum in hac, tum in illa parte 120
se occultent; tum a dextra, tum a sinistra parte cantant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino; membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat: quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? Idemque mittit et signa nobis eius generis, qua- 121
lia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paulo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius, et Persae ab Alexandro et Macedonibus vincerentur, Dariusque

moreretur : et , si puella nata biceps esset , feditionem in populo fore , corruptelam et adulterium domi : et , si mulier leonem peperisse visa esset , fore , ut ab exteris gentibus vinceretur ea respublica , in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est , quod scribit Herodotus , Croesi filium , cum esset infans , locutum ; quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arfisse Servio Tullio dormienti , quae historia non prodidit ? Ut igitur qui se traderet quieti , praeparato animo cum bonis cogitationibus , tum rebus ad tranquillitatem accommodatis , certa et vera cernit in somnis : sic castus animus purusque vigilantis , et ad astrorum , et ad avium , reliquorumque signorum , et ad exto-
 §4 rum veritatem est paratior. Hoc nimirum est illud ,
 122 quod de Socrate accepimus , quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur , esse divinum quiddam , quod daemionion appellat , cui semper ipse paruerit , nunquam impellenti , saepe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quaerimus ?) Xenophonti consulenti , sequereturne Cyrum , postea quam exposuit , quae sibi videbantur , *Et nostrum quidem* , inquit , *humanum est consilium , sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum : ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* Scriptum est item , cum Critonis , sui familiaris , oculum alligatum vidisset , quaesivisse , quid esset : cum autem ille respondisset , in agro ambulanti ramulum adductum , ut remissus esset , in oculum recidisse : tum Socrates , *Non enim paruisti mihi revocanti , cum uterer , qua soleo , praes-*

gitione divina. Idem etiam Socrates, cum apud Delium male pugnatum esset, Lachete praetore, fugeretque cum ipso Lachete; ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit. tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt; quae praetermittam. tibi enim nota sunt; mihi ad commemorandum non necessaria. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori. neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo causam dixerat, ascendenti, signum sibi ullum, quod consueffet, a deo, quasi mali alicuius impendentis, datum. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte, aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem; homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum: potest aliquod latuisse, aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est, non modo plura, sed etiam pauciora, divine praesensa et praedicta reperiri. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut cum evenerit, ita cadat ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat, esse cerre divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius

facit, a deo, de quo fati dictum est, deinde a facto, deinde a natura, vis omnis divinandi, ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fatari. Fatum autem id appello, quod Graeci *εἰμαρμενν*, id est, ordinem seriemque causarum, cum causa causae nexa rem ex se gignat. ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod cum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit: eodemque modo nihil est futurum, cuius non causas id
 126 ipsum efficientes natura contineat. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, causa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint, et, quae instant, fiant, et, quae sequuntur, futura sint. ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque causam plerumque consequatur, etiam si non semper. nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque causas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut
 56 per furorem eas, aut in quiete videant. Praeterea
 127 cum fato omnia fiant, (id quod alio loco ostendetur,) si quis mortalis possit esse, qui colligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. qui enim teneat causas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod cum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. non enim illa, quae futura sunt, subito existunt; sed est, quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis, nihil novi efficientis, et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est; et ii, qui-

bus cursus rerum observando notatus est. qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum et notas cernunt; ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinitio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum, signorumque coelestium. Non est igitur, ¹²⁸ ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in feminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur; sic in causis conditae sunt res futurae: quas esse futuras aut concitata mens, aut soluta somno, cernit; aut ratio, aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis, et lunae, reliquorumque siderum ortus, obitus, motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt; sic qui cursum rerum, eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper, aut, si id difficile est, plerumque; quod si ne id quidem conceditur, nonnunquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem, et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

A natura autem alia quaedam ratio est; quae do- ⁵⁷
cet, quanta sit animi vis seiuncta a corporis sensibus: ¹²⁹
quod maxime contingit aut dormientibus, aut mente permotis. Ut enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat: ex quo fit, ut homines, etiam cum taciti optent quid, aut voveant, non dubitent, quin dii illud exaudiant: sic animi hominum, cum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti

per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quae
 130 permisti cum corpore animi videre non possunt. At-
 que hanc quidem rationem naturae difficile est for-
 tasse traducere ad id genus divinationis, quod ex ar-
 te profectum dicimus; sed tamen id quoque rimatur,
 quantum potest Posidonius, cum esse censet in na-
 tura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos
 accepimus ortum caniculae diligenter quotannis so-
 lere servare, coniecturamque capere, ut scribit Pon-
 ticus Heraclides, salubrisne, an pestilens annus futu-
 rus sit. nam si obscurior et quasi caliginosa stella ex-
 stiterit, pingue et concretum esse coelum, ut eius
 adspiratio gravis et pestilens futura sit; si illustris
 et perlucida stella apparuerit, significari, coelum ef-
 131 se tenue, purumque, et propterea salubre. Demo-
 critus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut
 hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum
 ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pe-
 stilentiae signa percipi; nonnunquam etiam, quae sit
 vel sterilitas agrorum, vel fertilitas futura. quae si
 a natura profecta, observatio atque usus agnovit;
 multa afferre potuit dies, quae animadvertendo no-
 tarentur: ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physi-
 cus inducitur, minime naturam rerum cognosse vi-
 deatur.

*Nam istis, qui linguam avium intelligunt,
 Plusque ex alieno iecore sapiunt, quam ex suo,
 Magis audiendum, quam auscultandum censeo.*

Cur, quaeso? cum ipse, paucis interpositis versibus,
 dicas fati luculente:

Quidquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,

Sepelit, recipitque in sese omnia: omniumque idem est pater:

Indidemque eadem, quae oriuntur de integro, atque eodem occidunt.

Quid est igitur, cur, cum domus sit omnium una, eaque communis, cumque animi hominum semper fuerint, futuri que sint, cur ii, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, perspicere non possint? Haec habui, inquit, de divinatione quae 58 dicerem.

Nunc illa testabor, non me fortilegos, neque eos, 132 qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere.

*Non habeo denique nauci Marsum augurem,
Non vicanos haruspices, non de circo astrologos,
Non Isiacos coniectores, non interpretes somnium.
Non enim sunt ii aut scientia, aut arte divini,
Sed superstitiosi vates, impudentesque harioli.
Aut inertes, aut insani, aut quibus egestas imperat:
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachmam ipsi
petunt.*

De his divitiis sibi deducant drachmam, reddant cetera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus esse deos censet, sed eos non curare opinatur, quid

agat humanum genus. Ego autem, qui et curare arbitror, et monere etiam, ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa, divinationem probō. Quae cum dixisset Quintus: Praeclare tu quidem, inquam, paratus * * *

Defunt pauca quaedam.

M. TULLII
CICERONIS
DE
DIVINATIONE
LIBER II.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Ciceronis contra Stoicam rationem a fratre explanatam & defensam disputatio. Initium eius est a Carneadeo argumento, quod nullum esse divinationis tanquam materiam (obiectum) docet. Nam nec est earum rerum, quae sensibus subiectae sunt, nec earum, quae artibus continentur, nec earum, quae in philosophia differuntur, nec earum, quae in republica versantur. Nam quod divinatio dicitur esse rerum fortuitarum; primum, venti, eventus morborum, multa alia, sunt fortuita, neque tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita haec dicuntur, quae nec ratione nec arte provideri possunt, quod in fortuna positae sunt; nulla potest earum rerum esse praesensio, quae nihil habent rationis, quare futurae sint. Quod si omnia causas certas habent, nullae sunt res fortuitae, adeoque nec divinatio. Si fatum continet omnia, nil divinatio prodest. Neque vero utilis hominibus est futurarum rerum scientia: quod provisio malorum totam vitam acerbam esset redditura, neque tamen ullo modo, si fatum esset, levare mala re divina possent, c. 3-10. Sed hac tanquam levis armaturae prima excursione facta, cominus agere incipit, & ipsa cornua Stoicae rationis commovere aggreditur. Itaque singula divinationum genera excutit, & quare reiicienda sint, demonstrat. Initium facit ab *haruspicina*, & toto genere artificioso, & primo *exta* inspiscit: quibus quae praesignificari

dicuntur, non possunt cognita esse observatione diuturna, neque ipsa conformantur, aut ante, aut inter immolandum a numine Deorum, quibus nihil est cum extis commune, aut ab ipsa natura, cui, etsi est quaedam omnium rerum cognatio (*συμπάθεια*) tamen nulla cum extis convenientia esse potest. Neque intelligi potest, quemodo immolaturus convenientem rebus hostiam inveniat. Si duce divina vi, & si immutantur a Diis exta; unde post tristitia exta statim laeta, aut unde tam subita Deorum placatio? unde denique eodem tempore ab aliis litatur, ab aliis non item? c. 12. f. *Fulgura* autem & *fulmina* ex prima hominum admiratione & timore credita sunt mitti a Iove. Quia autem sunt incerta, nil certi significare possunt. Neque si quid praesignificarent, ratio esset, quare tam multa frustra in silvas, montes, maria mitterentur. Quod si quid interdum accidit, quod fulmine significatum videri possit, casu id ita apte cadit, c. 18. f. *Ostenta* pleraque falsa sunt, quae autem vera, ut *monstra*, ea homines mirantur, quia non saepe fiunt; quae si fieri non potuissent, non facta essent; si potuerunt, non debebant mirabilia videri. Causarum ignoratio admirationem facit in re nova, in rebus usitatis non item. Quare vero Dii ostenta mittunt, si sine interprete intelligi non possunt, & si, quae portenduntur mala, caveri non possunt? Interpretationes praeterea incertae sunt, & saepe inter se repugnantes, ut plane frustra ostentum missum sit, c. 22. f. Iam *auspicia* etsi sunt a Romulo divinationis causa instituta, tamen postea ad opinionem tantum vulgi, & ad magnas reip. utilitates retenta & conservata sunt. Nam illud *auspicium* e pullis cum tam coactum & expressum sit, divini habere nihil potest. Ex ceteris vero avibus auguria diversa sunt apud Romanos & alios populos, nec apud illos nunc adhibentur, nisi in re bellica; neque tamen & hic semper, postquam bella a Procons. & Propraet. administrari coeperunt, qui auspicia non habent; ex acuminibus autem auspicia, quod genus totum militare est, iam M. Marcellus consul omisit. Ipsorum autem auspiciorum afferri potest, neque

idonea causa, neque idoneus auctor & inventor, neque ulla est eorum constantia, c. 33. f. *Omina* porro si valerent, nemo libero & quieto animo esse posset, nil agere ratione duce, sed omine & casu, c. 40. *Sortes*, tanquam Praeaeftinae, fabulofam inventionem habent, nec est in iis aliquid certi, cum Fortunae monitu, tanquam nutu capitis aut alio signo, tollantur, a puero misceantur & ducantur; itaque cum ceteris etiam nunc contemnuntur, c. 41. *Chaldaeorum* autem *ratio* cum ab ipsis celeberrimis astrologis repudiatur, tum rationem habet fictam & absurdam. Neque enim potest intelligi, quomodo a stellis, ex infinito paene intervallo, contagio ad terram pertineat. Quod si affectio coeli, quare non potius venti tempestatesque, item locorum ingenia, ad ortum nascentium pertinent, quae in diversis orbis partibus diversa sunt. Neque verum est, eodem tempore h. e. eodem coeli & siderum statu natis eadem fata instare; cum constet, eadem hora natis, tanquam geminis, diversa, diversis autem temporibus natis eadem accidisse. Quid? quod eodem tempore nati non propterea etiam eodem astro nati sunt, quod *ἀριζυγτες*, h. e. orbis finientes varietatem maximam habent, aliique in aliis locis sunt. Denique constituta ratione Chaldaeorum tollitur seminis vis, quae maxima esse solet, c. 42. f. Repudiato genere artificioso ad naturale progreditur, cuius prima pars est *futurorum per furorē praedictio*. In qua mirum illud est, quod, quae sani non vident, ea insani videre putantur. Quod autem ex hoc genere libri Sibyllini sunt, facile intelligi potest, eos esse confictos, idque cum multis aliis ex rebus, tum vero imprimis ex eo, quod & versibus scripti sunt, & *ἀρεοπιγίς* adhibita est. Reliqua autem a vetustate celebrata vaticinia fabulosa sunt, ipsaeque oraculorum sortes partim falsae, partim casu verae, partim flexiloquae, ambiguae & obscurae; denique iam diu desierunt, quod fieri non potuit, si vis illa divina fuit, c. 54. seq. *Somniorum* longa repetitur a Stoicis defensio, qui rationem eorum a mentis divinitate & coniunctione cum aliis mentibus ducunt. Sive autem men-

tes per se, five externa visione moventur, permulta falsa somniantibus videri possunt pro veris, quod & vigilantibus accidit. Neque vero, si unum ex innumerabilibus verum somnium fuit, propterea somniis fides habenda, quod id casu accidit. Quod si vero somniis verum videremus, aut divina vis quaedam consulens nobis somniorum significaciones faceret; aut coniectores ex quadam convenientia naturae (*συμπάθεια*) quid quamque rem sequeretur, intelligerent; aut denique observatio quaedam constans esset, & diurna, cum quid secundum quietem visum est, quid evenire solet: quorum cum nullum sit, etiam somniorum divinatio explodenda est, c. 58. seq. Quod autem exemplis potius quam rationibus usus est Quintus, id non dignum philosopho iudicat, c. 11. Neque illam latebram probat, in quam se coniecit Quintus, cum rationem se causamque non quaerere diceret, ubi res videret, c. 20. In Stoicorum autem ratione, qua divinationem esse concludant, sumi ait ea, quorum iis nihil concedatur, c. 49. f. Neque tandem, quod oculi, quanquam aliquoties decepti, tamen sensum videndi haberent, propterea etiam divinationem esse, etsi saepe fallatur; quod oculi vera cernentes utantur natura & sensu, animi autem in somniis aut vaticiniis vera cernentes, fortuna & casu, c. 52. f.

QUAERENTI mihi, multumque et diu cogitanti, quam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus; quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium, eo libro, qui est inscriptus Hortensius, et, quod genus philosophandi minime arrogans, maximeque et constans et elegans arbitraremur, quatuor Academicis libris ostendimus.

Cumque fundamentum esset philosophiae positum in 2
finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is lo-
cus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et
quid contra quemque philosophum diceretur, in-
telligi posset. Totidem subsecuti libri Tusculana-
rum disputationum, res ad beate vivendum maxi-
me necessarias aperuerunt. primus enim est de con-
temnenda morte: secundus de tolerando dolore:
de aegritudine lenienda tertius: quartus de reliquis
animi perturbationibus: quintus eum locum comple-
xus est, qui totam philosophiam maxime illustrat: do-
cet enim, ad beate vivendum virtutem se ipsa esse
contentam. Quibus rebus editis, tres libri perfecti 3
sunt de *Natura Deorum*; in quibus omnis eius loci
quaestio continetur. quae ut plane esset cumulateque
perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scri-
bere. quibus (ut est in animo) de *Fato* si adiunxeri-
mus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni.
Atque his libris annumerandi sunt sex de *Republica*,
quos tunc scripsimus, cum gubernacula reipublicae
tenebamus. magnus locus, philosophiaeque proprius,
a Platone, Aristotele, Theophrasto, totaque Peripa-
teticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego
de *Consolatione* dicam? quae mihi quidem ipsi sane
aliquantum medetur; ceteris item multum illam pro-
futuram puto. interiectus est etiam nuper liber is,
quem ad nostrum *Atticum* de *Senectute* misimus. in
primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur,
et fortis, Cato noster in horum librorum numero
ponendus est. Cumque Aristoteles, itemque Theo- 4
phrastus, excellentes viri cum subtilitate, tum co-

pia, cum philosophia dicendi etiam praecepta con-
 iunxerint, nostri quoque oratorii libri in eundem
 numerum referendi videntur. ita tres erunt de Ora-
 2 tore; quartus, Brutus; quintus, Orator. Adhuc haec
 erant. ad reliqua alacri tendebamus animo, sic pa-
 rati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset, nullum
 philosophiae locum esse pateremur, qui non Lati-
 nis literis illustratus pateret. Quod enim munus rei-
 publicae afferre maius meliusve possumus, quam
 si docemus atque erudimus iuventutem? his praeser-
 tim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa
 est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit.
 5 Nec vero id effici posse confido, quod ne postulan-
 dum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec
 studia convertant. pauci utinam! quorum tamen in
 republica late patere poterit industria. Equidem ex
 his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate
 proVecti, in nostris libris acquiescunt; quorum studio
 legendi meum scribendi studium vehementius in dies
 incitatur: quos quidem plures, quam rebar, esse cog-
 novi. Magnificum illud etiam, Romanisque homi-
 nibus gloriosum, ut Graecis de philosophia literis
 non egeant. Quod assequar profecto, si instituta per-
 6 fecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae
 causam attulit gravis casus civitatis, cum in armis
 civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec ni-
 hil agere poteram; nec, quid potius, quod quidem
 me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur
 mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habe-
 bunt, quod, cum esset in unius potestate respublica,
 neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi,

neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus; neque ita porro aut adulatus, aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. Quod cum accidisset nostrae reipublicae, tum pristinis orbatum muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum releveretur, et prodessemus civibus nostris quare cunque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda; tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

Nam cum de divinatione Quintus frater ea differuisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur; tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti: quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. Etenim me movet illud, quod in

- primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset; earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione, aut permotione mentis magis, quam natura ipsa sentiamus? aut nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum, aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates, aut hariolos, sed medicos solemus adducere. nec vero qui fidibus, aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis.
- 10 Eadem in literis ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis, utatur? sol, luna, quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint: sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum.
- 4 De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat, aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? sunt enim haec propria philosophorum.
- 11 Quid de officio? num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pe-

cunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? physicorum est ista prudentia. Quo modo autem mentientem, quem *ψευδομενον* vocant, dissolvas? aut quemadmodum sortiti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat *acervalem* appellare; sed nihil opus est: ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sortites fatis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque dialectici dicent, non divini. Quid? cum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles, aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, 11
ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia differuntur; nec earum, quae in republica versantur; quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit; nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. Est quidam Graecus vulgaris in hanc 5
sententiam versus:

Bene qui coniiacet, vatem hunc perhibebo optimum.

Num igitur, aut quae tempestas impendeat, vates melius coniiacet, quam gubernator; aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli admini-

strationem prudentius, quam imperator, coniectura assequetur?

- 13 Sed animadverti, Quinte, te caute ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. nam et medici, et gubernatoris, et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex, aut augur, aut vates quis, aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum, aut e periculo navem, aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator?
- 14 Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos, aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis. in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt. etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? quae enim praesentiri aut arte, aut ratione, aut usu, aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte, nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum, divinasset profecto. nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio, divinatio est. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent

rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? 15
 quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus,
 quid eventus, nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit,
 ut vel non cadere, atque evenire, vel aliter cadere,
 atque evenire potuerit? quo modo ergo id,
 quod temere fit, caeco casu, et volubilitate fortunae,
 praesentiri et praedici potest? Medicus morbum in- 16
 gravescentem ratione providet, insidias imperator,
 tempestates gubernator; et tamen hi ipsi saepe falluntur,
 qui nihil sine certa ratione opinantur. ut agricola,
 cum florem oleae videt, baccam quoque se visurum
 putat: non sine ratione ille quidem; sed nonnunquam
 tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine
 aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt; quid
 existimandum est de coniectura eorum, qui extis,
 aut avibus, aut ostentis, aut oraculis, aut somniis
 futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa
 nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus
 aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes,
 somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc
 de universis. Qui potest provideri, quidquam 17
 futurum esse, quod neque causam habet ullam, neque
 notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque
 lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui
 siderum motus numeris persequuntur. ea enim praed-
 icunt, quae naturae necessitas perfectura est. Vi-
 dent ex constantissimo motu lunae, quando illa e
 regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae
 est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit; quan-
 doque eadem luna subiecta atque opposita soli, nostris
 oculis eius lumen obscurat: quo in signo quae-

que errantium stellarum, quoque tempore futura sit: qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. haec qui ante dicunt, quam rationem
 7 sequantur, vides. Qui thesaurum inveniendum, aut
 18 hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri, aut forte fortuna putemus? nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna; ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scir, certe illud eveniet. sin certe eveniet, nulla fortuna est. est autem fortuna. rerum igitur fortuitarum
 19 nulla est praesensio. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt, quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit esse futurum rato tempore; quae potest esse fortuna? qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. quamquam dicebas, omnia, quae fierent, futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc,
 8 quod necesse est. Si omnia fato; quid mihi divinationo prodest? quod enim is, qui divinat, praedicit,
 20 id vero futurum est; ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, necessarium nostrum, ex iti-

nere aquila revocavit. qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset; nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moveant aut sortes, aut exta, aut ulla praedictio? si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire; etiamsi tripudium solistimum pulli fecissent L. Iunio et P. Clodio consulibus, classes tamen interissent. Sin, cum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato. Vultis autem omnia fato. nulla igitur est divinatio. Quod si fatum fuit, bello Pu-²¹ nico secundo exercitum populi Romani ad lacum Trasimenum interire; num id vitari potuit, si Flaminus consul iis signis, iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? certe potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus: mutari enim fata non possunt: aut, si fato; quod certe vobis ita dicendum est: etiamsi obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur divinatio ista Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus. quoquo enim modo nos gefferimus, fiet tamen illud, quod futurum est. sin autem id potest flecti, nullum est fatum. ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere, ne fiat.

Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis ⁹ futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset ²²

Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis: propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in Consolatione collegimus. Quid igitur? ut omittamus superiores; Marcone Crasso putas utile fuisse, tum, cum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi, interfecto Publio filio, exercituque deleto, trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes, tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria, laetaturum fuisse, si scisset, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu; post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrymis non possumus dicere? Quid vero Caesarem putamus? si divinasset fore, ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeiana, ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne fervorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia. Nam illud quidem dici, praefertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transfisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. vultis autem evenire omnia fato: nihil ergo illis profuisset divinare; atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitanti-

bus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum solertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire; fortuna valet plurimum. quæ autem fortuita sunt, certa esse non possunt. sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum fit; quid est, quod me adiuvent haruspices, cum res tristissimas portendi dixerint.

Addunt ad extremum, omnia levius casura, re- 10
bus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, 25
nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, cum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fore paratum est, id summum exsuperat Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur. sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quæ casu fiunt, quia esse certa non possunt; divinationo nulla est. sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia; rursus divinationo nulla est. eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. Sed 26
haec fuerit nobis tanquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum 11
artificiosum, alterum naturale. artificiosum constare

partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet, aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos, aut acceptos, aut libatos haberemus. Artificiose divinationis illa fere genera ponebas, extispicum, eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum, eorumque, qui signis, aut ominibus uterentur; omneque genus coniecturale in
 27 hoc fere genere ponebas. Illud autem naturale, aut concitatione mentis edi, et quasi fundi videbatur, aut animo, per somnum sensibus et curis vacuo, provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen cum explicare nihil posses, pugnasti commentitorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere: hoc ego philosophi non arbitror, testibus uti, qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

12 Ut ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae
 28 causa, communisque religionis, colendam censeo: sed soli fumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimici, quae pars familiaris esset; quod fissum, periculum; quod commodum aliquod osten-

deret? an haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura, necesse est, eam aut cum rerum natura esse coniunctam, aut conformari quodam modo numine deorum. Atqui cum rerum natura tanta, tamque praeclara, in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant,) sed tauri opimi iecur, aut cor, aut pulmo, quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit? Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus; quo genere nihil arrogantius.

Quod est ante pedes, nemo spectat: coeli scrutantur plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec duntaxat, pabuli genus, et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem, vel tenuitatem; salubritatem etiam, aut pessilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum nunquam defuisse. Hunc sine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eundem habitum se coloremque converterent? sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile; quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? An hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud,

quod est a te dictum? qui cum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, cum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit. etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? multa istiusmodi dicuntur in scholis: sed credere omnia, 32 vide, ne non sit necesse. Verum sint sane ista Democritea vera. quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? ab aqua, aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. Haec observari certe non poterunt, ut supra docui. sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum.

14 Cum rerum autem natura quam cognationem 33 bent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens; quod video placuisse physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt; quid habere mundus potest cum thesauri inventionem coniunctum? si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque sit natura; primum exta sunt coniuncta mundo, deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo: multa enim Stoici colligunt: nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die; et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in ius

mediis iuclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsus, resonare alios: ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant, pariterque decrescant: arboresque ut hiemali tempore, cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

Quid de fretis, aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusmodi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. Demus hoc. nihil enim huic disputationi adversatur. num etiam, si fissum cuiusdam modi fuerit in iecore, lutrum ostenditur? qua ex cognatione naturae, et quasi concentu, quam *συμπανθειαν* Graeci appellant, convenire potest, aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum coelo, terra, rerumque natura? concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam causae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is, qui impetrare velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chryssippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam deligendam ducem esse vim quandam sentientem, atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est, et dicitur ab illis: cum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid, aut supersit: deorum enim numini pa-

36 rere omnia. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eundem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? haec decessio capitis, aut accessio subitane fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? non perspicitis, aleam quandam esse in hostiis deligendis, praesertim cum res ipsa doceat? cum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius; proxima hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum

16 tanta placatio? Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse: id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interisse cor, cum immolaretur.

37 Qui fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere: alterum non videas, cor subito non potuisse nescio quo avolare? ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum vel vietum cor, et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paulo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? an, quod adspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperferis. deus id eripiet, vis aliqua conficiet, aut exedet. Non ergo omnium inte-

ritus atque obitus natura conficiet; et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc physicus dixit unquam? haruspices dicunt. His igitur, quam physicis, potius credendum existimas? Quid, cum pluribus diis immolatur, 17 qui tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? 38 quae autem inconstantia deorum est, ut primis mimentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? quid est tam perspicuum, quam, cum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat, tanquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum. An, cum in Aequimelium misimus, qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus affertur, qui 39 habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quandam cum deorum voluntate coniunctam; doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. non enim ignoras, quam ista derideant. Et quidem illi facilius facere possunt. deos enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos, et perflabiles, et habitantes, tanquam inter duos lucos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum; eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is circuitio-

ne quadam deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. illius enim deus nihil habens nec sui, nec alieni negotii, non potest hominibus divinationem impertire. vester autem deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat, et hominibus consulat.

41 Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas nunquam explicetis? ita enim, cum magis properant, concludere solent: Si dii sunt, est divinatio. sunt autem dii. est ergo divinatio. Multo est probabilius, Non est autem divinatio. non sunt ergo dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint dii. divinatio enim perspicue tollitur. deos esse, retinendum est.

18 Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis
42 haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur, et fulgura. valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque coniecturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Coelum in XVI partes diviserunt Etrusci. facile id quidem fuit, quatuor, quas nos habemus, duplicare: post idem iterum facere, ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid interest? deinde quid significat? nonne perspicuum est, ex prima admiratione hominum, quod tonitrua iactusque fulminum extimuisent, credidisse, ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? itaque in nostris commentariis scriptum habemus: *Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas.*

43 Hoc fortasse reipublicae causa constitutum est. comitorum enim non habendorum causas esse volue-

runt. itaque comitiorum solum vitium est fulmen ;
 quod idem omnibus rebus optimum auspiciū ha-
 bemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco :
 nunc de fulguribus. Quid igitur minus a physicis di- 19
 ci debet, quam quidquam certi significari rebus in-
 certis? non enim te puto esse eum, qui Iovi ful-
 men fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes. Nam 44
 esset mirabile, quomodo id Iupiter toties iaceret,
 cum unum haberet. Nec vero fulminibus homines,
 quid aut faciendum esset, aut cavendum, moneret.
 placet enim Stoicis, eos anhelitus terrae, qui frigidi
 sint, cum fluere coeperint, ventos esse : cum autem
 se in nubem induerint, eiusque tenuissimam quam-
 que partem coeperint dividere atque dirumpere,
 idque crebrius facere et vehementius, tum et ful-
 gura, et tonitrua existere : si autem nubium con-
 flictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen.
 Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo ra-
 to tempore videmus effici, ex eo significationem re-
 rum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iu-
 piter significaret, tam multa frustra fulmina emitte-
 ret? Quid enim proficit, cum in medium mare ful- 45
 men iacit? quid, cum in altissimos montes, quod ple-
 rumque fit? quid, cum in desertas solitudines? quid,
 cum in earum gentium oras, in quibus haec ne ob-
 servantur quidem? At inventum est caput in Tibe-
 ri. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem.
 divinationem nego. coeli enim distributio, quam an-
 te dixi, et certarum rerum notatio docet, unde ful-
 men venerit, quo concefferit : quid significet autem,
 nulla ratio docet. Sed urges me meis versibus : 20

*Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo;
 Ipse suos quondam tumulos, ac templa petivit,
 Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.*

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum, Romulusque et Remus cum altrice belua, vi fulminis icti coneciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt
 46 responsa verissima. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post, quam erat locatum, in Capitolio collocabatur. Tu igitur animum induces, (sic enim mecum agebas,) causam istam et contra facta tua, et contra scripta defendere? Frater es. eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est; an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico: a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intelligeres, fore, ut permerere, cum ex te causas uniuscuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti, te, cum res videres, rationem causamque non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem, aut esset philosophi, causam
 47 cur quidque fieret, non quaerere. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas, et genera herbarum, scamnoneam, aristolochiamque radicem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres.
 21 Dissimile totum. nam et prognosticorum causas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius. etsi causae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique possunt. Nattae vero statua, aut ae-

ra legum de coelo tacta, quid habent observatum
 ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate
 igitur periculum. hoc tam callide Iupiter cogitavit?
 Romulus lactens fulmine ictus: urbi igitur periculum
 ostenditur, ei, quam ille condidit. quam scite per no-
 tas nos certiores facit Iupiter? At eodem tempore sig-
 num Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur.
 Et tu scilicet mavis, numine deorum id factum, quam
 casu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam
 de Cotta, et de Torquato conduxerat faciendam,
 non inertia, aut inopia tardior fuit, sed a diis im-
 mortalibus ad istam horam reservatus est? Non equi- 48
 dem plane despero ista esse vera, sed nescio, et dis-
 cere a te volo. Nam cum mihi quaedam casu vi-
 derentur sic evenire, ut praedicta essent a divinan-
 tibus; dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse
 casu, quatuor talis iactis; quadringentis, centum Ve-
 nerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur
 non possint; sed non pugno: abundas enim simili-
 bus: habes et resperionem pigmentorum, et ro-
 strum suis, et alia permulta. Idem Carneadem finge-
 re dicis de capite Panisci. quasi non potuerit id eve-
 nire casu; et non in omni marmore necesse sit in-
 esse vel Praxitelia capita. illa enim ipsa efficiuntur
 detractioe; nec quidquam illuc affertur a Praxitele:
 sed cum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris
 perventum est, tum intelligas, illud, quod iam ex-
 politum sit, intus fuisse. Potest igitur tale aliquid 49
 etiam sita sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed
 sit hoc fictum. quid? in nubibus nunquam animad-
 vertisti leonis formam, aut hippocentauri? Potest

igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

- 22 Sed quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te: res mirabilis, propterea quia non saepe fit; sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; nunquam, quod fieri non potuerit, esse factum: si potuerit, non esse mirandum. Causarum enim ignoratio in re nova mirationem facit, eadem ignoratio si in rebus usitatis est; non miramur. nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. quod ante non vidit, id si
- 30 evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, cum concepit mula, an cum peperit, ostentum est? conceptio contra naturam fortasse; sed partus prope necessarius. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae. sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudicabimus.
- 23 Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, cum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente, et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. eius adspectu cum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset, concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse: tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint, literisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina con-

tineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscen-
 dis, et ad eadem illa principia referendis. Haec ac-
 cepimus ab ipsis: haec scripta conservant: hunc fon-
 tem habent disciplinae. Num ergo opus est ad haec 51
 refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam
 ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam,
 an hominem? si deus, cur se contra naturam in ter-
 ram abdiderit, ut patefactus aratro lucem adspiceret?
 Quid? idem nonne poterat deus hominibus discipli-
 nam superiore e loco tradere? Si autem homo ille
 Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vi-
 vere? unde porro illa potuit, quae docebat alios,
 ipse didicisse? Sed ego insipientior, quam illi ipsi,
 qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu dis-
 putem. Vetus autem illud Catonis admodum scitum 24
 est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex,
 haruspicem cum vidisset. Quota enim quaeque res 52
 evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid
 afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias,
 cum Annibali apud eum exfulanti depugnari placeret,
 negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu,
 inquit, carunculae vitulinae mavis, quam imperatori
 veteri credere? Quid? ipse Caesar, cum a summo
 haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam
 transmitteret, nonne transmisit? quod ni fecisset,
 uno in loco omnes adversariorum copiae convenis-
 sent. Quid ego haruspicum responsa commemorem,
 (possum equidem innumerabilia,) quae aut nullos ha-
 buerint exitus, aut contrarios? Hoc civili bello, dii 53
 immortales! quam multa luserunt? quae nobis in
 Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt?

quae dicta Pompeio? etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse.

- 25 Sed haec haecenus. nunc ad ostenta veniamus. Multa
 54 me consule a me ipso scripta recitasti: multa ante Marficum bellum a Sisenna collecta attulisti: multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. de quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a diis profecta significatio, et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt dii immortales ea primum significantes, quae sine interpretibus non possimus intelligere; deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen nunquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, cum
 55 ad praedictionem cautio adiungitur. Quid igitur aut ostenta, aut eorum interpretes, vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? si enim, ut intelligeremus quid esset eventurum, aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, si ea
 26 sciri nolebant. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas, ac diversas, aut etiam contrarias partes saepe deducitur. Ut enim in causis judicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis;

sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus affert, (nonnunquam etiam errorem creat similitudo,) magna stultitia est, earum rerum deos facere effectores, causas rerum non quaerere. Tu vates Boeotios credis Lebadiae vidisse ex ⁵⁶ gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi filere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iupiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi cum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim est, inquires, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate, et quasi laetitia, ad canendum excitantur; potuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. Democritus quidem optimis ver- ⁵⁷ bis causam explicat, cur ante lucem galli canant. depulso enim de pectore, et in omne corpus diviso et mitificato cibo, cantus edere, quiete fatiatis: qui quidem silentio noctis, ut ait Ennius, *favent faucibus ruffis, cantu, plausuque premunt alas*. Cum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere, deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel natura, vel casus efficere potuisset? Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est; atra- ²⁷ tum etiam fluvium fluxisse sanguine; deorum sudasse ⁵⁸ simulacra: num censes his nuntiis Thalem, aut Anaxagoram, aut quemquam physicum crediturum fuisse? nec enim sanguis, nec sudor, nisi e corpore est. sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena

maxime potest sanguinis similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. accedit illud etiam, quod in metu et periculo cum creduntur facilius, tum finguntur impunius.

59 Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus? Ante vero Marficum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta, an cribra corrose-
 rint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de republica debui pertimescere; aut, si Epicuri de Voluptate liber corrosus esset, putarem annonam in macello cariorem
 28 fore. An vero illa nos terrent, si quando aliqua por-
 60 tentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. quidquid enim oritur, qualecunque est, causam habeat a natura necesse est; ut etiam si praeter consuetudinem extiterit, praeter naturam tamen non possit existere. Causam igitur investigato in re nova atque admirabili, si potes. si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa; eumque errorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. ita te nec terrae fremitus, nec coeli discessus, nec lapideus, aut sanguineus imber, nec
 61 traiectio stellae, nec faces visae terreant. Quorum omnium causas si a Chrysisippo quaeram, ipse ille di-

vinationis auctor nunquam illa dicit facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. nihil enim fieri sine causa potest; nec quidquam fit, quod fieri non potest; nec, si id factum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est; sapientem esse, portentum est. saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum unquam esse; nec, quod potuerit, id portentum esse; ita omnino nullum esse portentum. Quod etiam coniector quidam et interpret portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus fuisset: Tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset. Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? quia sunt haec quotidiana, angues non item. quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho; emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alterutram emiserit. nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insculta Gracchum est. Causa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissionem serpentis. neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem unquam fiat, quod

63 futurum illi esse dixerint. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemnon:

- 30 *Ferte viri, & duros animo tolerate labores,
 Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
 Scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
 Namque omnes memori portentum mente retentant,
 Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
 Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
 Quae Priamo cladem, & Troiae, pestemque ferebant:
 Nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
 Aurigeris divum placantes numina tauris,
 Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
 Vidimus immani specie, tortuque draconem
 Terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
 Qui platani in ramo foliorum tegmine septos
 Corripuit pullos: quos cum consumeret octo,
 Nona super tremulo genitrix clangore volabat:
 Cui ferus immani laniavit viscera morsu.*
- 64 *Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,
 Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
 Abdidit, & duro formavit tegmina saxo.
 Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
 Vidimus in mediis divum versarier aris.
 Tum Calchas haec est fidenti voce locutus.
 Quidnam torpentes subito obstupuistis Achivi?
 Nobis haec portenta deum dedit ipse creator,
 Tarda, & sera nimis: sed fama ac laude peremni.
 Nam quot aves taetro maclatas dente videtis,*

Tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos :

Quae decimo cadet , & poena satiabit Achivos.

Edidit haec Calchas : quae iam matura videtis.

Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, an- 65
 norum potius, quam aut mensium, aut dierum? cur
 autem de passeribus coniecturam facit, in quibus
 nullum erat monstrum; de dracone filet, qui, id quod
 fieri non potuit, lapideus dicitur factus? postremo
 quid simile habet passer annis? nam de angue illo,
 qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et
 Sullam, cum in expeditionem educturus esset, im-
 molavisse, et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem
 praeclare esse gestam, non haruspiciis consilio, sed
 imperatori. Atque haec ostentorum genera mirabi- 31
 le nihil habent. quae cum facta sunt, tum ad con- 66
 iecturam aequa interpretatione revocantur: ut illa
 tritici grana in os pueri Midiae congesta; aut apes,
 quas dixit in labris Platonis confedissee pueri, non
 tam mirabilia sunt, quam coniecta belle: quae tamen
 vel ipsa facta esse, vel ea, quae praedicta sunt, for-
 tuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest il-
 lud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit an-
 gui; sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mi-
 rum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues
 nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt,
 nihil illo darius, nihil nobilius fore; miror, deos im-
 mortales Iistrioni futuro claritatem ostendisse, nullam
 ostendisse Africano. Atque etiam a te Flaminiana 67
 ostenta collecta sunt, quod ipse, et equus eius repente
 conciderit; non sane mirabile hoc quidem: quod evelli
 primi hantati signum non potuerit; timide fortasse sig-

nifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emerfit ex flumine? quodque habuit apes in iuba? sed quia brevi tempore regnare coepit; quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt; eiusdemque dei Traebis valvae clausae, subito se aperuerunt, eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum cum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus? At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane censet, ante coronam herbae exstitisse, quam concepum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti; furum id magis factum, quam deorum videtur.

69 Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios: ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbanum, non ad arcem urbemque retinendam. At paulo post audita vox est monentis, ut prouiderent, ne a Gallis Roma caperetur; ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste

Loquens, quando eum nemo norat, aiebat, et loquebatur, et ex eo nomen invenit; posteaquam et sedem, et aram, et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest; a qua, praeterquam de sue plena, quid unquam moniti sumus? Satis multa de ostentis.

Auspicia restant, et fortes eae, quae ducuntur, 33 non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus; de quibus tum dicemus, cum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. Sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum; Marso fortasse, sed Romano facillimus. non enim sumus ii nos augures, qui avium, reliquorumve signorum observatione futura dicamus: et tamen credo, Romulum, qui urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam, (errabat enim multis in rebus antiquitas,) quam vel usu iam, vel doctrina, vel vetustate immutatam videmus. retinetur autem et ad opinionem vulgi, et ad magnas utilitates reipublicae, mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Iunius, consules, qui contra auspicia navigarunt. parendum enim fuit religioni, nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est; alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis. itaque periit cum exercitu. At anno post Paulus paruit. num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de coelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. Q. FABI, 34

TE MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO : respondet , AUDIVI. Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit , intelligat. id enim *silentium* dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere, perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspici-
72 cium adhibetur, cum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR ; nec suspi-
cit, nec circumspicit : statim respondet, SILENTIUM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCUNTUR AVES. PASCUNTUR. Quae aves? aut, ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis : quae pascantur, necne, quid refert? nihil ad auspicia: sed quia, cum pascuntur, necesse est, aliquid ex ore cadere, et terram pavire; *terripavium* primo, post *terripudium* dictum est; hoc quidem iam *tripudium* dicitur. Cum igitur ossa cecidit ex ore pulli, tum auspi-
35 canti tripudium solistimum nuntiant. Ergo hoc auspi-
73 cium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? quo antiquissimos augures non esse usos, argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspici-
um, si modo ei esset liberum se ostendisse: tum avis illa videri posset interpres et fatelles Iovis. nunc vero inclusa in cavea, et fame enecta, si in ossam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspici-
74 um, aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? Iam de coelo fervare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? nunc imperant pullario. ille renuntiat. Fulmen fini-

strum, auspiciū optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia : quod quidem institutum reipublicae causa est, ut comitorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus principes civitatis essent interpretes. At Ti. Gracchi literis Scipio et Figulus, quod tum augures iudicassent, eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? divinationem nego. At haruspices divini. quos cum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem comitorum fuisse dixerunt. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator 75 centuriae fuisset. is enim erat mortuus. id autem sine divinatione, coniectura poterat dicere. deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto, aut de pomoerii iure potuerunt? equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio, qui ambo mei collegae fuerunt; existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea reipublicae causa conservatum ac retentum. Sed de hoc loco plura in 36 aliis : nunc haec. Externa enim auguria, quae 76 sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur : nos admodum paucis. alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam, ego ex illo fui. Dii immortales! quantum differabat? ut quaedam essent etiam contraria. Atque illis semper utebatur : nos, nisi dum a populo auspi-

77 cia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bel-
 licam rem administrari maiores nostri, nisi auspi-
 cato, noluerunt. quam multi anni sunt, cum bella a
 proconsulibus et propraetoribus administrantur? qui
 auspicia non habent. Itaque nec amnes transeunt
 auspicato, nec tripudio auspicantur. Nam ex acu-
 minibus quidem, quod totum auspicium militare
 est, iam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum
 omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi
 ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui
 auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urba-
 nis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem
 ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne impedi-
 retur auspiciis, lectica operta facere iter se solere.
 Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne
 iuge auspicium obveniat, ut iumenta iubeant diiun-
 78 gere. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi effice-
 re, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, vide-
 37 ri? Nam illud admodum ridiculum, quod negas
 Deiotarum, auspiciorum, quae sibi ad Pompeium
 proficiscenti facta sunt, poenitere, quod fidem secu-
 tus amicitiamque populi Romani, functus sit officio:
 antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam
 regnum et possessiones suas. Credo id quidem: sed
 hoc nihil ad auspicia. nec enim ei cornix canere po-
 tuit, recte eum facere, quod populi Romani liberta-
 tem defendere pararet. ipse hoc sentiebat, sicuti sen-
 79 sit. Aves eventus significant aut adversos, aut secun-
 dos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum;
 quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides.
 aves vero, si prosperos eventus ostenderunt, certe fe-

fellerunt. Fugit e proelio cum Pompeio : grave tempus. Discessit ab eo : luétuosa res. Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit : quid hoc tristius ? Is cum ei Troginorum tetrarchiam eripuisset, et aefclae suo Pergameno , nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam ; cumque ab eò magnificentissimo hospitio acceptus esset, spoliatum reliquit et hospitem, et regem. Sed labor longius : ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus ; nullo modo prospera Deiotaro. sin officia ; a virtute ipsius , non ab auspiciis petita sunt. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi : contemne cotem Attii ³⁸ Navii. nihil debet esse in philosophia commentitiis fabellis loci. Illuderat philofophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat, ut significant aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant, aut cantu, aut volatu ? cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint ? quo modo autem haec, aut quando, aut a quibus inventa dicemus ? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae. nos quem ? Attiumne Navium ? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum, aut Cilicum, aut Phrygum ista inventa dicemus ? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis ³¹ auctores ? At omnes reges, populi, nationes utuntur ³⁹ auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare ; aut quasi tibi ipsi in iudicando

placeat multitudo. Quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in omnibus auspiciis, et omni divinatione, imbecilli animi superstitiosa ista concipiant; 82 verum dispicere non possint? Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius,

Cum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Ulysses apud Achillem querens de ferocitate Troianorum nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iupiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graeis et barbaris dextra, meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere, etiamsi dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. Haec quanta 83 dissensio est? Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim 40 superstitione, multa fallendo? Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam perisse; quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, *Favete linguis*, et *praerogativam*, *omen comitorum*; hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. quando enim, illa observans, quieto et li-

bero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? itane? si quis aliquid ex sua re, atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages, aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet, aut alacritatem? Cum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas*, clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret: non fuisse periturum, si omni paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis, et abruptio corrigiae, et sternutamenta erunt observanda.

Sortes restant, et Chaldaei; ut ad vates veniamus, et ad somnia. Dicendum igitur putas de sortibus? Quid enim fors est? idem propemodum, quod mica-
re, quod talos iacere, quod tesseras: quibus in rebus
temeritas et casus, non ratio, nec consilium valet. tota
res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium, Praenestinatorum monumenta declarant, honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, cum iuberetur certo in loco filicem cadere, perterritum visis, iridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas priscarum literarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc

sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt; haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam; eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu, pueri manu miscentur, atque ducuntur? quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas, Praenestinarum etiam nunc
 87 retinet sortium nomen, atque id in vulgus. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt, quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omit-
 tamus.

42 Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia, iudicio doctissimorum hominum, facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit, Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die,
 88 minime esse credendum. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, cum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens

in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. Sed, ut ratione utamur, omissis testibus; ⁸⁹ sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalitia praedicta defendunt. Vim quandam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece *ζωδιακος* dicitur, talem, ut eius orbis unaquaeque pars, alia alio modo, moveat immutetque coelum, perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore: eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Cum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascitur, aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat, aut consentiens; ea triangula illi et quadrata nominant. Etenim cum tempore anni tempestatumque, coeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; cumque ea vi solis efficiantur, quae videmus; non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcunque temperatus sit aer, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque, eventusque *fingi*. O deliratio- ⁴³ nem incredibilem! non enim omnis error stultitia ⁹⁰ est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit, aliquid ut praedicere possint, duntaxat qualis quisque natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum re- ⁹¹ ges, gemini fratres fuerunt. At hi nec totidem an-

nos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis, quasi quadam praevaricatione, concedit, nego posse intelligi. Etenim cum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et no- tent sidera natalitia Chaldaei, quaecunque lunae iuncta videantur; oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens, quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad coelum ipsum, quod ex-
 92 tremum atque ultimum mundi est. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere
 44 ad lunam, vel potius ad terram? Quid? cum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicunque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu coeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse; nonne eiusmodi sunt, ut ne coeli quidem naturam interpretes istos coeli nosse appareat? cum enim illi orbis, qui coelum quasi medium dividunt, et ad-
 81 spectum nostrum definiunt, qui a Graecis *ὄριζόντες* nominantur, a nobis *finientes* rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant, aliique in aliis locis sint, necesse est, ortus occasusque siderum non

fieri eodem tempore apud omnes. Quod si eorum ⁹³
 vi coelum modo hoc, modo illo modo temperatur;
 qui potest eadem vis esse nascentium, cum coeli tan-
 ta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus,
 post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot
 diebus; apud Troglodytas, ut scribitur, ante solsti-
 tium: ut, si iam concedamus, aliquid vim coelestem
 ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, consiten-
 dum sit illis, eos, qui nascantur eodem tempore,
 posse in dissimiles incidere naturas propter coeli dis-
 similitudinem. Quod minime illis placet. volunt enim
 illi, omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint
 nati, eadem conditione nasci. Sed quae tanta demen- ⁴⁵
 tia est, ut in maximis motibus mutationibusque coe- ⁹⁴
 li, nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tem-
 pestas ubique sit? quarum rerum in proximis locis
 tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi,
 alia Romae eveniat saepe tempestas. quod, qui na-
 vigant, maxime animadvertunt, cum in flectendis
 promontoriis, ventorum mutationes maximas saepe
 sentiant. Haec igitur cum sit tum serenitas, tum per-
 turbatio coeli; estne sanorum hominum, hoc ad nas-
 centium ortus pertinere non dicere; quod non certe
 pertinet: illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo
 modo, intelligi autem vix potest, quae a luna cete-
 risque sideribus coeli temperatio fiat, dicere ad pue-
 rorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt,
 feminum vim, quae ad gignendum, procreandum-
 que plurimum valeat, funditus tolli, mediocris er-
 roris est? quis enim non videt, et formas, et mo-
 res, et plerosque status ac motus effingere a paren-

ribus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis
 et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae,
 95 coelique moderatio. Quid? quod uno et eodem tem-
 poris puncto nati, dissimiles et naturas, et vitas, et
 casus habent; parumne declarat, nihil ad agendam
 vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte puta-
 mus, neminem eodem tempore ipso et conceptum,
 et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis
 46 fuit? Quid? illudne dubium est, quin multi, cum ita
 96 nati essent, ut quaedam contra naturam depravata
 haberent, restituerentur, et corrigerentur aut natura,
 cum se ipsa revocasset, aut arte, atque medicina?
 aut quorum linguae sic inhaerent, ut loqui non
 possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi
 etiam naturae vitium meditatione atque exercitatio-
 ne sustulerunt; ut Demosthenem scribit Phalereus,
 cum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut
 planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et
 tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dis-
 similitudo locorum nonne dissimiles hominum pro-
 creationes habet? quas quidem percurrere oratione
 facile est, quid inter Indos et Persas, Aethiopas et
 Syros differat, corporibus, animis; ut incredibilis
 97 varietas dissimilitudoque sit. Ex quo intelligitur, plus
 terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum vale-
 re. Nam, quod aiunt, quadringenta et septuaginta mil-
 lia annorum in periclitandis experiundisque pueris,
 quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt.
 si enim esset factitatum, non esset desitum. neminem
 autem habemus auctorem, qui id aut fieri dicat, aut
 47 factum sciat. Videsne, me non ea dicere, quae Car-

neades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderint, uno astro fuerint. exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? quod enim tempus, quo non innumera- biles nascantur? at certe similis nemo Homeri. Et, ⁹⁸ si ad rem pertinet, quo modo coelo affecto, com- positisque sideribus, quodque animal oriatur; valeat id necesse est etiam in rebus inanimis. quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, fa- miliaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eru- ditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam ac- cepimus; Romanque, in iugo cum esset luna, na- tam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. O ⁹⁹ vim maximam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? fac in puero re- ferre, ex qua affectione coeli primum spiritum du- xerit. num hoc in latere, aut in caemento, ex qui- bus urbs affecta est, potuit valere? Sed quid plura? quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moritu- rum! ut mihi permirum videatur, quemquam exsta- re, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quo- tidie videat re et eventis refelli.

Restant duo divinandi genera, quae habere dici- ⁴⁸ mur a natura, non ab arte; vaticinandi, et somnian- ¹⁰⁰ di. De quibus, Quinte, inquam, si placet, differa-

mus. Mihi vero, inquit, placet. his enim, quae adhuc disputasti, prorsus assentior : et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam; ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi, et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tanquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furrore divino incitatus animus, aut somno relaxatus, solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

101 Quae cum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares : ista duo, furoris, et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, Stoicorum conclusio rationis, et Cratippi nostri, quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum, et Diogenem, et Antipatrum concludere hoc modo. » Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint ; » aut non diligunt homines; aut, quid eventurum » sit, ignorant; aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum; aut non censent esse » suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae » sint futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos : sunt enim benefici, generique hominum amici : neque ignorant

102

» ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt : ne-
 » que nostra nihil interest, scire ea, quae futura sint;
 » erimus enim cautiores, si sciemus : neque hoc alie-
 » num ducunt maiestate sua ; nihil est enim bene-
 » ficentia praestantius : neque non possunt futura
 » praenosceri. non igitur dii sunt, nec significant
 » nobis futura : sunt autem dii : significant ergo. Et
 » non, si significant futura, nullas dant nobis vias
 » ad significationum scientiam ; frustra enim signi-
 » ficarent : neque, si dant vias, non est divinatio :
 » est igitur divinatio. » O acutos homines ! quam ¹⁰³
 paucis verbis negotium confectum putant ? Ea su-
 munt ad concludendum, quorum iis nihil concedi-
 tur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in
 qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, effi-
 citur. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem ⁵⁰
 dicere solent Stoïci, quemadmodum, quod in na-
 tura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse
 concluderit ? *Quod finitum est, inquit, habet extremum.*
Quis hoc non dederit ? Quod autem habet extremum,
id cernitur ex alio extrinsecus. Hoc quoque est con-
cedendum. At, quod omne est, id non cernitur ex
alio extrinsecus. Ne hoc quidem negari potest. Ni- ¹⁰⁴
hil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse
est. Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus per-
 venerit ? Hoc vos dialectici non facitis : nec solum
 ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus
 concedantur ; sed ea sumitis, quibus concessis, ni-
 hilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc
 sumitis. *Si sunt dii, benefici in homines sunt.* Quis
 hoc vobis dabit ? Epicurusne, qui negat, quidquam

deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur, assentiente populo:

Ego deum genus esse semper dixi, et dicam coelitum.

Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit. Sed nihil est necesse dicere, quae sequuntur. tantum fat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium
 51 controversumque sit. Sequitur porro, *Nihil deos ignor-*
 105 *rare, quod omnia sint ab iis constituta.* Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a diis immortalibus constituta? *At nostra interest scire, quae ventura sint.* Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. *Negant id esse alienum maiestate deorum, scilicet casus omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducatur. Neque non possunt futura praenosceret.* Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sunt, ea sumi
 106 pro certis atque concessis? deinde contorquent, et ita concludunt: *Non igitur sunt dii, nec significant futura:* id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt: *Sunt autem dii:* quod ipsum non ab omnibus conceditur. *Significant ergo.* Ne id quidem sequitur; possunt enim non significare, et tamen esse dii. *Nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.* At id quoque potest, ut non dent homini; ipsi habeant. cur enim Tuscis potius, quam Romanis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac dare deos; quod absurdum est: quid

refert, si accipere non possumus? Extremum est, *Est igitur divinatio.* Sit extremum: effectum tamen non est. ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. iacet igitur tota conclusio.

Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem 52 nostrum, Cratippum. » Si sine oculis, inquit, non 107
 » potest extare officium et munus oculorum, pos-
 » sunt autem aliquando oculi non fungi suo mune-
 » re; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cer-
 » neret, is habet sensum oculorum, vera cernen-
 » tium. Item igitur, si sine divinatione non potest
 » officium et manus divinationis extare, potest au-
 » tem, cum quis divinationem habeat, errare ali-
 » quando, nec vera cernere; satis est ad confirman-
 » dam divinationem, semel aliquid ita esse divina-
 » tum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. sunt au-
 » tem eius generis innumerabilia. esse igitur divina-
 » tionem confitendum est. » Festive et breviter. sed
 cum bis sumsit, quod voluit, etiam si faciles nos ad
 concedendum habuerit: id tamen, quod assumit,
 concedi nullo modo potest. » Si, inquit, aliquan- 108
 » do oculi peccent, tamen, quia recte aliquando vi-
 » derint, inest in iis vis videndi. Item, si quis semel
 » aliquid viderit, is etiam cum peccet, tamen exi-
 » stimandus sit habere vim divinandi. » Vide, quae 53
 so, Cratippe noster, quam sint ista similia. nam mihi
 non videntur. oculi enim vera cernentes, utuntur
 natura atque sensu: animi, si quando vel vaticinan-
 do, vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna
 atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos,
 qui somnia pro somniis habent, si quando aliquid

somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse.
 Sed demus tibi istas duas sumtiones, ea, quae *λημμα-
 7a* appellant dialectici; sed nos Latine loqui malu-
 mus: assumptio tamen, quam *προσληψιν* iidem vocant,
 109 non dabitur. Assumit autem Cratippus hoc modo:
Sunt autem innumerabiles praesensiones non fortuitae.
 At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia.
 Iam assumptione non concessa, nulla conclusio est. At
 impudentes sumus, qui, cum tam perspicuum sit,
 non concedamus. Quid est perspicuum? Multa ve-
 ra, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa?
 nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, for-
 tunam esse causam, non naturam docet? deinde, si
 tua ista conclusio, Cratippe, vera est: (tecum enim
 mihi res est:) nonne intelligis, eadem uti posse et
 haruspices, et fulguratores, et interpretes ostento-
 rum, et augures, et fortilegos, et Chaldaeos? quo-
 rum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut
 praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque gene-
 ra divinandi sunt, quae tu rectissime improbas; aut,
 si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint,
 quae relinquis. qua ergo ratione haec inducis, eadem
 illa possunt esse, quae tollis.

54 Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem di-
 110 vinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea vi-
 deat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, di-
 vinos affecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos
 illa furens fudisse dicitur. quorum interpretes nuper
 falsa quaedam, hominum fama, dicturus in senatu
 putabatur, eum, quem re vera regem habebamus,
 appellandum quoque esse regem, si salvi esse vel-

lemus. Hoc si est in libris, in quem hominem, et in quod tempus est? callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcunque accidisset, praedictum videretur, hominum et temporum definitione sublata. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem ¹¹¹ versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, cum ipsum poema declarat, (est enim magis artis et diligentiae, quam incitationis et motus,) tum vero ea, quae *ακροστιχίς* dicitur, cum deinceps ex primis versuum literis aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis, [quae Ennius fecit]. id certe magis est attentum animi, quam furentis. Atque in Sibyllinis ex ¹¹² primo versu cuiusque sententiae primis literis illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est, non furentis; adhibentis diligentiam, non infani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam regem proferant; quem Romae posthaec nec dii, nec homines esse patiantur. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra, ⁵⁵

Iamque mari magno ----

Eademque paulo post:

Eheu videte ----

Num igitur me cogis etiam fabulis credere, quae de ¹¹³ lectationis habeant, quantum voles: verbis, sententiis, numeris, cantibus adiuventur: auctoritatem qui-

dem nullam debemus, nec fidem commentitiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo; quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, nunquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt.

114 Quid? inquires: remex ille de classe Coponii, nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. castra enim in Thessalia castris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris, propter vetustatem. Casum autem proelii, nemo nostrum erat, quin timeret; sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia, atque a mente, atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus cum esset, timebat ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem per deos atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, con-

56 filia deorum immortalium perspicere potuisse? Sed

115 iam ad te venio,

Sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obsides,

Unde superstitiosa primum saeva evasit vox fera.
Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor; partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime; partim fle-

xiloquis et obscuris, ut interpret egeat interprete, et fors ipsa ad sortes referenda sit; partim ambiguus, et quae ad dialecticum deturda sint. Nam cum fors illa edita est opulentissimo regi Asiae,

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim:

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. Utrum igitur eorum accidisset, verum ¹¹⁶ oraculum fuisset. Cur autem hoc credam unquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo nunquam locutus est. deinde ista fors inaudita Graecis est. praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

--- stolidum genus Aeacidarum,

Bellipotentes sunt magi, quam sapientipotentes:

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysipsum potuisset fallere, haec vero ne Epicurum quidem. Sed, quod caput est, ⁵⁷ cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, ¹¹⁷ non modo nostra aetate, sed iamdiu; iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco cum urgentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci eius, unde an-

helitus ille terrae fieret, quo Pythia, mente incitata, oracula ederet. De vino, aut falsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. de vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina; quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquires. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero, versuque pronuntiet? quando autem ista vis evanuit? an postquam homines minus creduli esse coeperunt? Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope CCC fuit, iam tum *φιλαρπιζειν* Pythiam dicebat, id est, quasi cum Philippo facere. hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. ex quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio, quomodo isti philosophi, superstitiosi, et paene fanatici, quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis, et extinctum esse id, quod, si unquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

58 Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est! divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis divinitate, et ipsius coniunctione cum externis mentibus, cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno, et quasi labi putat, atque concidere, et ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auc-

tores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent. faba quidem Pythagorei utique abstinuere: quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. Utrum igitur censemus dormientium animos ¹²⁰ per semet ipsos in somniando moveri, an, ut Democritus censet, externa et adventitia visione pulsari? siue enim sic est, siue illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant; et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam, insanis, quid ebriis quam multa falsa videantur? quod si eiusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare: ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam; gemino autem lucernae lumine declarari, disensionem ac seditionem moveri. Iam ex insanorum ⁵⁹ aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi ¹²² possunt, quae futura videantur. Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando collimet? totas noctes dormimus; neque ulla fere est, qua non somniemus. et miramur, aliquando id, quod somniamus, evadere? quid est tam incertum, quam talorum iactus? tamen nemo est, quin saepe iactans, Venerium iaciat aliquando, nonnunquam etiam iterum, ac tertium. num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malimus, quam casu, dicere? Quod si,

ceteris temporibus, falsis visis credendum non est; non video, quid praecipui somnus habeat, in quo
 122 valeant falsa pro veris. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniant; alligandi omnes essent, qui cubitum irent. maiores enim, quam ulli infani, efficerent motus somniantes. Quod si infanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt, non intelligo. an, quod infani sua visa coniectori non narrant; narrant qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid, aut legere, aut canere vel voce, vel fidibus, aut geometricum quiddam, aut physicum, aut dialecticum explicare, somniumne expectandum sit, an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri, nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim. praesens enim
 123 poena sit. Qui igitur convenit, aegros a coniectore somniorum potius, quam a medico petere medicinam? an Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valetudinis; Neptunus gubernantibus non potest? et, sine medico medicinam dabit Minerva; Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valetudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. quae quoniam non dantur, medicina non datur: qua sublata, tollitur omnis
 60 auctoritas somniorum. Sed haec quoque in promptu fuerint: nunc interiora videamus.
 124 Aut enim divina vis quaedam, consulens nobis, somniorum significationes facit; aut coniectores ex

quadam convenientia et coniunctione naturae, quam
 vocant *συμπαιδειαν*, quid cuique rei conveniat, ex
 somniis, et quid quamque rem sequatur, intelligunt;
 aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio con-
 stans atque diuturna est, cum quid visum secundum
 quietem sit, quid evenire, et quid sequi soleat. Pri-
 mum igitur intelligendum est, nullam vim esse di-
 vinam effectricem somniorum. Atque illud quidem
 perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a
 numine deorum. nostra enim causa dii id facerent,
 ut providere futura possemus. Quotus igitur est quis- 125
 que, qui somniis pareat? qui intelligat? qui memi-
 nerit? quam multi vero, qui contemnant, eamque su-
 perstitionem imbecilli animi atque anilis putent? quid
 est igitur, cur his hominibus consulens deus, somniis 125
 moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria
 quidem digna ducant? nec enim ignorare deus potest,
 qua mente quisque sit; nec frustra ac sine causa quid
 facere, dignum deo est: quod abhorret etiam ab ho-
 minis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignoran-
 tur, aut negliguntur; aut nescit hoc deus, aut frustra
 somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum
 in deum cadit. nihil igitur a deo somniis significari fa-
 tendum est. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa no- 6 F
 bis providendi causa dat, non vigilantibus potius det, 126
 quam dormientibus. Sive enim externus et adventitius
 pulsus animos dormientium commovet, sive per se
 ipsi animi moventur, sive quae causa alia est, cur se-
 cundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur,
 eadem causa vigilantibus esse poterat; idque si
 nostra causa dii secundum quietem facerent, vigilan-

tibus idem facerent; praesertim cum Chryfippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, cum consulerent nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt.

127 **I**am vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam directo? deus si quidem nobis consulebat, *Hoc facito, Hoc ne feceris*, diceret; idque visum vigilianti potius, quam dormienti daret. Iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera*, inquit Ennius, *sed omnia non est neesse.*

62 **Q**uae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania, humana; quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia deus (quod negatis) aut omnia natura? quod quoniam illud negatis, hoc

128 **n**eccessario confitendum est. Naturam autem eam dico, qua nunquam animus insistens, agitatione et motu esse vacuus potest. Is cum languore corporis, nec membris uti, nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit, aut cogitarit. quarum perturbatione mirabiles interdum existunt species somniorum. Quae si alia vera, alia fal-

fa; qua nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est; quid istos interpretes audiamus? sin quae-
 iam in contentionem, utrum sit probabilius, deosne
 immortales, rerum omnium praestantia excellentes,
 concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non
 modo lectos, verum etiam grabatos, et cum sterten-
 tes aliquos viderint, obiicere his visa quaedam tor-
 tuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad con-
 iectorem mane deferant; an natura fieri, ut mobili-
 ter animus agitated, quod vigilans viderit, dormiens
 videre videatur. Utrum philosophia dignius, faga-
 rum superstitione ista interpretari, an explicatione
 naturae? ut, si iam fieri possit coniectura vera som-
 niorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non
 possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere
 constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi
 sapientem, divinum esse posse. Chrysippus quidem di-
 vinationem definit his verbis, *Vim cognoscentem, &*
videntem, & explicantem signa, quae a diis hominibus
portendantur: officium autem esse eius, praenosceri,
dei erga homines mente qua sint, quidque significant,
quemadmodumque ea procurentur atque expientur.
 Idemque somniorum coniectionem definit hoc mo-
 do, *Esse vim cernentem, & explanantem, quae a diis*
hominibus significantur in somnis. Quid ergo, ad haec
 mediocri opus est prudentia, an et ingenio praestan-
 ti, et eruditione perfecta? talem autem cognovimus
 neminem. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi
 esse concessero, quod nunquam faciam, neminem
 tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista

mens est deorum, si neque ea nobis significant in
 fomnis, quae ipsi per nos intelligamus; neque ea,
 quorum interpretes habere possimus? similes enim
 sunt dii, si ea nobis obiiciunt, quorum nec scientiam,
 neque explanatorem habeamus, tanquam si Poeni,
 aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine inter-
 132 prete. Iam vero quo pertinent obscuritates et ae-
 nigmata somniorum? intelligi enim a nobis dii vel-
 le debebant ea, quae nostra causa nos monerent.
 Quid? poeta nemo, nemo phycus obscurus? ille
 vero nimis etiam obscurus Euphorion. at non Ho-
 133 merus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscu-
 rus: minime Democritus. num igitur conferendi?
 Mea causa me mones, quod non intelligam? Quid
 me igitur mones? ut si quis medicus aegroto impe-
 ret, ut sumat

*Terrigenam, herbigradam, domi - portam, sanguine
 cassam,*

potius, quam hominum more, cochleam dicere. Nam
 Pacuvianus Amphio,

*Quadrupes tardigrada¹, agrestis, humilis, aspera,
 Capite brevi, cervice anguina, adspectu truci,
 Eviscerata, inanima, cum animali sono,*

cum dixisset obscurius, tum Attici respondent: non
 intelligimus, nisi aperte dixeris. At ille uno verbo,
 65 Testudo. Non potueras hoc igitur a principio, citha-
 rista, dicere? Desert ad coniectorem quidam, som-
 niassse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicula-
 134 ris. Est hoc in Chryssippi libro somnium. Respondit
 coniector, thesaurum defossus esse sub lecto. fodit:
 invenit auri aliquantum, idque circumdatum argen-

to. misit coniectori, quantulum visum est de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse; reliquum, argentum. Nemone igitur unquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? Ergo obscura somnia, minime consentanea sunt maiestati deorum. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris: quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare: quale etiam de Alexandro; quod a te praeteritum esse miror: qui, cum Ptolemaeus, familiaris eius, in proelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander affidens somno est confopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre, et simul dicere, quo illa loci nasceretur, (neque is longe aberat ab eo loco) eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Cum Alexander expectus narrasset amicis somnium, emisisse qui illam radiculam quaerent. qua inventa et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Annibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praefule: Gracchi

etiam, et recens Caeciliae, Balearici filiae, fomnium. Sed haec externa, ob eamque causam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse. quis enim auctor istorum? de nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me, et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monu-

67 mentum? Omnium somniorum, Quinte, una ratio est. quae, per deos immortales! videamus, ne nostra superstitione, et depravatione superetur. Quem enim

137 tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius, et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? a corporibus enim solidis, et a certis figuris vult fluere imagines. quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. plena sunt imaginum omnia. ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur. nulla enim species cogitari po-

138 test, nisi pulsu imaginum. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus, accurrant? etiamne earum rerum, quae nullae sunt? quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse animus possit effingere? ut quae nunquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. Num igitur, cum aut

139 muros Babylonis, aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt. nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt illae; nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis, eaque natura, ut vigeant vigilantes, nullo adventitio pulsu, sed suo

motu, incredibili quadam celeritate. Hi cum suffi-
 nentur membris, et corpore, et sensibus, omnia cer-
 tiora cernunt, cogitant, sentiunt. cum autem haec
 subtracta sunt, desertusque animus languore corpo-
 ris, tum agitur ipse per sese. itaque in eo et for-
 mae versantur, et actiones; et multa audiri, multa
 dici videntur. Haec scilicet in imbecillo remissoque ¹⁴⁰
 animo, multa omnibus modis confusa et variata
 versantur; maximeque reliquiae earum rerum mo-
 ventur in animis, et agitantur, de quibus vigilantes
 aut cogitavimus, aut egimus; ut mihi temporibus
 illis multum in animo Marius versabatur, recordan-
 ti, quam ille gravem suum casum magno animo,
 quam constanti tulisset. Hanc credo causam de illo
 somniandi fuisse. Tibi autem, de me cum sollicitu- ⁶⁸
 dine cogitanti, subito sum visus emerfus e flumine.
 inerant enim in utriusque nostrum animis, vigilan-
 tium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta
 sunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus,
 in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus ap-
 paruit. An tu censeres ullam animum tam deliram futu- ¹⁴¹
 ram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu non-
 nunquam, forte, temere concurrerent? Alexandro
 draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum,
 potest verum; sed utrum sit, non est mirabile. non
 enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus
 audire; et quidem, quo maius sit, cum radicem ore
 teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnian-
 ti. Quaero autem, cur Alexandro tam illustre som-
 nium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa
 ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil

fane, quod meminerim. frustra igitur consumtae tot
 142 noctes tam longa in aetate. Nunc quidem propter
 intermissionem forensis operae, et lucubrationes de-
 traxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non
 solebam: nec tam multum dormiens, ullo somnio
 sum admonitus, tantis praesertim de rebus: nec mi-
 hi magis unquam videor, quam cum aut in foro ma-
 gistratus, aut in curia senatum video, somniare.

69 Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est
 continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi,
 vocant *συμπαθειαν*) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo
 intelligi debeat? nam medici ex quibusdam rebus et
 advenientes, et crescentes morbos intelligunt: non-
 nullae etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum,
 80 *pleni enecline simus*, ex quodam genere somniorum
 intelligi posse dicuntur. Thesaurus vero, et heredi-
 tas, et honos, et victoria, et multa generis eiusdem,
 143 qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? Di-
 citur quidam, cum in somnis complexu Venerio iun-
 geretur, calculos eiecisse. video sympathiam. visum
 est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit,
 naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur
 natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetare-
 tur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Al-
 cibiadis, quod scribitur, somnium? qui paulo ante
 interitum, visus est in somnis amicae esse amictus
 amiculo. Is cum esset proiectus inhumatus, ab om-
 nibusque desertus iaceret; amica corpus eius texit suo
 pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris, et causas
 naturales habebat? an, et ut videretur, et ut eveniret,
 70 casus effecit? Quid ipsorum interpretum coniectu-

rae, nonne magis ingenia declarant eorum, quam ¹⁴⁴
vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia
proficisci cogitans, visus est in somnis curru quadri-
garum vehi. mane ad coniectorem. At ille, Vinces,
inquit. id enim celeritas significat, et vis equorum.
Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, in-
quit, neesse est. an non intelligis, quatuor ante te
cucurrisse? Ecce alius cursor: (atque horum somni-
orum, et talium plenus est Chryssippi liber, plenus
Antipatri.) sed ad cursorem redeo. ad interpretem
detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At
ille, Vicisti. ista enim avi volat nulla vehementius.
Huic quidem Antipho, Baro, inquit, te victum esse
non vides? ista enim avis insectans alias aves et agi-
rans, semper ipsa postrema est. ¹⁴⁵ Parere quaedam ma-
trona cupiens, dubitans essetne praegñans, visa est
in quiete obsignatam habere naturam. retulit. Ne-
gavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere
potuisse. At alter, praegnantem esse dixit. nam inane
obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris,
eludentis ingenio? an ea, quae dixi, et innumerabilia,
quae collecta habent Stoici, quidquam significant,
nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua, con-
iecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici
signa quaedam habent ex venis, et ex spiritu aegro-
ri; multisque ex aliis futura praesentiunt. Guberna-
tores cum exultantes loligines viderint, aut delphi-
nos se in portum coniicientes, tempestatem signi-
ficari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam
facile revocari possunt: ea vero, quae paulo ante di-
xi, nulla modo.

71 At enim observatio diuturna, (haec enim pars
 146 una restat,) notandis rebus fecit artem. An tandem
 somnia observari possunt? quonam modo? sunt enim
 innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam
 incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non
 possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita
 et semper nova, aut memoria complecti, aut obser-
 vando notare possumus? Astrologi motus errantium
 stellarum notaverunt. inventus enim est ordo in iis
 stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo,
 aut quae concursatio somniorum? quo modo autem
 distingui possunt vera somnia a falsis, cum eadem et
 aliis aliter evadant, et iisdem non semper eodem mo-
 do? ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini,
 ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo
 modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex
 multis potius uni fidem derogant, quam ex uno ia-
 numerabilia confirmant.

147 Si igitur neque deus est effector somniorum, ne-
 que naturae societas ulla cum somniis, neque obser-
 vatione inveniri potuit scientia; effectum est, ut nihil
 prorsus somniis tribuendum sit: praesertim cum illi
 ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpre-
 tantur, coniecturam adhibeant, non naturam: casus
 autem innumerabilibus paene seculis in omnibus plu-
 ra mirabilia, quam in somniorum visis effecerit; ne-
 que coniectura, quae in varias partes duci potest, non-
 nunquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius.

72 Explodatur haec quoque somniorum divinatio pari-
 148 ter cum ceteris. nam, ut vere loquamur, superstitio
 fusa per gentes, oppressit omnium fere animos, at-

que hominum imbecillitatem occupavit. quod et in
iis libris dictum est, qui sunt de natura deorum; et
hac disputatione id maxime egimus. multum enim et
nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamus, si eam
funditus sustuliffemus. Nec vero (id enim diligenter
intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur.
Nam et maiorum instituta tueri sacris caeremoniis-
que retinendis sapientis est; et esse praestantem ali-
quam, aeternamque naturam, et eam suspiciendam,
admirandamque hominum generi, pulchritudo mun-
di, ordoque rerum coelestium cogit confiteri. Quam- 149
obrem, ut religio propaganda etiam est, quae est
iuncta cum cognitione naturae; sic superstitionis stir-
pes omnes eiiciendae. instat enim et urget, et, quo
te cunque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive
tu omen audieris; sive immolaris, sive avem aspe-
xeris; si Chaldaeum, si haruspicem videris; si fulse-
rit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de coelo; si
ostenti simile natum factumve quippiam; quorum
neesse est plerumque aliquid eveniat: ut nunquam
liceat quieta mente consistere. Perfugium videtur om- 150
nium laborum, et sollicitudinum esse somnus. at ex
eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. qui qui-
dem ipsi per se minus valerent, et magis contemne-
rentur, nisi somniorum patrocinium philosophi sus-
cepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis
acuti, et consequentia, et repugnatia videntes; qui
prope iam absoluti et perfecti putantur. quorum li-
centiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli
iam philosophi iudicarentur. cum quibus omnis fere
nobis disceptatio contentioque est; non quod eos ma-

xime contemnamus; sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Cum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere; ea probare, quae simillima veri videantur; conferre causas, et quid in quamque sententiam dici possit, expromere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam; eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae cum essent dicta, surreximus.

M. TULLII
CICERONIS
DE
FATO
LIBER SINGULARIS.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
 THE DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
 THE DIVISION OF CHEMISTRY
 THE DIVISION OF BIOLOGICAL SCIENCES
 THE DIVISION OF THE SOCIAL SCIENCES
 THE DIVISION OF THE HUMANITIES
 THE DIVISION OF THE ARCHIVES

M. TULLI
 CICERO
 DE

F A T O

LIBER SINGULARIS

M. TULLII
CICERONIS

DE

FATO

LIBER SINGULARIS.

ARGUMENTUM.

Duae erant apud veteres philosophos affines scholae, de quibus magnis animorum motibus contendebatur; altera *περὶ εἰμαρμένῃς* i. e. de Fato; altera *περὶ δυνάτων*, de eo, quod fieri potest. Prior ad mores referebatur quaestio; quod, si factum est, nihilque in potestate nostra, nec laudationes iustae sunt, nec vituperationes, nec honores, nec supplicia: posterior autem ad Dialecticam pertinere putabatur. (vid. c. 1. 17.) Fuere autem duae veterum Philosophorum sententiae. una eorum, qui censerent, omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuere: altera eorum, quibus visum fuit sine ullo fato esse animorum motus. Chrysippus autem Stoicus, tanquam arbiter honorarius inter Stoicos et Epicureos medium ferire voluit, et fatum ex aliqua parte, h. e. ita probavit, ut motus animorum necessitate liberaret c. 17. Iam quod hic locus coniunctus est cum eo, qui est de natura Deorum, et altero, de Divinatione; eum quoque pertractare ac illustrare literis latinis suscepit. vi. de Divin. I, 1. Duos autem ad minimum libros de hac quaestione scripsisse videtur doctis, quorum alterius pars ad nos, praeter exordium primi, pervenerit. Ea versatur in refutandis quibusdam captiosis Stoicorum argumentis, quibus ad confirman-

dum fatum utebantur; quae cum in ea parte explicata sint a Cicerone, quae interiit, ea ex Plutarchi libello de Fato, qui ipse mancus ad nos pervenit, et in horum argumentorum commemoratione definit, afferemus (T. II. f. 574. ed. Wechel.) *Κατα των εναντιον, μαλιστα μεν και πρωτον ειναι δοξειεν, το μηδεν αναιτιως γιγνεσθαι, αλλα κατα προηγουμενας αιτιας. δευτερον δε, το φυσει διοικεισθαι ταυδε τον κοσμον, συμπνευ και συμπαθει αυτον αυτω οντα. τριτον δε, τα προς τετοις μαρτυρια μαλλον εοικεν ειναι, μαντικη μεν απασιν ανθρωποις ευδοκιμος ως αληθως δευ υπαρχουσα· η δε των σαφων προς τα συμβαινοντα ευαρεστησις, ως παντα κατα μοιραν γιγνομενα δευτερα· τριτον δε το πολυβρυλλητον τουτο, οτι παν αξιωμα η αληθες εστιν, η ψευδες.* Et primum quidem argumentum, quod a causis rem quamque antecedentibus ducitur, distinctione causarum Chrysippea dissolvit, qua causas alias perfectas et principales, alias adiuvantes et proximas facit; quod omnia quidem antepositis causis fiant, verum non principalibus, quae solae absolutam necessitatem afferunt. c. 17. sq. Alterum argumentum, ab ipsa contagione rerum, hoc tollit, quod illam *συμπαιθειαν* hoc tantum efficere ostendit, ut alii ad alia sint propensiores propter causas naturales et antecedentes, non autem, ut etiam voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae. Nam et propensiones paene tolli posse. c. 4. 5. Divinationem autem, a qua tertium argumentum ducitur, ostendit a nullis perceptis artis proficisci, adeoque totam esse inanem et fallacem. c. 6. 7. Quarto denique, quod ab illo Dialecticorum placito, arcessitur: omnem enunciationem esse vel veram vel falsam, duplici modo responderi posse putat: vel si cum Epicuro placitum illud Dialecticorum reiiciatur, quod se malle ait, quam fato omnia fieri, concedere; vel cum Carneade defendas, esse posse quendam animi motum voluntarium, ad quem non requiratur causa externa, quod sit in nostra potestate, nobisque pareat, nec sine causa; eius enim rei causam ipsam naturam esse. c. 10. sq. Reiicit in hac disputatione etiam illam

concludendi rationem, quae *ignava ratio* dicitur, quod ea omnis e vita tollitur actio; et quidem cum eo modo, quo Chrysippus solebat, qui ostendebat, si fatale esset, ex morbo aliquem convalescere, confatale esse, medicum ab ipso adhiberi; tum eo, quo Carneades, qui ex ea ratione consuequi docebat, ut nihil sit in potestate nostra, quod falsum esse existimabat. c. 12. sq. Attingit tandem c. 9. etiam eam *περι δυνατων* controversiam, quae inter Diodorum et Chrysippum erat: quorum ille contendebat, nihil esse possibile, nisi id quod fieret; alter autem multa fieri posse putabat, quae non acciderent: in qua controversia constat, Cicero-
nem *κατα Διοδωρον* iudicasse. v. Ep. ad Div. IX. 4.

Deest principium.

QUIA pertinet ad mores, quod *νηος* illi vocant, nos eam partem philosophiae, de moribus appellare solemus: sed decet augentem linguam Latinam, nominare *moralem*. explicandaque vis est, ratioque enuntiationum, quae Graeci *αξιωματα* vocant: quae de re futura cum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri, aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est; quam *περι δυνατων* philosophi appellant: toraque est logicae; quam rationem differendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt de natura deorum; itemque in iis, quos de divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur; id in hac disputatione de fato, casus quidam, ne facerem, impedit. Nam cum essem in Puteolano, Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus, et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus: multum una eramus; maxi-

me nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem, et ad concordiam civium pertinerent. cum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum causae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putarem: omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, cum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana, et
2 quasi legitima nobis, de pace, et de otio. Quibus ac-
3 tis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire, vel dicere. nec enim (quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam; nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis, et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hir-
tius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile. nihil enim unquam abnuvit meo studio voluntas
4 tua. Sed quoniam rhetorica mihi nostra sat nota, reque in iis et audivimus saepe, et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes; ponere aliquid, ad quod audiam, si

tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. proinde ordire. * * * *Multa hic desunt.*

Consideramus hic: quorum in aliis, ut in Anti- 3
patro poeta, ut in brumali die natûs, ut in simul 5
aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus,
ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet;
quam ego non tollo: vis est nulla fatalis. in aliis
autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo nau-
frago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam
Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci vide-
tur. sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? si
Daphitae fatum fuit de equo cadere, atque ita pe-
rire; ex hocne equo, qui, cum equus non esset,
nomen habebat alienum? aut Philippus haec in ca-
pulo quadrigulas vitare monebatur? quasi vero ca-
pulo sit occisus. Quid autem magnum, et naufragum
illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam
huic quidem hic scribit praedictum, in aqua esse pe-
reundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis vi-
deo fatum ullum. nihil enim scribit ei praedictum.
Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius 6
incidisse? puto enim, etiam si Icadius tum in spe-
lunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuif-
se. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut
hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur,
(atque hoc late patebit,) si fati omnino nullura

nomen, nulla natura, nulla vis effet, et forte, temere, casu, aut pleraque fierent, aut omnia; num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? quid ergo attinet inculcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

4 Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus: ad Chryssippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos, et quasi redundantes, in aliis exsiccatos, atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue coelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici: crassum Thebis, itaque pingius Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue coelum efficiet, ut aut Zenonem quis, aut Arcefilam, aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemea potius, quam
 5 Isthmo victoriam petat. Diuunge longius. quid enim loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil: sic affectio astrorum valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi, aut crudeles, aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant: quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat, quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus causis esse factas?

Haec differens, qua de re agatur, et in quo causa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter causas naturales et accedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt causae naturales et antecedentes. nam nihil esset in nostra potestate, si res ita se haberet. nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem, aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quae quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis, itemque valentes, et imbecilli; non sequitur tamen, ut etiam sedere, et ambulare, et rem agere aliquam, principalibus causis definitum et constitutum sit. Stilponem, Megareum philosophum, acutum sane hominem, et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum, et mulierosum fuisse; neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem. vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo unquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus quemadmodum notarit Zopyrus physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socratem dixit, et bardum, quod iugula concava non haberet: obstructas eas partes et obturatas esse dicebat: addidit etiam, mulierosum; in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt: extirpari autem

et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina. quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex
6 divinationis ratione firmabitur. Etenim si est divinationo, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece *δεωρηματα*. Non enim credo, nullo percepto aut ceteros artifices
12 versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. Sunt igitur astrologorum percepta huiusmodi. Si quis, verbi causa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur. Vigila, Chryssippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur, Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur; illud quoque verum est, Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur. Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente, haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus, *Et est Fabius, et in mari Fabius morietur*: quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, *Morietur in mari Fabius*, ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod
7 falsum dicitur in futuro, id fieri non potest. At hoc,
13 Chryssippe, minime vis; maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit ve-

rum : et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id nunquam futurum sit : neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta ; et quae falsa in futuris dicentur, in his habemus, ut ea fieri non possint : ut, si dicatur, Africanum Carthagine potiturum : et, si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. quae est tota Diodori vobis inimica sententia. Et-¹⁴ enim si illud vere connectitur, Si oriente Canicula natus es, in mari non morieris ; primumque, quod est in connexo, Natus es oriente Canicula, necessarium est : (omnia enim vera in praeteritis, necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt converti :) si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est ; fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est causa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest. Hoc loco Chry-⁸ sippus aestuans falli sperat Chaldaeos, ceterosque di-¹⁵ vinos, neque eos ufuros esse conjunctionibus, ut in sua percepta pronuntient, Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur : sed potius ita dicant, Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur. O licentiam iocularem ! ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto

eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant; cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet, Si cui venae sic moventur, is habet febrem; sed potius illo modo, Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet. itemque geometres non ita dicet, In sphaera maximi orbis, medii inter se dividuntur; sed potius illo modo, Non et sunt in sphaera maximi orbis, et hi non
 16 medii inter se dividuntur. Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad coniunctionum negationem? et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, In sphaera maximi orbis, medii inter se dividuntur: possum dicere, Si in sphaera maximi orbis erunt; possum dicere, Quia in sphaera maximi orbis erunt. Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum causa fore. Illorum tamen nemo ita loquitur. maius est enim, has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere.

9 Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατότων*
 17 *δυνατότων* appellant, revertamur; in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem, Nihil fieri, quod non necesse fuerit; et, Quidquid fieri possit, id aut esse iam, aut futurum esse; nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura

sunt, quam ea, quae facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non apparent, ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, Hic morietur hoc morbo: at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, Morietur Scipio, talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicitur, tamen ut id non possit converti in falsum. de homine enim dicitur, cui necesse est mori. Sic si diceretur, Morietur noctu in cubiculo suo Scipio vi oppressus; vere diceretur. id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. nec magis erat verum, Morietur Scipio, quam, Morietur illo modo: nec minus necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis inmutabile ex vero in falsum, Necatus est Scipio, quam, Necabitur Scipio: nec, cum haec ita sint, est causa, cur Epicurus factum extimescat, et ab atomis petat praesidium, easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine causa fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi, nec cuiquam physico placet; alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. Licet enim Epicuro, concendenti, omne enuntiatum aut verum, aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse: non enim aeternis causis, naturae necessitate manantibus, verum est id, quod ita enuntiatur:

Descendit in Academiam Carneades : nec tamen sine
 causis : sed interest inter causas fortuito antegressas,
 et inter causas cohibentes in se efficientiam natura-
 lem. Ita et semper verum fuit, Morietur Epicurus,
 cum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Py-
 tharato; neque tamen erant causae fatales, cur ita ac-
 cideret : sed quod ita cecidisset, certe casurum, sicut
 20 cecidit, fuit. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse, quae
 futura sint, nec posse verum futurum converteri in
 falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum
 vium interpretantur. At, qui introducunt causarum
 feriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate li-
 10 bera spoliata, necessitate fati devinciunt. Sed haec
 haecenus. Alia videamus.

Concludit enim Chrysippus hoc modo, Si est mo-
 tus sine causa, non omnis enuntiatio, quod *αξιωμα*
 dialectici appellant, aut vera, aut falsa erit. causas
 enim efficientes quod non habebit, id nec verum,
 nec falsum erit. omnis autem enuntiatio, aut ve-
 ra aut falsa est. motus ergo sine causa nullus est.
 21 Quod si ita est, omnia, quae fiunt, causis fiunt ante-
 gressis. id si ita est, omnia fato fiunt. efficitur igitur,
 fato fieri, quaecunque fiant. Hic primum si mihi
 libeat assentiri Epicuro, et negare omnem enuntia-
 tionem aut veram esse, aut falsam; eam plagam po-
 tius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem.
 illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec
 vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes ner-
 vos Chrysippus, ut persuadeat, omne *αξιωμα* aut ve-
 rum esse, aut falsum. Ut enim Epicurus veretur,
 ne, si hoc concesserit, concedendum sit, fato fieri,

quaecunque fiant : (si enim alterutrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum : et, si certum, etiam necessarium : ita et necessitatem, et fatum confirmari putat :) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse, aut falsum, non teneat, omnia fato fieri, et ex causis aeternis rerum futurarum. Sed Epicurus declinatione ²² atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo. id appellat *ελαχιστον*. Quam declinationem sine causa fieri si minus verbis, re cogitur confiteri. non enim atomus ab atomo pulsa declinat. nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendicularum corpora individua, rectis lineis, ut Epicuro placet? sequitur enim, ut, si alia ab alia nunquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. ex quo efficitur, ut iam si sit atomus, eaque declinet, declinare sine causa. Hanc rationem Epicurus ²³ induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Hinc Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere. Acutius Carneades, qui docebat, ¹¹ posse Epicureos suam causam sine hac commentitia declinatione defendere. nam cum doceret, esse posse quendam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius praesertim causam reperire non possent. quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Cum enim

concessissent, motum nullum esse sine causa, non concederent, omnia, quae fierent, fieri causis antecedentibus. voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine causa. ita enim dicimus, *sine causa*, ut dicamus, sine externa et antecedenti causa, non sine aliqua. Ut cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici, quibus inane esse nihil placet; sed ita, ut, verbi causa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, cum sine causa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa causa moveri, non omnino sine causa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, cum per inane moveatur gravitate et pondere, *sine causa moveri*, quia nulla causa accedat extrinsecus. Rursus autem, ne omnes a physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine causa, distinguendum est, et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse causam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios, non est requirenda externa causa. motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate, nobisque pareat: nec id sine causa. eius enim rei causa, ipsa natura est. Quod cum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera, aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri quaecunque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae causas, cur futura sint, non habent. habeant igitur causas necesse est, ut ea, quae vera sunt: ita, cum evenerint, fato evenerint. Confec-

tum negotium, si quidem tibi concedendum est, aut fato omnia fieri, aut quidquam posse fieri sine causa. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest, *Capiet Numantiam Scipio*, nisi ex aeternitate causa causam ferens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis seculis ante dictum? et, si tum non esset vera haec enuntiatio, *Capiet Numantiam Scipio*; nè illa quidem eversa vera est haec enuntiatio, *Cepit Numantiam Scipio*. Potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia; sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus: nec si omne enuntiatum aut verum, aut falsum est, sequitur illico, esse causas immutabiles, easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. fortuitae sunt causae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur, *Veniet Cato in senatum*, non inclusae in rerum natura atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, cum est verum, quam venisse: nec ob eam causam fatum, aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, si haec enuntiatio, *Veniet in Tusculanum Hortensius*, vera non est, sequi ut falsa sit: quorum isti neutrum volunt; quod fieri non potest.

Nec nos impedit illa ignava ratio, quae dicitur, appellatur enim quidam a philosophis *αργος λόγος*, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est, ex hoc morbo convalescere; five medicum adhibueris, five non,

29 convalesces. Item, Si fatum tibi est, ex hoc morbo
 non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive
 non, convalesces. et alterutrum fatum est. medicum
 13 ergo adhibere nihil attrinet. Recte genus hoc inter-
 rogationis ignavum atque iners nominatum est,
 quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Li-
 cet etiam immutare, ut dari nomen ne adiungas,
 et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si
 ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo con-
 valesces; sive adhibueris medicum, sive non, conva-
 lesces. Itemque, Si ex aeternitate hoc falsum fuit,
 Ex isto morbo (non) convalesces; sive adhibueris
 medicum, sive non adhibueris, non convalesces:
 30 deinde cetera. Haec ratio a Chrysippo reprehendi-
 tur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia,
 quaedam copulata. Simplex est, Morietur eo die So-
 crates. huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, fini-
 tus est moriendi dies. At si ita fatum sit, Nascetur
 Oedipus Laio: non poterit dici, Sive fuerit Laius cum
 muliere, sive non fuerit; copulata enim res est, et
confatalis. sic enim appellat: quia ita fatum sit, et
 concubiturum cum uxore Laium, et ex ea Oedipum
 procreaturum. Ut si esset dictum, Luctabitur Olym-
 piis Milo; et referret aliquis, Ergo, sive habuerit ad-
 versarium, sive non habuerit, luctabitur; erraret. est
 enim copulatum, *Luctabitur*, quia sine adversario
 nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captio-
 nes eodem modo refelluntur: Sive tu adhibueris me-
 dicum, sive non adhibueris, convalesces: captiosum.
 tam enim est fatale, medicum adhibere, quam con-
 valescere. Haec, ut dixi, *confatalia* ille appellat.

Carneades hoc totum genus non probabat, et ni- 14
 mis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. 31
 itaque premebat alio modo, nec ullam adhibebat ca-
 lumniam : cuius erat haec conclusio. » Si omnia an-
 » tecedentibus causis fiunt, omnia naturali colligatio-
 » ne conferte contexteque fiunt. quod si ita est, om-
 » nia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in
 » nostra potestate. est autem aliquid in nostra po-
 » testate. At, si omnia fato fiunt, omnia causis an-
 » tecedentibus fiunt. non igitur fato fiunt, quaecun-
 » que fiunt. » Hoc arctius adstringi ratio non potest. 32
 Nam si quis velit idem referre, atque ita dicere : Si
 omne futurum, ex aeternitate verum est, ut ita certe
 eveniat, quemadmodum fit futurum, omnia necesse
 est colligatione naturali conferte contexteque fieri;
 nihil dicat. multum enim differt, utrum causa na-
 turalis ex aeternitate, futura vera efficiat, an etiam
 sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera
 esse possint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne
 Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quo-
 rum causas natura ita contineret, ut ea fieri neces-
 se esset. Quid enim spectans deus ipse diceret, Mar- 33
 cellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse peri-
 turum? erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed
 causas id efficientes non habebat. ita ne praeterita
 quidem ea, quorum nulla signa, tanquam vestigia,
 extarent, Apollini nota esse censebat; quo minus
 futura. causis enim efficientibus quamque rem cog-
 nitis, posse denique sciri, quid futurum esset. ergo
 nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nul-
 lis in rerum natura causis praepositis, cur ab eo pa-

trem interfici necesse esset: nec quidquam huiusmo-
 15 di. Quocirca si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt,
 consentaneum est, huiusmodi oracula, ceteraque,
 quae ad divinationem pertinent, comprobare; iis au-
 tem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeterni-
 tate dicunt, non idem dicendum est; vide, ne non
 eadem sit illorum causa, et Stoicorum. hi enim urgen-
 34 tur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. Quod
 si concedatur, nihil posse evenire, nisi causa antece-
 dente; quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis
 causis apta dicatur? causa autem ea est, quae id efficit,
 cuius est causa; ut vulnus, mortis; cruditas, mor-
 bi; ignis, ardoris. Itaque non sic causa intelligi de-
 bet, ut, quod cuique antecedit, id ei causa sit, sed
 quod cuique *efficienter antecedit*: nec, quod in cam-
 pum descenderim, id fuisse causae, cur pila lude-
 rem; nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis,
 quod Alexandrum genuerit; nec Tyndareum Aga-
 memnoni, quod Clytemnestram. hoc enim modo
 viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse di-
 35 ceretur, cur ab eo spoliaretur. Ex hoc genere illud est
 Ennii,

Utinam ne in nemore Pelio securibus

Caesa cecidisset abiecta ad terram trabes!

Licuit vel altius, Utinam ne in Pelio nata ulla un-
 quam esset arbor! etiam supra, Utinam ne esset
 mons ullus Pelius! similiterque superiora repetentem
 regredi infinite licet.

Neve inde navis inchoandae exordium

Coepisset.

Quorsum haec praeterita? quia sequitur illud,

Nam nunquam hera errans mea, domo afferret pedem,

Medea, animo aegro, amore saevo saucia,
 non, ut eae res causam afferrent amoris. Interesse 16
 autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo ali- 36
 quid effici non possit, an eiusmodi, quo aliquid ef-
 fici necesse sit. Nulla igitur earum est causa, quo-
 niam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur cau-
 sa: nec id, sine quo quippiam non fit, causa est;
 sed id, quod cum accessit, id, cuius causa est, effi-
 cit necessaric. nondum enim ulcerato serpentis mor-
 su Philocteta, quae causa in rerum natura contine-
 batur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? post
 autem causa fuit propior, et cum exitu iunctior. Ra- 37
 tio igitur eventus aperit causam. sed ex aeternitate
 vera fuit haec enuntiatio: Relinquetur in insula Phi-
 loctetes; nec hoc ex vero in falsum poterat converti.
 necesse est enim in rebus contrariis duabus (contra-
 ria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait
 quid, alterum negat) ex his igitur necesse est, in-
 vito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum:
 ut, Sauciabitur Philoctetes, omnibus ante seculis ve-
 rum fuit: Non sauciabitur, falsum. Nisi forte volu-
 mus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enun-
 tiationes nec veras, nec falsas esse dicunt; aut, cum
 id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius,
 veras esse ex contrariis disiunctiones; sed quae in
 his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. O 38
 admirabilem licentiam, et miserabilem inscientiam
 differendi! Si enim aliquid in eloquendo nec ve-
 rum, nec falsum est, certe id verum non est. quod

autem verum non est, qui potest non falsum esse ? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse ? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur, Omnem enuntiationem aut veram, aut falsam esse : ratio ipsa coget, et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non esse nexa causis aeternis, et a fati necessitate esse libera.

17 Ac mihi quidem videtur, cum duae sententiae
 39 fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit; altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii; Chrysippus, tanquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animorum liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus.
 40 Atque hoc, si placet, quale sit, videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant; negabantque, fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita differebant. » Si omnia fato fiunt, » omnia fiunt causa antecedente: et, si appetitus; » illa etiam, quae appetitum sequuntur. ergo etiam » assensiones. At, si causa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu » efficiuntur, sunt sita in nobis. non sunt igitur ne-

» que assensiones, neque actiones in nostra potestate.
 » ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint, nec
 » vituperationes, nec honores, nec supplicia. » Quod
 cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non
 omnia fato fieri, quaecunque fiant. Chrysippus au- 18.
 tem cum et necessitatem improbarer, et nihil vellet 41
 sine praepositis causis evenire, causarum genera di-
 stinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum.
 Causarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et prin-
 cipales; aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem
 cum dicimus, omnia fato fieri causis antecedentibus,
 non hoc intelligi volumus, causis perfectis et prin-
 cipalibus, sed causis adiuvantibus, antecedentibus, et
 proximis. Itaque illi rationi, quam paulo ante con-
 clusi, sic occurrit, Si omnia fato fiant, sequi illud
 quidem, ut omnia causis fiant antepositis; verum
 non principalibus et perfectis, sed adiuvantibus et
 proximis. quae si ipsae non sint in nostra potestate,
 non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra po-
 testate. at hoc sequeretur, si omnia perfectis et prin-
 cipalibus causis fieri diceremus, ut, cum hae causae
 non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in
 nostra potestate. Quamobrem qui ita fatum introdu- 42
 cunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa con-
 clusio. qui autem causas antecedentes non dicent per-
 fectas, neque principales, in eos nihil valebit. quod enim
 dicantur assensiones fieri causis antepositis, id quale
 sit, facile a se explicari putant. nam quamquam assen-
 sio non possit fieri nisi commota viso; tamen cum id vi-
 sum proximam causam habeat, non principalem, hanc
 habet rationem (ut Chrysippus vult) quam dudum di-

ximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata, (neceſſe eſt enim, aſſenſionem viſo commoveri,) ſed revertitur ad cylindrum, et ad turbinem ſuum, quae moveri incipere, niſi pulſa, non poſſunt: id autem cum accidit, ſuapte natura, quod ſuper eſt, et cylindrum volvi, et verſari turbinem putat.

39 Ut igitur, inquit, qui protruſit cylindrum, dedit ei
 43 principium motionis, volubilitatem autem non dedit; ſic viſum obiectum imprimet illud quidem, et quaſi ſignabit in animo ſuam ſpeciem, ſed aſſenſio noſtra erit in poteſtate; eaque, quemadmodum in cylindro dictum eſt, extrinſecus pulſa, quod reliquum eſt, ſuapte vi et natura movebitur. Quod ſi aliqua res efficeretur ſine cauſa antecedente, falſum eſſet, omnia fato fieri: ſin omnibus, quaecumque fiunt, veriſimile eſt cauſam antecedere; quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum ſit? modo intelligatur,
 44 quae ſit cauſarum diſtinctio ac diſſimilitudo. Haec cum ita ſint a Chryſippo explicata, ſi illi, qui negant aſſenſiones fato fieri, fateantur tamen, eas non ſine viſo antecedente fieri; alia ratio eſt. ſed ſi concedunt, anteire viſa, nec tamen fato fieri aſſenſiones, quod proxima illa et continens cauſa non moveat aſſenſionem; vide, ne idem dicant. neque enim Chryſippus concedens, aſſenſionis proximam et continenter cauſam eſſe in viſo poſitam, neque eam cauſam ad aſſentiendum neceſſariam eſſe, concedet, ut, ſi omnia fato fiant, omnia fiant cauſis antecedentibus et neceſſariis: itemque illi, qui ab hoc diſſentiunt, conſistentes non fieri aſſenſiones ſine praecurſione viſorum, dicent, ſi omnia fato fierent eiſmodi, ut ni-

hil fieret, nisi praegressione causae, confitendum esse; fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua; ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. Omninoque cum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, cum hae causae antegressivae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum causae fuerint; quibusdam autem in rebus, causis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut aliud aliter eveniat; hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus cum causae antecesserint ita, ut non sit in nostra potestate, ut aliter illae eveniant, illas fato fieri; quae autem in nostra potestate sint, ab his fatum abesse. * * *

Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus, et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? aliam enim quandam vim motus habebunt a Democrito impulsione, quam plagam ille appellat; a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova causa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? optare hoc quidem est, non disputare. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis; neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse causae, cur ea non e regione ferretur; nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quamobrem naturalem sui ponderis motum non te-

neret. Ita cum attulisset nullam causam, quae istam declinationem efficeret; tamen aliquid sibi dicere videtur, cum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias declinationes confugisset. nam, ut essent atomi, quas quidem esse, mihi probari nullo modo potest; tamen declinationes istae nunquam explicarentur. nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus, nulla re impediente, moveatur et feratur necesse est; illud quoque necesse est, declinare quibusdam atomis, vel, si volunt, omnibus naturaliter.

Multa desunt.

M. TULLII
CICERONIS
DE
LEGIBUS
LIBRI III.

M. TULLIUS
CICERO
E. R. G. L. B. U. S.
LIBRARY

M. TULLII
CICERONIS
DE
LEGIBUS
LIBER I.

ARGUMENTUM.

Cum Cicero in deperditis de Republica libris, exemplo Platonis, qui sit optimus reipublicae status, docuisset, scribendum etiam de Optimis Legibus putavit, quibus respublica carere non potest. Hinc nati sunt de Legibus libri, nec omnes, (Macrobius enim quintum laudat,) nec integri ad nostram aetatem servati, quibus ita complecti instituit causam universam iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicebatur, in parvum quendam et angustum locum concluderetur. Nam primo naturam iuris explicavit, eamque ab hominis repetiit natura: deinde consideravit leges, quibus civitates regi debent: tandem vero haec tractavit, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in quibus ne Romani quidem populi praetermisit, quae vocantur, iura civilia, c. 5. In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum, nempe Socraticorum, et qui a Platone profecti sunt Academicorum, et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam quae veteres illi fusa ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus a Stoicis inprimis, articulatim distincteque dicebantur, quod negabant satisfieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur, c. 13. Primus liber tanquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit, et ultimam legem dicit esse mentem Dei Optimi Maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficisceretur, quae est ratio sapientis, apta ad iubendum et

vetandum, cf. II, 4. Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primo ergo docet, a Deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam conditione generatum esse hominem: praeter alia enim bona, soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem; quae, cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum Deo rationis societas sit, et, quia ratio lex sit, communio iuris ac tandem quaedam quasi agnatio; quod a Deo ratio sit ingenerata, c. 7-9. Deinde ostendit c. 10. 11, hominum inter ipsos esse, propter summam similitudinem et aequalitatem, summam societatem coniunctionemque: ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ius, nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese plus quisquam, quam alterum diligat, c. 12. Ex his tribus, tanquam principiis, sua sponte intelligere quisque potest, natura ius, non opinione et iudicio humano contineri, c. 13-17. Sed de eodem peculiaris est, multisque argumentis confirmata disputatio, cuius tamen particula quaedam, statim ab initio, interiit. Eam sequitur alia brevis, qua efficitur, ius et omne honestum sua sponte esse expetendum, c. 18. seq. Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum controversiis de bono et malo, in quibus magis de verbis, quam de rebus concertari putat.

ATTICUS.

LUCUS quidem ille, et haec Arpinatium quercus agnoscitur, saepe a me lectus in Mario. Si manet illa quercus, haec est profecto. etenim est sane vetus. *Quintus*. Manet vero, Attice noster, et semper manebit. fata est enim ingenio. nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poetae versu seminari potest: *Att.* Quo tandem modo, *Quinte?* aut quale est

istuc, quod poetae ferunt? mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari tibi. Q. Sit ita sane. Verumtamen, dum latine loquentur literae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur; eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet seclis innumerabilibus.

Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quod Homericus Ulysses Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Iovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. sed cum eam tempestas, vetustasve consumserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. Att. Non dubito id quidem: sed hoc iam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. Marcus. Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice, num non longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit, se deum esse, et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit? et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit? sic enim est traditum. Att. Quorsum tandem, aut cur ista quaeris? M. Nichil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. Att. Atqui multa quaeruntur in Mario, fictane, an vera sint; et a non-

nullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel severitas a te postulatur. *M.* Et mehercule, ego me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. *Q.* Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poemate. *M.* Quippe cum in illa ad veritatem quaeque referantur, in hoc ad delectationem pleraque. quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

2 Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittere. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te iamdiu, vel flagitatur potius historia, sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui literis delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. abest enim historia literis nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persaepe audio. potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe cum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius, si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium,

aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetate coniunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem succedere huic Gellii, Clodius, Afellio: nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem atque incitiam. Nam quid Marcrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus et ineptus, ad summam impudentiam. Sifen-
na, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro unquam est habitus, et in historia puerile quiddam confectatur; ut unum Clitar-
chum, neque praeterea quemquam, de Graecis legisse videatur: eum tamen velle duntaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus: hoc a te expectatur; nisi quid Quinto videtur secus. Q. Mihi vero
nihil; et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. Att. Quae tandem? Q.
A quibus temporibus scribendi capiatur exordium. ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem; ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. Att. Ego vero huic potius assentior: sunt enim maximae res in hac memoria atque aetate

nostra: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit. incurret etiam in illumet memorabilem annum suum. quae ab isto malo praedicari, quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego equidem a me istum laborem iamdiu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta suscipi potest. utrumque opus est, et cura vacare, et negotio. *Att.* Quid? ad cetera (quae scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior: ut si qui dies ad rustificandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. *Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio; nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus, traductor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam*

10 *absolvo instituta. Att.* Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut eiusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, cum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus, operae, quantum vellem, dare. *Att.*

4 Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat: tibi que

11 semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse muta-
 rasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quemad-
 modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros

in cantu ceciderat, ipſasque tardiores fecerat tibias; ſic tu a contentionibus, quibus ſummis uti ſolebas, quotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philoſophorum lenitate abſit. quod ſuſtinere cum vel ſumma ſenectus poſſe videatur, nullam tibi a cauſis vacationem video dari. *Q.* At mehercule ego ¹² arbitrabar poſſe id populo noſtro probari, ſi te adius reſpondendum dediffes. quamobrem, cum placebit, experiendum tibi cenſeo. *M.* Id, ſiquidem, Quinte, nullum eſſet in experiendo periculum. ſed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam cauſarum operam, ad quam ego nunquam, niſi paratus et medитatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi moleſta ſit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, ſine qua ad nullam maiorem unquam cauſam ſum auſus accedere. *Att.* Quin igitur iſta ipſa ¹³ explicas nobis his ſubſecivis, ut ais, temporibus, et conſcribis de iure civili ſubtilius, quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis iuri ſtudere te memini, cum ipſe etiam ad Scaevolam ventitarem; neque unquam mihi viſus es ita te ad dicendum dediffe, ut ius civile contemneres. *M.* In longum ſermonem me vocas, Attice: quem tamen, niſi Quintus aliud quid nos agere mavult, ſuſcipiam; et, quoniam vacui ſumus, dicam. *Q.* Ego vero libenter audierim. quid enim agam potius? aut in quo melius hunc conſumam diem? *M.* Quin igitur ad illa ſpatia noſtra fedesque ¹⁴ pergimus? ubi, cum fatis erit ambulatum, requieſcemus. nec proſecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. *Att.* Nos vero: et hac quidem

adire, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. *M.* Ego memini, summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responsitare soliti sint: sed eos magna profectos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem ram exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur; quamquam est populo necessarium? nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris expertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voverunt. id autem incognitum est, minusque in usu necessarium. Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? aut ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et conscripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quae a
 5 vobis exspectari puto. *Att.* Atqui, si quaeres, ego quid
 15 exspectem; quoniam scriptum est a te de oprimo republicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *M.* Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia, et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum, et spatiis silvestribus, crebro insitens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum, ac de optimis legibus disputat; sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat?

Att. Ego vero ista audire cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* Et recte quidem, nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste pateferi, quid sit homini tributum natura; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi simus; quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos. his enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. *Att.* Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. *M.* Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaerique consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota causa universi iuris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur naturae. natura enim iuris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur iura civilia. *Q.* Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus; et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. *M.* Non est ita, Quinte; ac potius ignoratio iuris litigiosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege; haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio cum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere; eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam; ego nostro a legendo. nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est iuris exordium. ea est enim naturae vis; ea mens ratioque prudentis; ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quae scripto sancit quod vult, aut iubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae seculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. Q. Commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. Au. Me quoque adscribitio fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, ferendi etiam

mores, nec scriptis omnia fancienda; repetam stirpem iuris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. *Att.* Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

M. Dasne igitur nobis, Pomponi, (nam Quinti 7 novi sententiam) deorum immortalium vi, natura, 21 ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis causa ordianda est potissimum. *Att.* Do sane, si postulas. etenim propter hunc concentum avium, strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. *M.* Atqui cavendum est. solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi prodidisse; in quo scripsit, *Nihil curare deum, nec sui, nec alieni.* *Att.* Perge, quaeso, nam id, 22 quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto. *M.* Non faciam longius. huc enim pertinet. Animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus *Hominem*, praeclara quadam conditione generatum esse a supremo Deo. solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, cum cetera sint omnia expertia. Quid est autem, non dicam in homine, sed in omni coelo atque terra, ratione divinius? quae cum adolevit atque perfecta est, nominatur rite Sapientia. Est igitur (quoniam ni- 23 hil est ratione melius, eaque et in homine, et in deo,) prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio com-

munis est. Quae cum fit lex, lege quoque confociati homines cum diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt inter eos communia, et civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent; multo etiam magis parent huic coelesti descriptioni, mentique divinae, et praepotenti deo: ut iam universus hic mundus, una civitas communis deorum atque hominum existimanda: et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicitur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque praeclarius, ut homines deorum § agnatione et gente teneantur. Nam cum de natura omni 24 ni quaeritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus coelestibus existisse quandam maturitatem ferendi generis humani; quod sparsum in terras atque satum, divino auctum sit animorum munere. cumque alia, quibus cohaerent homines, e mortali genere sumserint, quae fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum coelestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. itaque ex tot generibus nullum est animal, praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immanueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum 25 sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus fit, quasi recorderetur, ac noscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ul-

lo alio ingenio praeterea. est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. est igitur homini cum deo similitudo. Quod cum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque baccis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes; quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tanquam satellites attribuit, ac nuntios; et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quaedam scientiae: figuramque corporisabilem, et aptam ingenio humano dedit. nam cum ceteras animantes abieceret ad pastum, solum hominem erexit, ad coelique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: et is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante esse, praeter hominem, potest, indicat mores; cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis. Neque

enim omnia sunt huius disputationis ac temporis; et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia differantur) ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

- 10 *Att.* Dii immortales, quam tu longe iuris principia
 23 repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. sunt enim haec maiora, quae aliorum causa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque
 29 perspexeris. nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret, et flecteret quocumque coepisset; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. itaque quaecumque est
 30 hominis definitio, una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere.

quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus beluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, differimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis; doctrina differens, discendi quidem facultas par. nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur; et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae, similiter in omnibus imprimuntur: interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo. nam et voluptate capiuntur omnes; quae etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni. laevitate enim et suavitate delectans, sic ab errore mentis, tanquam salutare aliquid, adsciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae; vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi. propterque honestatis et gloriae similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. molestiae, laetitiae, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem, ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos,

quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus cum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil; ut pro utroque respondeam.

- 12 *M.* Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio,
 33 communicandumque inter omnes ius, nos natura esse factos. atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, ius, quod dicam, natura esse; tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tanquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines, *humani* (ut ait poeta) *nihil a se alienum putarent*, coleretur ius aequae ab omnibus. quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando: si lex, ius quoque. At omnibus ratio. ius igitur datum est omnibus: recteque Socrates execrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura seiunxisset. id
 34 enim querebatur caput esse exitiorum omnium. Unde est illa Pythagorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΚΟΙΝΑ, καὶ ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΘΗΤΑ. ex quo perspicitur, cum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. quid enim est, quod differat, cum sint cuncta paria? Quod si interesse quippiam tantulum modo

potuerit, iam amicitiae nomen occiderit; cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius, ius in natura esse positum, intelligi possit. De quo cum perpauca dixerō, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio.

Q. Tu vero iam perpauca scilicet. ex iis enim, 13
 quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex 35
 natura ortum esse ius. *Att.* An mihi aliter videri possit, cum haec iam perfecta sint: primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unum esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri? quae cum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? *M.* Recte 36
 dicis; et res sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fusa olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse ius, disputariat. *Att.* Et scilicet tua libertas differendi amissa est; aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas? *M.* Non semper, Tite: sed iter huius 37
 sermonis quod sit, vides. ad republicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, 113

non bene provisâ et diligenter explorata principia ponantur : nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest,) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta, per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per seipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte possent : his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt : sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, secuti sunt : sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula : sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa aequalitate ponerent) his omnibus haec, quae dixi, probantur. Sibi autem indulgentes, et corpori deservientes, atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus,) in hortulis suis iubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cuius partem nec norunt ullam, nec unquam nosse voluerunt, paulisper facestant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut fileat. nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

*Defunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia
& scelerum poenis.*

Nam et in iis sine illius suffimentis expiati fumus. At 14
 vero scelerum in homines atque impietatum nulla 49
 expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis,
 (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam
 nulla sunt; ubi sunt tamen, per saepe falsa sunt,) quam
 ut eos agitent infectenturque furiae, non ardentibus
 raedis, sicut in fabulis, sed angore conscientiae, frau-
 disque cruciatu. Quod si homines ab iniuria, poena,
 non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo ve-
 xaret impios, sublato suppliciorum metu? quorum
 tamen nemo tam audax unquam fuit, quin aut ab-
 nueret a se commissum esse facinus, aut iusti sui do-
 loris causam aliquam fingeret, defensionemque faci-
 noris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appel-
 lare audent impii, quo tandem studio colentur a bo-
 nis? quod si poena, si metus supplicii, non ipsa tur-
 pitude, deterret ab iniuriosa facinorosaque vita;
 nemo est iniustus: aut incauti potius habendi sunt
 improbi. Tum autem qui non ipso honesto move- 41
 mur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque
 fructu, callidi fumus, non boni. nam quid faciet is
 homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iu-
 dicem? quid, in deserto loco nactus, quem multo
 auro spoliare possit, imbecillum atque solum? noster
 quidem hic natura iustus vir ac bonus, etiam collo-
 quetur, iuvabit, in viam ducet: is vero, qui nihil
 alterius causa facit, et metitur suis commodis omnia,
 videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se
 illi vitam erepturum, et aurum ablaturum; nunquam

ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse, quae scita sint in populorum institutis, aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent? aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hae leges, iustae haberentur? nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta causa impune posset occidere. est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una. quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta usquam, sive nusquam. Quod si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges, easque perumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino iustitia, si neque natura est; et ea, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui, si natura confirmatum ius non erit, virtutes omnes tollentur. ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendae gratiae voluntas poterit existere? nam haec nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum iuris est: neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos caeremoniae religionesque tolluntur; quas non metu, sed ea con-

iunctione, quae est homini cum deo, conservandas
 puto. Quod si populorum iussis, si principum decre- 16
 tis, si sententiis iudicum, iura constituerentur; ius
 esset latrocinari: ius, adulterare: ius, testamenta fal-
 sa supponere, si haec suffragiis, aut scitis multitudinis
 probarentur. Quae si tanta potestas est stultorum sen- 44
 tentiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura
 vertatur; cur non fanciunt, ut, quae mala perni-
 ciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus?
 aut cur, cum ius ex iniuria lex facere possit, bonum
 eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem
 bonam a mala, nulla alia nisi naturae norma divide-
 re possumus. Nec solum ius et iniuria a natura diiudicantur,
 sed omnino omnia honesta ac turpia. nam
 et communis intelligentia nobis notas res efficit, eas-
 que in animis nostris inchoat, ut honesta in virtute
 ponantur, in vitiis turpia. Haec autem in opinio- 45
 ne existimare, non in natura posita, dementis est.
 Nam nec arboris, nec equi virtus, quae dicitur,
 (in quo abutimur nomine,) in opinione sita est,
 sed in natura. Quod si ita est; honesta quoque et
 turpia natura diiudicanda sunt. Nam si opinione uni-
 versa virtus, eadem eius etiam partes probarentur.
 Quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum,
 non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet?
 est enim virtus perfecta ratio. quod certe in
 natura est. igitur omnis honestas eodem modo. Nam 17
 ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua
 sponte, non aliena iudicantur; sic constans et perpe-
 tua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstan-
 tia, quod est vitium, sua natura probatur. Nos inge- 46

nia iuvenum natura iudicamus; non item virtutes et vitia, quae existunt ab ingeniiis, iudicabuntur? an ea non aliter? honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est. ipsum enim bonum, non est opinionibus, sed natura. nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. quo quid dici potest stultius? quare cum et bonum et malum natura iudicetur, et ea sint principia naturae; certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda, et ad
 47 naturam referenda sunt. Sed perturbat nos opinionum varietas, hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus; illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes cum acceperunt, inficiunt, et flectunt, ut volunt; vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata infidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernimus fatis.

18 Sequitur (ut conclusa mihi iam haec sit omnis
 48 ratio) id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt, et ius, et omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant; nec est viri boni, errare,

et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur ius est expetendum, et colendum. quod si ius; etiam iustitia: sin ea; reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est, an mercenaria? si sine praemio benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii. per se igitur experitur. eademque omnium virtutum causa atque sententia est. Atque etiam si emolumentis, non sua sponte virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert quaecunque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus: quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et aequalitas, et iustitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino iustitia nulla est. id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiae-ne metu non esse petulantes; an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant? Erubescit

cunt pudici etiam loqui de pudicitia. ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi iudicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, cum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cuius turpitudine ex ipsis vitiis facillime perspicitur. quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quae et, cum adsunt, perparva sunt; et, quam diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest: an, (quod turpissimum dictu est) voluptatem? at in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque fit; atque ut ex alio alia necessitantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem. Q. Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem honorum, quo referuntur, et cuius

apiscendi causa sunt facienda omnia : controversam rem , et plenam dissensionis inter doctissimos , sed aliquando tamen iudicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest , L. Gellio mortuo ? *M.* Quid tandem id ad rem ?

Att. Quia me Athenis audire ex Phaetro meo meministi , Gellium , familiarem tuum , cum proconsule ex praetura in Graeciam venisset , Athenis philosophos , qui tum erant , in locum unum convocasse , ipsisque magnopere auctorem fuisse , ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. quod si essent eo animo , ut nollent aetatem in litibus contèrere ; posse rem convenire : et simul operam suam illis esse pollicitum , si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Ioculare istuc quidem , Pomponi , et a multis saepe derisum. sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam , et Zenonem datum. *Att.* Quo tandem istuc modo ? *M.* Quia de re una solum dissident , de ceteris mirifice congruunt.

Att. Ain' tandem ? una de re est solum dissensio ?

M. Quae quidem ad rem pertineat , una : quippe cum antiqui omnes , quod secundum naturam esset , quo iuvaremur in vita , bonum esse decreverint ; hic , nisi quod honestum esset , nihil putarit bonum. *Att.*

Perparvam vero controversiam dicis , ac non eam , quae dirimat omnia. *M.* Probe quidem sentis , si re , ac non verbis dissident. *Att.* Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi , et qui me ex nostris paene convellit hortulis , deduxitque in Academiam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus , et in suo genere perfectus , mihique , ut scis , familia-

ris ; cui tamen ego assentiar in omnibus , necne, mox
videro : hoc dico , controversiam totam istam posse
55 sedari. *Att.* Qui istuc tandem vides ? *M.* Quia si ,
ut Chius Aristo dixit , solum bonum esse diceret ,
quod honestum esset , malumque , quod turpe ; ceteras
res omnes plane pares , ac ne minimum quidem , utrum
adessent , an abessent , interesse ; valde a Xenocrate ,
et Aristotele , et ab illa Platonis familia discreparet ,
essetque inter eos de re maxima , et de omni viven-
di ratione dissensio. Nunc vero cum decus , quod an-
tiqui summum bonum esse dixerunt , hic solum bo-
num dicat ; item dedecus , quod illi summum ma-
lum , hic solum : divitias , valetudinem , pulchritudi-
nem , commodas res appellet , non bonas ; pauper-
tatem , debilitatem , dolorem , incommodas , non ma-
las : sentit idem , quod Xenocrates , quod Aristote-
les ; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum ,
sed verborum discordia , controversia nata est de fi-
nibus ; in qua quoniam usucapionem XII tabulae intra
quinque pedes esse noluerunt , depasci veterem pos-
sessionem Academiae ab hoc acuto homine non fi-
nemus ; nec Mamilia lege singuli , sed ex iis tres ar-
56 bitri fines regemus. *Q.* Quamnam igitur sententiam
dicimus ? *M.* Require placere terminos , quos Socra-
tes pegerit ; iisque parere. *Q.* Praeclare , frater , iam
nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum ; quo
de genere exspecto disputationem tuam , nam ista qui-
dem magna diiudicatio est , ut ex te ipso saepe cog-
novi. Sed certe res ita se habet , ut ex natura vive-
re , summum bonum sit , id est , vita modica et apta ,
virtute perfrui : aut naturam sequi , et eius quasi le-

ge vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tanquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari nescio an nunquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus. *Att.* At ego huc declinabam nec invitus. *Q.* Licebit alias: nunc 22
 id agamus, quod coepimus, cum praesertim ad id 57
 nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, *Quinte*, dicis. nam quae a me adhuc dicta sunt, * * *

Q. Nec *Lycurgi* leges, nec *Solonis*, neque *Charondae*, neque *Zaleuci*, nec nostras *XII tabulas*, nec plebiscita desidero: sed te existimo cum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi, et disciplinam daturum. *M.* Est huius vero dis- 58
 putationis, *Quinte*, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit; a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. haec enim una nos cum ceteras res omnes, tum, quod est difficil-
 limum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuiquam, sed *Delphico deo* tribueretur. Nam 59
 qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum

aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet, et sentiet: et, cum se ipse tentarit, totumque perspexerit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit; quibus illustratus, sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore. Nam cum animus, cognitio perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura coniunctos, suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, et reiicienda contraria; quae virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici, aut cogitari poterit beatius?

Idemque cum coelum, terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem pae-ne prehenderit, seseque non unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturae, dii immortales! quam ipse se noscet? quod Apollo praecepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet,

quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo dicuntur amplissima? Atque haec omnia, quasi sepimento aliquo, vallabit differendi ratione, veri et falsi iudicandi disciplina et scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Cumque se ad civilem societatem natum fenserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros; qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus; qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos; factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quae cum tot res, tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui seipsum velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia.

Att. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorum haec pertinent? *M.* Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus; quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor, quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. *Att.* Vero facis et merito, [et ipse]: fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

M. TULLII
CICERONIS

DE

LEGIBUS

LIBER II.

ARGUMENTUM.

Cum ius omne vel divinum sit vel humanum; divini autem prima sine dubio debeat esse cura: ab hoc merito initium fecit Cicero, totamque *religionem* hoc libro constituit. Repetit totam disputationem ab aeterna illa & summa lege, quae est ratio divina & humana, apta ad vetandum & iubendum, c. 4. Proponit deinde ipsam legem, e legibus Numae & moribus Romanis ductam c. 8. 9. praemisso, Platonis more, prooemio, de legis laudibus, & quidem propriis generis sui, c. 7. Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda & tanquam suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars placeat, intelligatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripsere v. III, 5. 6; sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in ferendis rogandisque legibus, primum de laude & necessitate legis in universum differebant, deinde a praecone, scriba subiiciente, recitari legem iuebant, mox docendo, explicando, rationibusque afferendis eam suadebant, atque, hoc demum facto, populum discedere, &, datis tabellis, in sua quemque tribu suffragium ferre iuebant. III, 4. in fin.

ATTICUS.

SED visne, quoniam et fatis iam ambulatum est,
et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum

mutemus, et in insula, quae est in Fibreno, (nam opinor illi alteri flumini nomen esse,) sermoni reliquodemus operam, sedentes? *M.* Sane quidem. nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo, aut lego. *Att.* Equidem, ² qui nunc primum huc venerim, fatiari non queo; magnificasque villas, et pavimenta marmorea, et laqueata tecta contemno. ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non, cum haec videat, irriferit? Itaque, ut tu paulo ante de lege et iure differens, ad naturam referebas omnia; sic in his ipsis rebus, quae ad quietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam; idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus,) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, cum Roma absis, usquam potius esse. *M.* Ego ³ vero, cum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor: raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quae te non attingit ita. *Att.* Quae tandem ista causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, haec est mea, et huius fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio; qui cum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in literis. sed hoc ipso in loco, cum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse na-

tum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam
 2 ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. *Att.*
 4 Ego vero tibi istam iustam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus, aut admiramur, adsunt vestigia. me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis, exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus; studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. quare istum, ubi tu es
 5 natus, plus amabo posthac locum. *M.* Gaudeo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est illa una patria cummunis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. *M.* Ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, cum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. itaque, cum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris: ut vestri Attici, postquam Theseus eos demigrare ex

agris, et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et Sunii erant iidem et Attici; sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. sed necesse est, caritate eam praestare, in qua reipublicae nomen et universae civitatis est; pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere, et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. itaque ego hanc meam esse patriam prorsus nunquam negabo, dum illa sit maior, et haec in ea contineatur. *Au.* Recte igitur Mag- 3
nus ille noster, me audiente, posuit in iudicio, cum 6
pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent; ut iam videar adduci, hanc quoque, quae te procreavit, esse patriam tuam. *Q.* Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes latera haec alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci. quo effecto, tanquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem, et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. nec enim ullum hoc frigidius flumen attingi, cum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phaedro Platonis facit Socrates. *M.* Est vero 7
ita: sed tamen huic amoenitati, quemadmodum ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille ni-

hil, opinor, concesserit. Q. Est ita, ut dicis. cave enim putes Attici nostri Amaltheo platanisque illis quidquam esse praeclarius. Sed, si videtur, confidamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. M. Praeclare exigit, Quinte: (at ego effugisse arbitrabar:) et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Iove Musarum primordia,*

sicut in Arateo carmine orsi sumus. Q. Quorsum istuc? M. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, frater; et fieri sic decet. 4 M. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, cum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis eius, quo iura nobis definienda sint. Q. Sane quidem, hercule; et est ista recta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam, mentem esse dicebant, omnia, ratione aut cogentis, aut vetantis dei; ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata. est enim ratio mensque sapientis, ad iubendum, et ad deterrendum idonea. Q. Aliquoties iam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias,

vim istius coelestis legis explana, si placet; ne aestus nos consuetudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. *M.* A parvis enim, *Quinte*, didicimus, *SI IN IUS VOCAT*, atque eiusmodi alias, leges nominare. sed vero intelligi sic oportet, et hoc, et alia iussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi: quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius, coelum atque terras tuentis et regentis dei.

Neque enim esse mens divina sine ratione potest, ¹⁰ nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque faciendis habere: nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus afflisteret, a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus, *Coclitem* illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio, putabimus: nec si regnante *Tarquino* nulla erat *Romae* scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam *Sex. Tarquinius* vim *Lucretiae*, *Tricipitini* filiae, attulit. erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans; quae non tum denique incipit lex esse, cum scripta est, sed tum, cum orta est. orta autem simul est cum mente divina. quamobrem lex vera atque princeps, apta ad iubendum, et ad vetandum, ratio est recta summi *Iovis*. *Q.* Assentior, frater, ut, quod est rec- ⁵ tum, verum quoque sit, neque cum literis, quibus ¹¹ scita scribuntur, aut oriatur, aut occidat. *M.* Ergo ut illa divina mens, summa lex est; item, cum in homine est, perfecta est in mente sapientis. Quae sunt

autem varie, et ad tempus descripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam, conditas esse leges; eosque, qui primum eiusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturus, quibus illi adscitis susceptisque, honeste beateque viverent; quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciose et iniuste populis iussa descripserint, cum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges; ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti, et

12 iuris legendi. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas, anne ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necessè est igitur, legem haberi in rebus optimis. Q.

13 Prorsus assentior. M. Quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam, si latrones aliqua confessu suo sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possent, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint: neque in populo lex, cuicumodi fuerit illa, [etiam] si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex

iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam, et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. *Q.* Praeclare intelligo : nec vero iam aliam esse 6
ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. *M.* Igitur tu Titias et Apuleias 14
leges nullas putas? *Q.* Ego vero ne Livias quidem.
M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus, puncto temporis sublatae sint : lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. *Q.*
Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae nunquam abrogentur? *M.* Certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; cum quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicae causa leges civitatibus suis scripserunt. quos imitatus Plato, videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. *Q.* Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse 15
Timaeus? *M.* At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia (meliorem multi) nominat; commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem. loquimur, quod traditum est. Sit igitur hoc a principio 7
persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac

moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri ditione ac numine; eosdemque optime de genere hominum mereri, et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri; piorumque et impiorum habere
 16 rationem. His enim rebus imbutae mentes, haud sane abhorrebunt ab utili ac vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantiem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in coelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet? cumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum; rationem inesse in ea, confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, cum intelligat, quam multa firmentur iureiurando; quanta salutis sint foederum religiones; quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit; quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum te-
 17 sibus? Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. Q. Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille. nihil enim tam dissimile est, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, oratio-

nis genus. *M.* Vellem fortasse. quis enim id potest, aut unquam poterit imitari? nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? *Q.* Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. *M.* Expromam equidem, ut potero: et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. *Q.* Quidnam id est? *M.* Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae; nam esset infinitum: sed ipsae summae rerum atque sententiae. *Q.* Ita vero necesse est. quare audiamus:

M. *Ad divos adeunto caste. pietatem adhibento: opes amovento. qui secus faxit, deus ipse vindex erit. Separatim nemo habessit deos: neve novos, sive advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto. constructa a patribus delubra in urbibus habento, lucos in agris habento & larum sedes. ritus familiae patrumque servanto. divos, & eos, qui coelestes semper habitii, colunto, & ollos, quos endo coelo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla, propter quae datur homini adscensus in coelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem; earumque laudum delubra sunt: nec ulla vitiorum sacra sollemnia obeunto. Feriis iurgia amovento, easque in sa-*

mulis, operibus patratis, habento: itaque, ut cadant in
 annuis amfractibus, descriptum esto: certasque fruges,
 certasque baccas sacerdotes publice libanto: hoc certis
 20 sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies ubertatem
 lactis foeturaeque servanto. id quod ne committi pos-
 sit, ad eam rem & rationem, cursus annuos sacerdotes
 finiunt: quaeque quoique divo decorae grataeque sint
 hostiae, provident: divisque aliis alii sacerdotes, om-
 nibus pontifices, singulis flamines sunt. Virgines Ve-
 stales in urbe custodiunt ignem foci publici sempiter-
 num. Quoque haec privatim & publice modo rituque
 fiant, discunt ignari a publicis sacerdotibus. eorum au-
 tem duo genera sunt; unum, quod praesit caerimoniis
 & sacris: alterum, quod interpretetur fatidicorum &
 vatum effata incognita, cum senatus populusque adsci-
 verit. Interpretes autem Iovis optimi maximi, publici
 augures, signis & auspiciis postea vident, disciplinam
 21 tenent. Sacerdotes vineta virgetaque, et salutem po-
 puli augurando: quique agent rem duelli, quique popu-
 larem, auspicium praemonent, ollique obtemperant:
 divorumque iras provident, iisque apparent: coelique
 fulgura regionibus ratis temperant: urbemque, & ag-
 ros, & templa liberata, & effata habent: quaeque au-
 gur iniusta, nefasta, vitiosa, dira defixerit, irrita in-
 9 fecta sunt: quique non paruerit, capital esto. Foe-
 derum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, iu-
 dices duo sunt: bella disceptant. Prodigia, portenta
 ad Etruscos & haruspices, si senatus iusserit, deserunt:
 Etruriaeque principes disciplinam docent. Quibus di-
 vis creverint, procurant: iidemque fulgura atque ob-
 stita pianto. Nocturna mulierum sacrificia ne sunt,

*praeter olla, quae pro populo rite fiunt: neve quem ini-
tianto, nisi, ut assolet, Cereri, Graeco sacro. Sacrum¹²
commissum, quod neque expiari poterit, impie commis-
sum est: quod expiari poterit, publici sacerdotes expi-
anto. Ludis publicis, quod sine curriculo & sine cer-
tatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu &
fidibus & tibiis moderanto, eamque cum divum honore
iungunto. Ex patriis ritibus optima colunto. Prae-
ter Idaeae matris famulos, eosque iustis diebus, ne quis
stipem cogito. Sacrum, sacrove commendatum qui cle-
psit rapsitque, parricida esto. Periurii poena divina,
exitium; humana, dedecus. Incestum pontifices supremo
supplicio sanciunto. Impius ne audeto placare donis
iram deorum. Caute vota reddunto. Poena violati iuris
esto. Quocirca ne quis agrum consecrato, auri, argenti,
eboris sacrandi modus esto. Sacra privata, perpetua ma-
nento. Deorum manium iura, sancta sunt. Hos leto-
datos, divos habento: sumptum in ollos luctumque mi-
nuunto.*

Att. Conclusa quidem est a te tam magna lex, ¹⁰
fane quam brevi; et, ut mihi quidem videtur, non ²³
multum discrepat ista constitutio religionum a legibus
Numae, nostrisque moribus. *M.* An censes, cum in
illis de republica libris persuadere videatur Africā-
nus, omnium rerumpublicarum nostram veterem
illam fuisse optimam, non necesse esse optimae rei-
publicae leges dare consentaneas? *Att.* Immo pror-
sus ita censeo. *M.* Ergo adeo exspectate leges, quae
genus illud optimum reipublicae contineant; et, si
quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint
in nostra republica, nec fuerint, tamen erunt fere

in more maiorum, qui tum, ut lex, valebat. *Att.*

24 *Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, UTEI TU ROGAS, possim dicere. M. Ain' tandem, Attice, non es dicturus aliter? Att. Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter. in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque haec mea quidem sententia est. M. At ne longum fiat, videte. Att. Utinam quidem! quid enim agere malumus?*

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis; sed hoc oportet intelligi, cum multum animus corpori praestet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. nam incestum vel aspersione aquae, vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate evanescere, nec amnibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat, pietatem gratam esse deo; sumtum esse removendum, quid est enim, cum paupertatem divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam, sumtu ad sacra addito, deorum aditu arceamus? praesertim cum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et igno-

26 *tas caerimonias nostris sacerdotibus. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo: nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xerxes in-*

flammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus
 includerent deos, quibus omnia deberent esse paten-
 tia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum
 esset et domus. Melius Graeci, atque nostri: qui, 11
 ut auferrent pietatem in deos, easdem illos, quas
 nos, urbes incolere voluerunt. affert enim haec opi-
 nio religionem utilem civitatibus: siquidem et illud
 bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum
 maxime et pietatem, et religionem versari in ani-
 mis, cum rebus divinis operam daremus; et quod
 Thales, qui sapientissimus in septem fuit, Homines
 existimare oportere, omnia quae cernerentur, deo-
 rum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti
 qui in fanis essent maxime religiosi. est enim qua-
 dam opinione species deorum in oculis, non solum in
 mentibus. Eandemque rationem luci habent in agris. 27
 neque ea, quae a maioribus prodita est cum domi-
 nis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu,
 religio Larum repudianda est. Iam ritus familiae
 patrumque servare, id est (quoniam antiquitas pro-
 xime accedit ad deos) a diis quasi traditam religio-
 nem tueri. Quod autem ex hominum genere conse-
 cratos, sicut Herculem, et ceteros, coli lex iubet,
 indicat omnium quidem animos immortales esse,
 sed fortium bonorumque divinos. Bene vero, quod 28
 Mens, Pietas, Virtus, Fides, consecratur manu:
 quarum omnium Romae dedicata publice templa
 sunt; ut illa qui habeant (habent autem omnes boni)
 deos ipsos in animis suos collocatos putent. Nam il-
 lud vitiosum, Athenis quod, Cylonio scelere expia-
 to, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliae

fanum et Impudentiae. virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetus stat in Palatio, Febris: et altera Esquiliis, Malaе Fortunae detestataeque: quae omnia eiusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicepotae potius vincendi, atque potiundi, statassandique cognomina, Statoris, et Invicti Iovis; rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae. quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel *Huiusce diei*, nam valet in omnes dies; vel *Respiciens*, ad opem ferendam; vel *Fors*, in quo incerti casus significantur magis; vel *Primigenia*, a gignendo; *Comes*; tum * * *

Desunt pauca.

- 12 * Feriarum festorumque dierum ratio in liberis
 29 quietem habet litium et iurgiorum; in servis, operum et laborum; quas compositor anni conferre debet et ad perfectionem operum rusticorum. quod tempus, ut sacrificiorum libamenta ferventur, foetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est. quod institutum perire a Numa, posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi iuris, et confitendarum religionum facultatem afferunt. Cumque Vesta, quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata (quod nos prope

idem Graecum interpretatum nomen tenemus) complexa sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura feminarum omnem castitatem peti.

Quod sequitur vero, non solum ad religionem 30 pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice praesint, religioni privatae satisfacere non possint. continet enim, reipublicae consilio, et auctoritate optimatum, semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit, nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint solemnibus: vel interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nossent. Maximum autem et praestantissimum 31 in republica ius est augurum, et cum auctoritate coniunctum. neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi ius, aut dare, aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil foris per magistratus gestum, sine eorum auctorita-

13 te posse cuiquam probari? *Att.* Age, iam ista video,
 32 fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter
 Marcellum et Appium, optimos augures, magna
 dissensio, (nam eorum ego in libros incidi,) cum al-
 teri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipubli-
 cae composita; alteri disciplina vestra quasi divinare
 videatur prorsus posse. Hac tu de re, quaero, quid
 sentias. *M.* Egone? divinationem, quam Graeci
 μαυτικην appellant, esse censeo, et huius hanc ipsam
 partem, quae est in avibus, ceterisque signis disci-
 plinae nostrae; quod, cum summos deos esse con-
 cedamus, eorumque mente mundum regi, et eorun-
 dem benignitatem hominum consulere generi, et pos-
 se nobis signa rerum futurarum ostendere, non video
 33 cur esse divinationem negem. Sunt autem ea, quae
 posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et co-
 gitur. Iam vero permultorum exemplorum et no-
 stra est plena respublica, et omnia regna, omnesque
 populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis mul-
 ta incredibiliter vera cecidisse. neque enim Polyidi,
 neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai,
 neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen
 fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus reti-
 nuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum,
 maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse do-
 cuisset. nec vero Romulus noster auspicato urbem
 condidisset, neque Attii Navii nomen memoria flo-
 reret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem
 admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec
 disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetusta-
 te et negligentia. Itaque neque illi assentior, qui

hanc scientiam negat unquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat. quae mihi videtur apud maiores fuisse dupliciter, ut ad rei-publicae tempus nonnunquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. *Att.* Credo, hercle, ita esse, 34 istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

M. Reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur 14 enim de iure belli; in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, ius plurimum valet, et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus fatis superque in ipsa lege dictum puto. *Att.* Assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. *M.* At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentire, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. *Att.* Quid tandem id est? 35

M. De nocturnis sacrificiis mulierum. *Att.* Ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege solemnii sacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget Iacchus, Eumolpidaeque vestri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati 36 sumus. *M.* Ego vero excipiam? Nam mihi cum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse, atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita, exculti ad humanitatem, et mitigati sumus: *Initiaque* ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus; neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore mo-

riendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poe-
 tae indicant comici. Qua licentia Romae data, quid-
 nam egisset ille, qui in sacrificium cogitatum libi-
 dinem intulit, quo ne imprudentiam quidem ocul-
 15 gorem rogato. nobis nostras ne ademeris. *M.* Ad no-
 37 stras igitur revertor; quibus profecto diligentissime
 faciendum est, ut mulierum famam multorum ocu-
 lis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri,
 quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem
 maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus,
 et consulum, exercitu adhibito, quaestio animadver-
 sioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos du-
 riores forte videamur, in media Graecia Diagondas
 Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos,
 et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Ari-
 stophanes, facetissimus poeta veteris comoediae,
 vexat, ut apud eum Sabazius, et quidam alii dii pe-
 regrini iudicati, e civitate eiiciantur. Publicus autem
 sacerdos, imprudentiam consilio expiatam metu libe-
 ret; audaciam in admittendis religionibus foedis dam-
 net, atque impiam iudicet.

38 Iam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque
 divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatio-
 ne, luctatione, curriculisque equorum usque ad cer-
 tam victoriam in circo constitutis; cavea, cantu,
 voce, ac fidibus, et tibiis; dummodo ea moderata
 sint, ut lege praescribitur. assentior enim Platoni,
 nihil tam facile in animos teneros atque molles in-
 fluere, quam varios canendi fonos: quorum, dici
 vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Nam-

que et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vovum fervare modum; quarum mores lapsi ad molliem, pariter sunt immutati cum cantibus; aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, cum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem fa- 39
pientissimus Graeciae vir, longaeque doctissimus, valde hanc labem veretur. negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livia- nis et Naevianis modis; nunc, ut eadem exsultent, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, longe providens, quam sensim pernici- cies illapsa civium animos, malis studiis, malisque doctrinis repente totas civitates everteret; si quidem illa severa Lacedaemon nervos iussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi.

Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colan- 16
tur optimi: de quo cum consulerent Athenienses A- 40
pollinem Pythium, quas potissimum religiones tene-
rent, oraculum editum est, *Eas, quae essent in more
maiorum.* Quo cum iterum venissent, maiorumque
morem dixissent saepe esse mutatum, quaevisissent-
que, quem morem potissimum sequerentur e variis;
respondit, *Optimum.* Et profecto ita est, ut id ha-

bendum sit antiquissimum, et deo proximum, quod
 sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad
 paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus. implet
 enim superstitione animos, et exhaurit domos. Sacrile-
 go poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed
 etiam ei, qui sacro commendatum. quod et nunc multis
 41 fit in fanis. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos
 in deiubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clifthenes
 Junoni Samiae, civis egregius, cum rebus timeret suis,
 filiarum dotes credidit. Sed iam de periuriis: de in-
 cestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est.
Donis impii ne placare audeant deos. Platonem au-
 diant; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus
 Deus, cum vir nemo bonus ab improbo se donari
 velit. *Diligentia votorum satis in lege dicta est,*
 ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero
 violatae religionis iustam recusationem non habet.
 Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum
 sunt plenae tragoediae. Quae ante oculos sunt, ea po-
 tius attingantur. etsi haec commemoratio vereor ne
 supra hominis fortunam esse videatur; tamen, quo-
 niam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo; velim-
 que hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum po-
 17 tius videri, quam grave. * * * * Omnia tum perdi-
 42 torum civium scelere, discessu meo, religionum iu-
 ra polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eo-
 rum sedibus exaedificatum templum Licentiae: pul-
 sus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite ce-
 leriter animo, (nihil enim attinet quemquam no-
 minari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui
 illam custodem urbis, omnibus ereptis nostris re-

bus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus. quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae afflictaeque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati iacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt, et praeter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura ac iustis exsequiarum caruerunt. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritas diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit; et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus: morte, aut dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione iudicii, hominum miseras ponderamus; quae fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse: sceleris autem est poena tristis; et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, nunquam inimici nobis fuissent, ardentes cum cupiditate, tum metu, tum conscientia; quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; iudicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum. Reprimam iam, et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. tantum ponam, duplicem poenam esse divinam, quod constaret et vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

8 *Agri autem ne consecrentur.* Platoni prorsus assenti-
 45 tior; qui, si modo interpretari potuero, his fere ver-
 bis utitur: » Terra igitur, ut focus domiciliorum,
 » sacra deorum omnium est. quocirca ne quis ite-
 » rum idem consecrato. Aurum autem et argentum
 » in urbibus et privatim, et in fanis invidiosa res est.
 » Tum ebur ex inani corpore extractum, haud satis
 » castum donum deo. Iam aes atque ferrum, duelli
 » instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis
 » voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapideum,
 » in delubris communibus. Textile ne operosius,
 » quam mulieris opus menstruum. color autem al-
 » bus praecipue decorus deo est tum in ceteris, tum
 » maxime in textili. tincta vero absint, nisi a bellicis
 » insignibus. *Divinissima autem dona, aves et for-*
 » mae ab uno pictore uno absolutae die: itemque
 » cetera huius exempli dona sunt. » Haec illi pla-
 cent. sed ego cetera non tam restricte praefinio, vel
 hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus. Ter-
 rae cultum seigniozem suspicor fore, si ad eam tuen-
 dam, ferroque subigendam, superstitionis aliquid
 accesserit.

46 *Att. Habeo ista.* Nunc de sacris perpetuis, et de
 manium iure restat. *M.* O miram memoriam, Pom-
 poni, tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo:
 sed tamen hoc magis eas res et meminì, et exspec-
 to, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent.
M. Vero; et apertissima sunt istis de rebus et respon-
 sa et scripta multa; et ego in hoc omni sermone
 nostro, quod ad cunque legis genus me disputatio
 nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ip-

fius generis ius civile nostrum: sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris; ut non difficile sit, qui paulum modo ingenio possit moveri, quaecunque nova causa consultatiove acciderit, eius tenere ius, cum sciat a quo sit capite repetendum. Sed iureconsulti, sive erroris obiiciendi 19 causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, 47 quod similius veri est, ignoratione docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quaedam ars etiam docendi,) saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinita dispartiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo, et iidem iuris peritissimi? Saepe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui ius civile cognosset. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de iure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione coniunctum est. id autem quantum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid eiusmodi est. Cur igitur haec tanta facimus, cum cetera perparva sint? De sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege posui, *perpetua sint sacra*. Hoc uno 48 posito, haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patris familias sacrorum memoria occideret; iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur iurisconsultorum libri: quaeruntur enim, qui adstringantur sacris. Heredum

causa iustissima est. nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantundem capiat, quantum omnes heredes. id quoque ordine. est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, cum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus eius, qui plurimum servet. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, perinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. Haec nos a Scaevola didicimus; non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, *tribus modis sacris adstringi: hereditate; aut, si maiorem partem pecuniae capiat; aut, si maior pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit.* Sed pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris coniungi volunt; iisdemque ferias, et caeremonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est *partitio: ut, si in testamento deducta, scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur.* In donatione hoc iisdem secus interpretantur: et quod paterfamilias in eius donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est; quod eo inscientem factum est, si id is non approbat, ratum non est.

His propositis, quaestiunculae multae nascuntur; quas qui non intelligat, si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis cepisset, ne

sacris alligaretur; ac post de eius heredibus aliquis
 exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cuius ipse
 heres esset, praetermissum fuisset; eaque pecunia non
 minor esset facta cum superiore exactione, quam he-
 redibus omnibus esset relicta; qui eam pecuniam
 exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari.
 Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam
 sine religione capere liceat, is per aes et libram he-
 redem testamenti solvat; propterea quod eo loco
 res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata
 non esset. Hoc ego loco multisque aliis quaero a 21
 vobis, Scaevolae, pontifices maximi, et homines, 52
 meo quidem iudicio, acutissimi, quid sit, quod ad
 ius pontificium civile appetatis. civilis enim iuris
 scientia pontificium quodam modo tollitis. nam sa-
 cra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla le-
 ge, coniuncta sunt. Itaque si vos tantummodo pon-
 tifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed
 quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scien-
 tia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Coruaca-
 nio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tan-
 tundem caperent, quantum omnes heredes, sacris
 alligari. Habeo ius pontificium. Quid huc accessit 53
 ex iure civili? partitionis caput, scriptum caute, ut
 centum numi deducerentur. Inventa est ratio, cur
 pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc,
 qui testamentum faciebat, cavere noluisse, admonet
 iurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex
 idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus re-
 linquatur. Super dicebant, qui quid cepisset, ad-
 stringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad

pontificium ius, et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea [*non alligata sacris.*

- 54 *Venio nunc ad marium iura, quae maiores nostri et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cuius ego rei causam cum mecum quaererem, Brutum reperiēbam idcirco a more maiorum discessisse, (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non seruarit, ignorare; Brutum autem maiorum institutum temere neglexisse, non sit mihi verisimile,) doctum hominem fane, cuius fuit Accius perfamiliaris: sed mensē, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare, pietati esse adiunctum putabat.*
- 22 *Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extera sacra et gentem inferri fas negent esse; idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, qua resident mortui, quam ceterorum coelestium quieti dies, feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. eas in eos dies conferre ius, quibus neque ipsius, neque publicae feriae sint. totaque huius iuris compositio pontificalis magnam religionem caeremoniamque declarat. Neque necesse*

est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae; quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os reiectum terrae obtegatur; quaeque in porca contracta iura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. At mihi quidem antiquissimum ⁵⁶ sepulturae genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm, quasi operimento matris obducitur. eodemque ritu in eo sepulcro, quod procul ad Fontis aras, regem nostrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbioris odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an ⁵⁷ timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. declarat enim Ennius de Africano, *Hic est ille situs*. Vere. nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta, et corpus incensum est, et quod nunc communiter in omnibus sepultis penitus, humati dicantur; id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta contegeret: eumque morem ius pontificale confirmat. Nam priusquam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. iniecta gleba, tum et illic humatus est, et gleba vocatur; ac tum denique multa religiosa iura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcam heredi esse contractam, et habendas triduum

ferias, et porco femina piaculum pati. si in mari mortuus esset, eadem, praeter piaculum et ferias.

23 *Att.* Video, quae sint in pontificio iure. Sed quaero,
 53 ro, quidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad ius sepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in urbe ne sepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non qui uratur sepeliri, sed qui humetur. *Att.* Quid, qui post XII in urbe sepulti sunt, clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt; aut eos, si qui hoc, ut *C. Fabricius*, virtutis causa soluti legibus, consecuti sunt. Sed in urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse ius in loco publico fieri sepulcrum. nostis extra portam Collinam aedem Honoris: et aram in eo loco fuisse, memoriae proditum est. ad eam cum lamina esset inventa, et in ea scriptum, DOMINA HONORIS; ea causa fuit aedis huius dedicandae. Sed cum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari. Iam cetera in XII minuendi sumtus lamentationesque funeris, translata de Solonis fere legibus. *Hoc plus*, inquit, *ne facito. Rogum ascia ne polito.* Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium; quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumtu, tribus riciniis, et vinculis purpurae, et decem tibicinibus, tollit etiam

lamentationem. *Mulieres genas ne radunto, neve les-
sum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes,
Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intelligere dixe-
runt, sed suspicari vestimenti aliquod genus fune-
bris: L. Aelius, *issum*, quasi lugubrem eiulationem,
ut vox ipsa significat. quod eo magis iudico verum
esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabi-
lia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod 60
quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen
in morte. Cetera item funebria, quibus luctus 24
augetur, Duodecim sustulerunt. *Homini, inquit, mor-
tuo ne ossa legito, quo post funus faciat.* Excipit belli-
cam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt
in legibus de unctura; quibus *servilis unctura* tolli-
tur, *omnisque circumpotatio*. quae et recte tolluntur;
neque tollerentur, nisi fuissent. *Ne sumtuosa respersio,
ne longae coronae, nec acerrae praetereantur.* Illa iam
significatio est, laudis ornamenta ad mortuos per-
tinere, quod *coronam virtute partam*, et ei, qui pe-
perisset, et eius parenti, sine fraude esse lex impo-
sitam iubet: credoque, quod erat factitatum, ut uni
plura fierent, lectique plures sternerentur; id quo-
que ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege cum ef-
set, *Neve aurum addito*, quam humane excipit altera
lex, *Quoi auro dentes vincti escunt, ast im cum illo
sepelire urereve, se fraude esto.* et simul illud viderote,
aliud habitum esse, sepelire, et urere. Duae sunt 61
praeterea leges de sepulcris. quarum altera privato-
rum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Nam quod
*rogum bustumve novum vetat propius sexaginta pedes
adiici aedes alienas, invito domino;* incendium vide-

tur arcere. Quod autem *forum*, id est, vestibulum sepulcri, *busumve usucapi* vetat, tuetur ius sepulcrorum. Haec habemus in Duodecim; sane secundum naturam, quae norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominus-
 62 que funeris utatur accenso atque lictoribus. *Honoratorum virorum laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur*; cui nomen *neniae*: quo vocabulo etiam Graecis cantus lugubres
 25 nominantur. *Q.* Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari; maiorumque sapientia admodum delector. *M.* Sed credo, Quinte, ut ceteros sumtus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri. quos enim ad sumtus progressa iam ista res sit, in *C.* Figuli sepulcro vides. *Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem.* Alioquin multa exstarent exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubentur sumtus et luctum remove a deorum manium iure, hoc intelligunt, in primis sepul-
 63 crorum magnificentiam esse minuendam. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. nam et Athenis iam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, hoc ius terra humandi; quam cum proximi iniecerant, obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati: apud quas de mortui laude, cum quid veri erat, praedicatum. nam mentiri nefas habebatur. ita iusta confecta erant. Posteaquam, ut
 64 scribit Phalereus, sumtuosa fieri funera, et lamenta-

bilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. quam legem
 eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam ta-
 bulam coniecerunt. Nam de tribus riciniis, et pleraque
 illa Solonis sunt. de lamentis vero expressa verbis sunt.
Mulieres genas ne radunto, neve lessum, funeris ergo,
habent. De sepulcris autem nihil est apud Solonem 26
 amplius, quam, *Ne quis ea deleat, neve alienum inferat:*
 poenaeque est, *Si quis bustum* (nam id puto appel-
 lari *τυμβον*) *aut monumentum, inquit, aut columnam*
violarit, deiecerit, fregerit. Sed post aliquanto, prop-
 ter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico
 videmus, lege sanctum est, *ne quis sepulcrum face-*
ret operosius, quam quod decem homines effecerint tri-
duo. Neque id opere tectorio exornari, nec Her- 68
 mas hos, quos vocant, licebat imponi; nec de mor-
 tui laude, nisi in publicis sepulturis; nec ab alio,
 nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici
 licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mu-
 lierum, quo lamentatio minueretur. habet enim luc-
 tum concursus hominum. Quocirca Pittacus omni- 66
 no accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed
 ait rursus idem Demetrius, increbuisse eam funerum
 sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere
 Romae est. quam consuetudinem lege minuit ipse.
 fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus,
 sed etiam civis e republica maxime, tuendaeque ci-
 vitatis peritissimus. iste igitur sumtum minuit non
 solum poena, sed etiam tempore. ante lucem enim
 iussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum,
 nam super terrae tumulum noluit quid statui, nisi
 columellam, tribus cubitis ne altiolem, aut men-

fam, aut labellum : et huic procuratori certum magistratum praefecerat. Haec igitur Athenienses tui.

67 Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reiicit ad interpretes religionum. quem nos morem tenemus. de sepulcris autem dicit haec : » Vetat ex agro » culto, eove, qui coli possit, ullam partem sumi » sepulcro : sed, quae natura agri tantummodo effi- » cere possit, ut mortuorum corpora sine detrimen- » to vivorum recipiat, ea potissimum ut complea- » tur : quae autem terra fruges ferre, et, ut ma- » ter, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis

68 » minuat, neve vivus, neve mortuus. Exstrui au- » tem vetat sepulcrum altius, quam quod quinque » diebus homines quinque absolverint : nec e lapide » excitari plus, nec imponi, quam quod capiat lau- » dem mortui, incisam ne plus quatuor heroicis ver- » sibus ; » quos *longos* appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri ; a quo iterum funerum sumtus praefinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum, et reliqua post mortem tranquillitate honorum, poenis impiorum.

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. *Q.* Nos vero, frater, et copiose quidem : sed perge ad cetera. *M.* Pergam quidem : et quoniam libitum est vobis me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero ; hoc praesertim die. video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus, peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistra-

tibus. id enim est profecto, quod, constituta religione, rempublicam contineat maxime. *Att.* Tu vero dic, et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII
CICERONIS

DE

LEGIBUS

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Diis immortalibus proximi & dignitate & potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione, statim Cicero *de magistratibus leges*, eodem modo prooemio & explicatione adiectis, subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec reipublicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit, & parum attulit novi. Explicationis magna pars interiit: in ea autem, quae restat, egregiae & sapientes de Legationibus liberis, de potestate tribunitia, de Senatus sanctitate & integritate, de legibus tabulariis &c. disputationes reperiuntur.

M A R C U S.

SSEQUAR igitur, ut institui, divinum illum virum; quem quadam admiratione commotus, saepius fortasse laudo, quam necesse est. *Att.* Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsum, *Attice.* *Att.* Tu vero eum nec nimis valde unquam, nec nimis saepe laudaveris. nam hoc mihi etiam nostri illi, qui nemi-

nem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitrati meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita, et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *Att.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. *M.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *Att.* Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. *M.* Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit, praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus; vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem, legem autem, mutum magistratum. Nihil porro tam aptum est ad ius conditionemque naturae, (quod cum dico, legem a me dici, nihilque aliud intelligi volo,) quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. nam et hic deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. Atque, ut ad haec ceteriora veniam, et notiora nobis; omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur; idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur; quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos

autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus; accommodabimus hoc tempore leges
 5 ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur opus est; sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque descriptione omnis reipublicae moderatio continetur. Neque solum iis praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est; et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum; et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligentque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi coelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae cum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. *Att.* Mihi vero et istud, et ordo iste rerum placet.

3 *M. Iusta imperia sunt; iisque cives modeste, ac sine recusatione parento. Magistratus nec obedientem &*
 6 *noxium civem multa, vinculis, verberibusve coerceto; nisi par, maiorve potestas, populusve prohibessit; ad quos provocatio esto. Cum magistratus iudicassit, interrogassitve; per populum multae, poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, provocatio ne esto; quodque is, qui bellum gerat, imperassit, ius ratumque esto. Minores magistratus, partiti iuris; plures in plera sunt. Militiae, qui iussi erunt, imperanto, eorumque tribuni*

*sunto. Domi pecuniam publicam custodiunt: vincula
fontium servant: capitalia vindicant: aes, argen-
tum, aurumve publice signant: lites contractas iudi-
cant: quodcunque senatus creverit, agunt. Suntque
aediles coeratores urbis, annonae, ludorumque sollem-
nium: ollisque ad honoris amplioris gradum is primus
adscensus esto. Censores, populi aevitates, soboles, fa-
milias, pecuniasque censent: urbis templa, vias, aquas,
aerarium, vectigalia tuent: populi que partes in tribus
distribuunt: exin pecunias, aevitates, ordines parti-
unt: equitum, peditumque prolem adscribunt: coeli-
bes esse prohibent: mores populi regunt: probrum in
senatu ne relinquunt: bini sunt: magistratum quin-
quennium habent: reliqui magistratus annui sunt:
eaque potestas semper esto. Iuris disceptator, qui priva-
ta iudicet, iudicari iubeat, praer esto. is iuris civilis
custos esto. huic potestate pari, quocunque senatus cre-
verit, populusve iusserit, tot sunt. Regio imperio duo
sunt: iique praeundo, iudicando, consulendo prae-
tores, iudices, consules appellantur. militiae summum
ius habent, nemini parent. ollis salus populi supre-
ma lex esto. Eundem magistratum, ni interfuerint de-
cem anni, ne quis capito. Aevitatem annali lege ser-
vant. Ast quando duellum gravius, discordiaeve civium
escunt, oenus, ne amplius sex menses, si senatus cre-
verit, idem iuris, quod duo consules, tenent; isque a
sinistra dictus, populi magister esto. Equitemque qui re-
gat habent pari iure cum eo, quicumque erit iuris dis-
ceptator. Ast quando [consul] is est magister populi;
reliqui magistratus ne sunt. Auspicia patrum sunt:
ollique ex se produnt, qui comitiatu creare consules rite*

possint. Imperia, potestates, legationes, cum senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto: duella iusta iuste gerunto: sociis parcunto: se & servos continento: populi sui gloriam augento: domum cum laude redeunto. Rei suae ergo ne quis legatus esto. Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni eius sunt: quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunt: neve plebem orbam tribunis relinquunto. Omnes magistratus auspicium, iudiciumque habento: ex quois senatus esto: eius decreta rata sunt. Ast ni potestas par, maiore prohibessit, senatus consulta perscripta servant. Is ordo vitio vacato: ceteris specimen esto. Creatio magistratum, iudicia, populi iussa, vetita, cum suffragio consciſcentur, optimatibus nota, plebi libera sunt. At si quid erit, quod extr. magistratus coeratore oesus sit; qui coeret populus creato, eique ius coerandi dato. Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi, equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum ergo: tribunisque, quos sibi plebes rogassit, ius esto cum patribus agendi: iidem, ad plebem, quod oesus erit, ferunto. Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunt. Senatori, qui nec aderit, aut causa, aut culpa esto. Loco senator, & modo orato: causas populi teneto. Vis in populo abesto. Par, maiore potestas plus valeto. Ast qui turbassit in agendo, fraus auctoris esto. Intercessor rei malae, salutaris civis esto. Qui agent, auspicia servant: auguri parento: promulgata, proposita, in aenario cognita, agunto: nec plus, quam de singulis rebus semel consulunto: rem populum docento: doceri a ma-

gistratibus privatisque patiunto. Privilegia ne irroganto: de capite civis, nisi per maximum comitiatum, obolosque, quos censores in partibus populi locassint, neferunto: donum ne capiunto, neve danto, neve petenda, neve gerenda, neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto. Censores fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi sunt. Lex recitata est. Disce rem, et tabellam iubebo dari.

Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio. sed ea paene nostrae civitatis; etsi a te paulum allatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. haec est enim, quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reipublicae; quae effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. nam sic habetote, magistratibus, iisque, qui praesint, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque Reipublicae genus sit, intelligi. Quae res cum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui, sane non multum, quod putarem novandum in legibus. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis; et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo; et, ut institui, nostra iura attingam. Att. Istud maxime exspecto differendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, cum de optima reipublica quaereretur. Sed huius loci de magistratibus

funt propria quaedam, a Theophrasto primum, de-
 6 inde a Dione Stoico quaesita subtrilius. *Att.* Ain' tan-
 dem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? *M.* Non fa-
 ne, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a
 magno homine, et in primis erudito, Panaetio. Nam
 veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad
 hunc usum popularem atque civilem, de republica
 differebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Pla-
 tone principe. post Aristoteles illustravit omnem hunc
 civilem in disputando locum, Heraclidesque Ponti-
 cus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus ve-
 ro institutus ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo
 genere rerum; ab eodemque Aristotele doctus Di-
 caearchus, huic rationi studioque non defuit. Post
 a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci
 supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbra-
 culis eruditorum otioque, non modo in solem at-
 que pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque pro-
 duxit. Nam et mediocriter doctos magnos in repub-
 lica viros, et doctissimos homines non nimis in re-
 publica versatos, multos commemorare possumus:
 Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae stu-
 diis et regenda civitate princeps esset, quis facile,
 7 praeter hunc, inveniri potest? *Att.* Puto posse, et
 15 quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut coe-
 peras.

M. Quaesitum igitur ab illis est, placeretne unum
 in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent;
 quod exactis regibus intelligo placuisse nostris ma-
 joribus. Sed quoniam regale civitatis genus, proba-
 tum quondam, postea non tam regni, quam regis

vitiis, repudiatum est; nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. Quare nec Ephori La- 16
cedaemone sine causa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur: deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus. Q. Magnum dicis 17
malum. nam, ista potestate nata, gravitas optimatum cecidit, convaluitque ius multitudinis. M. Non est ita, Quinte. non enim ius illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est * * *

Deest omnium huius legis capitum explicatio a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

Domum cum laude redeunto. Nihil enim, praeter 8
laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hosti- 18
bus, neque a sociis reportandum. Iam illud apertum profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicae causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates, aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? quod

quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus tribunus plebis tum intercessisset, sustulisssem. tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annum feci. ita turpitude manet, diuturnitate sublata. Sed iam, si placet, de provinciis decedatur, in urbemque redeatur. *Att.* Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. *M.* At vero, Tite, si pareant his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius; nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae in republica nostra; de qua differi nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione, et ad seditionem nata sit: cuius primum ortum, si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obsessis urbis locis, procreatum videmus. deinde cum esset cito ablegatus, tanquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque taetrius et foedius natus est. Quem enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: cum afflixisset principum gravitatem, nunquam tamen conquievit. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quae iam prisca sunt, relinquam; quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules, quos et quantos viros! homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius in

vincula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus ruinis et ficis iis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid iam de Saturnini supplicio, reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit reipublica? Cur autem aut vetera, aut aliena proferam ²¹ potius, quam et nostra, et recentia? Quis unquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret unquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunitium exacuisset in nos? quem cum homines scelerati ac perditii, non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit? ²² eas videlicet, quas sine ratione, ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae beluae, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxiliū ferendi reliquerit; Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunitia potestate taceo. nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. M. Vitia ¹⁰ quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed ²³ est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio, vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperio est, si con-

fulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis. quis negat? sed vis populi multo favior multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. dux enim suo periculo progredi cogitat: populi
 24 impetus periculi rationem sui non habet. At aliquando incenditur. Et quidem saepe sedatur. quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? quin ipsum Ti. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor perculerat. quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit? sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt: restincta seditio est: inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet; cum deni creantur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos? leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret: plebes de suo iure periculosas contentiones nullas fa-
 25 cit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut
 11 auctoritati principum cederet. Nostra autem causa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum tri-

bunatu. non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt, et servitia incitata, adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset? Quod si is casus fuisset rerum, quas ²⁶ pro salute reipublicae gessimus, ut non omnibus gratus esset; et si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset; ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem: quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, AD MODUM, dici. *Att.* Prorsus ita est. *Q.* Haud equidem assentior. tu tamen ad reliqua pergas velim. *M.* Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes. ¹² ²⁷

Q. Nunc mehercule. *Att.* Ego fane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur : iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur ; auspicia, ut multos inutiles comitiatus, probabiles impedirent morae : saepe enim populi imperum iniustum, auspiciis dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, popularem fane neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. Sequitur enim : *Eius decreta rata sunt.* Nam ita se res habet, ut, si senatus, dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes ; et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione iuris, cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est, *Is ordo vitio careto : ceteris specimen esto.* Q. Praeclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerat interpretem. *Att.* Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. M. Omitte ista, *Attice.* non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam cum omni vitio carere lex iubeat, ne ve-

niet quidem in eum ordinem unquam vitii particeps. id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina; de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. *Att.* Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiam si praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. *M.* Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. *Ceteris Specimen esto.* quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas; sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus, et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, efferebatur, quasi commodissime respondisset, cum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos; superiorem, equitem Romanum, inferiorem, libertinum: quorum cum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim ferret istos, cum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur? Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum existunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescunque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecunque mutatio morum in principibus

32 existiterit, eandem in populo secutam. Idque haud paulo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem; neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificari, vel corrumpere mores civitatis, vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. quare ad reliqua veniamus.

33 Proximum autem est de suffragiis; quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut
 15 quid verba ista vellent. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili, ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando, aut reo iudicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam an palam ferre melius esset. Att. An etiam id dubium est? Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed, obtineri an possit, videndum est. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, cum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed ob-

tineri, id est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, cum agitur severe: deinde vi opprimi in bona causa est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatum tabellariam legem abstulisse? quam populus liber nunquam desideravit; idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor unquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariae: quarum prima 16 de magistratibus mandandis; ea est Gabinia, lata ab 35 homine ignoto et fordido. Secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio; ea a nobili homine lata est; L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis; cui ne reditus quidem ad bonos, salutem a bonis potuit afferre. Uno 36 in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio Coelius tabellam, doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse et reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. excitabat enim fluc-

tus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, cum res esset ad se delata, Scaurus consul, *Utinam*, inquit, *M. Cicero*, *isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in*
 37 *municipali maluisses!* Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus; non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu eius in-
 17 telligo. *Att.* Mihi vero nihil unquam populare placuit; eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum.
 38 *M.* Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi fatis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera funto.* Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis
 39 inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dummodo haec optimo cuique, et gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas,

in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, reliqua voluntas auctoritati, aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus fileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis causa tollitur.

Deinde sequitur, quibus ius fit cum populo agendi, aut cum senatu. gravis, et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunt*; id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur, et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. quod in senatu non difficile est. est enim senator is, cuius non ad auditorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, cum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevitatis, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est unquam longa oratione utendum, nisi, aut peccante senatu, quod fit ambitione saepissime, nullo magistratu adiuvante, tolli diem utile est; aut cum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia, vel ad horrandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. Quodque addit, *Causas populi teneto*, est senatori necessarium nosse rempublicam. idque late patet: quid habeat militum,

quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem discernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

- 42 Deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum et maximum, *Vis abesto*. nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere iubet intercessori: quo nihil praestantius. impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum dixi ex *Crassi*, *sapientissimi hominis*, sententia; quem est senatus secutus, cum decrevisset, C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum, turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, cum agi nihil potest, vim quaerit. cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: *Intercessor rei malae, salutaris civis esto*.
- 43 Quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: *Auspicia servanto, auguri parento*. Est autem boni auguris, meminisse, maximis reipublicae temporibus praesto esse debere; Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit; coelique par-

tes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem reipublicae ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis, magistratibusve audiendis. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis 44
tralatae duae; quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum cognitis seditiosis, tribunis plebis ne cogitatis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse: in privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium; quo quid est iniustius? cum legis haec vis sit, scitum est iustum in omnes: ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus, plus adhibet ad suffragium consilii, quam fusc in tribus convocatus. Quo verius in nostra causa 45
vir magni ingenii, summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta fervilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse possent, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis, et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu leges. 20
Quae cum magis iudiciis, quam verbis fancienda sint; 46
adiungitur, *Noxiae poena par esto*, ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia fanciatur. Extremas leges sunt nobis non usitatae; reipublicae, necessariae. Le-

gum custodiam nullam habemus. itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus; publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius; apud quos *τομοφυλακες* creantur: nec hi solum literas (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat) sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant. Haec detur cura censoribus; quandoquidem eos in republica semper volumus esse. apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint; deque iis censores praedudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi fiat voluntarii. Quocirca melius est, rationes referri, causamque exponi censoribus: integram tamen legem accusatori iudicioque servari. Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideraris.

Att. Si nos tacemus, locus ipse admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi: id est enim iunctum magistratibus.

48 *Att.* Quid? de iure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est, quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego; sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras; faciendum tibi est, ut, magistrati-

bus lege constitutis, de potestate, tum de iure disputas. *M.* Faciam breviter, si consequi potuero: nam ⁴⁹ pluribus verbis scripsit ad patrem tuum *M. Iunius* fodalis, perite, meo quidem iudicio, et diligenter. At de iure naturae cogitare per nos, atque dicere debemus; de iure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. *Att.* Sic profecto censeo; et id ipsum, quod dicis, exspecto.

FRAGMENTA
DUODECIM TABULARUM
EX RESTITUTIONE FUNCCII
CUM PARAPHRASI.

TABULA I.
DE IN IUS VOCANDO.

LEX I.

SEI. ENDO. IOVS. VOCET. ATQUE. EAT.

2.

NEI. EAT. ANTESTATOR. EICITOR. EM. CAPI-
TOD.

3.

SEI. CALVITOR. PEDEMVE. STRVIT. MANOM.
ENDOIACITOD.

4.

SEI. MORBOS. AIVITASVE. VITIOM. ESCIT. QUEI.
ENDO. IOVS. VOCASIT. IOVMENTOM. DATOD. SEI.
NOLET. AR CERAM. NEI. STERNITOD.

5.

SEI. ENSIET. QVEI. ENDO. IOVS. VOCATOM.
VINDICIT. MITITOD.

6.

ASIDVOD. VINDECS. ASIDVOS. ESTOD. PROLEI-
TARIOD. CIVEI. QVEIVIS. VOLET, VINDECS, ESTOD,

P A R A P H R A S I S.

T A B. I.

L E X I.

SI quis alterum ad iudicis tribunal vocaverit, iste statim sine tergiversatione compareat.

2.

Quodsi vocatus non compareat, vel ad iudicis tribunal sequi nolit: qui eum vocavit, praesentes aliquot cives ad testimonium dicendum invitato. Deinde adversarium tergiversantem apprehendito: ut in ius, quasi imaginaria vi, captivus ducatur.

3.

Si vocatus frustretur, aut in fugam se dare studeat, in eum manus iniicito.

4.

Sin imbecillitas corporis, aetasve senilis impedimento sit, ut, qui in ius vocatus est, comparere nequeat: vocans illi cum iumento vehiculum dato. Si non vellet, ex tabulis vehiculum, ut arca factam, ac vestimentis instratum, reo dare ex lege non debet.

5.

Si in ius vocatus, sponsores aut defensores habeat, dimittitor: eiusque loco vindex coram iudice stare potest.

6.

Divitis vindex aut fideiussor dives esto: sed pauperi, quicumque volet, succurrere, eiusque loco stare poterit.

7.

REM. OVBEI. PAICONT. ORANTOD.

8.

NEI. ITA. PAICONT. ENDO. COMITIOD. AVT.
 ENDO. FOROD. ANTED. MEIDIDIEM. CAVSAM.
 CONICIVNTOD.

9.

POST. MEIDIDIEM. PRESENTED. AMBOBVS.
 STLITEM. ADEICITOD.

10.

SOL. OCASOS. SOPREMA. TEMPESTAS. ESTOD.

TABULA II.

DE IUDICIIS ET FURTIS.

LEX I.

- - - VADES. SVBVADES. - - -

Ecstera. quam. SEI. MORBOS. SONTICOS. - - - VO-
 TOM. *absentia. Reip. ercod.* AVT. STATOS. CONDIC-
 TOSVE. DIES. COM. HOSTED. SIET.

2.

SEI. QVID. HORVM. FVETA. OINOM. IOVDICEI.
 ARBITROVE. REOVE. EO. DIE. DIFEISOS. ESTOD.

- - - - -
 - - - - -

7.

Sicubi litigantes inter se, vel in via ad praetorem, velint rem componere suam, paciscendi ius habent, et quomodocunque inter se convenerunt, ita ius ratumque esto.

8.

Nisi litem ita composuerint actor atque reus, causam vel in comitio, vel in foro, ab ortu solis ad meridiem usque, coram iudice brevi narratione agunto: et ambo praesentes, ut pars utraque audiat, oranto.

9.

Post meridiem iudex, praesentibus actore atque reo, actionem dato, et iudicium constituto.

10.

Supremus iudiciorum terminus esto sol occidens: ad quod ultimum diei tempus praetor ius reddito.

T A B. II.

L E X I.

IUDICIO constituto, coram iudice, vades et subvades, iudicio sistendi, utrinque dantor. Et illi semet sistere debent: nisi morbus, qui gravem nocendi vim habet, illud impediatur; vel suscepta diis solvenda sint vota; vel absentia reip. causa intercedat; vel illis cum peregrino dies constitutus sit.

2.

Si quid istorum fuerit unum, ut iudex, vel arbiter, vel reus impediatur, atque adeo deferatur vadi-
monium, iudicii dies differtor.

3.

QVOI. TESTIMONIOM. DEFVERIT. OLE. TERTIEIS.
DIEBOS. OB. PORTOM. OBVACVLATOM. EITOD.

4.

QVEL. NOCS. FOVRTOM. FACSIT. SEI. IM. ALL-
QVIPS. OCEISIT. IOVRED. CAISOS. ESTOD.

5.

*Sei. lucei. fourtom. facsit. sei. im. aliquips. endo. ipso.
capfit. verberator. oloque. quoi. fourtom. factom. escit.
adeicitor. Sei. servos. fiet. virceis ceisos. sacso. deicitor.
Sei empobis. fiet. pretoris. arbitrato. verberator. nocsiam-
que. decernitod.*

6.

*Sei. se. telb. defensint. quiritatod. endoque. ploratod.
postidea. sei. ceisei. escint. sed. frauded. estod.*

7.

*Sei. fourtom. lance. licioque. conceptom. escit. atque.
vtei. manifestom. vindicator.*

8.

SEI. ADORAT. FOVRTO. QVOD. NEC. MANV-
FESTOM. ESCIT. duplioned. luito.

3.

Si quis, rei alicuius probatione destitutus, testimonium requirat: trinundino praesentibus aliis propter ea, quae sibi facta fuerint, iuxta aedes, cum convicio, reum provocato.

4.

Si quis nocte faceret furtum, ac prehensus occideretur: iure caesus esto.

5.

Si quis interdium furatus, ac in ipso furto prehensus fuisset, verberator, ac illi, cui furtum factum est, ad opera faciunda servilia, addicitor. Si fuerit servus, qui furtum fecit, virgis caesus de saxo Tarpeio deiicitor. Sin aetate fuerit non satis matura, pro iudicis arbitrio, castigator, atque damnum refarcito.

6.

Si qui furtum interdium ac luce fecerint, atque telosemet defendere conati fuerint: clamore, cui vis facta, furem adesse testetur, moneatque alios, si qui adsunt, sibi succurrere velint. Quo facto, si fures eius manu occiderentur, iusta sui suaeque rei defensio, et sine fraude caedes esto.

7.

Si furtum lance licioque repertum fuerit, perinde, ac si manifestum esset, vindicator.

8.

Si quis accusaverit furtum, quod non manifestum, neque repertum fuerit, ita iudicato, ut fur duplum restituat.

9.

Sei. quips. alienas. arbores. eniouriad. ceisit. endo. sinculas. XXV. airis. luitod.

10.

Sei. pro. foure. damnom. deceisom. escit. fourtei. nec. adoratod.

11.

QVOD. SVBRAPTOM. ESCIT. EIIVS. REII. AIVI-
TERNAD. OTORITAS. ESTOD.

TABULA III.

DE REBUS CREDITIS.

' - - - - -
- - - - -

L E X I.

S*ei. quid. endo. deposito. dolo. malo. factom. escit. duplione. luitod.*

2.

Unciasiod. feonosed. nei. quips. amplius. escercetod. sei. quips. aliuta. facsit. quadruplioned. poinam. luitod.

3.

ADVORSUS. HOSTEM. AIVITERNAD. OTORITAS.
ESTOD.

9.

Si quis alienas arbores furtim cecidisset, pro singulis arboribus caesis XXV asses solvito.

10.

Si quis in gratiam furis de damno illato transegerit, furti eum amplius accusare non licet.

11.

Rem furto alicui ablatam, perpetuo illius esse, cuius antea fuit; nec ullius temporis, utut longissimi, possessione, domino iusto adimi, nec alteri, quocunque modo id fieret, acquiri posse unquam, statuimus.

T A B. III.

L E X I.

SI quis circa res depositas aliquid dolo malo commiserit, dupli poena damnator.

2.

Si quis maius, quam unciarium, foenus, pecuniae mutuae accessionem, sumserit, quadrupli poena afficitor.

3.

Homo peregrinus rem alienam usucapere nequit: quin civi Romano, qui legitimus deprehenditur esse dominus, liberum semper atque integrum sit, rem suam ab eo vindicare.

4.

AIRIS. CONFESSEI. REBOSQVE. IOVRED. IOVDI-
CATEIS. XXX. DIES. IOVSTEL. SVNTOD.

5.

POSTIDEA. MANVIS. ENDOIACIOD. ESTOD.
ENDO. IOVS. DVCITOD.

6.

NEI. IOVDICATOM. FACSIT. AVT. QVIPS. EN-
DO. EO. IM. IOVRE. VINDICIT. SECOM. DVCITOD.
VINCITOD. AVT. NERVOD. AVT. COMPEDEBOS.
XV. PONDO. NEI. MAIORED. AT. SEI. VOLET.
MINOSE. VINCITOD.

7.

SEI. VOLET. SOVO. VIVITOD. NEI. SOVO. VI-
VIT. QVEI. EM. VINCTOM. HABEBIT. LIBRAS. FARIS.
ENDO. DIES. DATOD. SEI. VOLET. PLØVS. DATOD.

8.

*Endoteratim. Paciod. estod. Nei. com. eo. pacit. LX.
dies. vindom. habetod. Endo. oloes. diebos. terieis.
nondineis. continueis. endo. comeitiom. endo. ioured. im.
procitatod. aerisque. aistimiam. ioudicatei. predicatod.*

4.

Si quis debitum confessus, et iure ad solutionem condemnatus fuerit: XXX dies illi dantur, quibus pecuniam conquirere, et iudicato satisfacere possit: neque interea temporis creditori eum laceffere, aut quidquam ab eo repetere, liceat.

5.

Post triginta hosce dies, cum debitores interea temporis non satisfecerint iudicis edicto, creditoribus istos prehendere vi, atque rursus in ius ducere, permittitur.

6.

Nisi reus, ab actore iterum in ius ductus, iudicatum fecerit; aut interea temporis eum aliquis suo aere, aut fideiussor, vindicaverit: eum creditor adiudicatum sibi secum ducito, atque in carcerem coniicito, vinctum nervo aut compedibus: ita tamen, ut XV pondo vincula non sint graviora: ast, si volet, eum levioribus vincire possit.

7.

Si addictus vinctusque debitor suo aere vinctum sibi parare velit atque possit, ex propriis vivere ipsi liceto. Si non habeat, unde vivat: creditor in singulos dies ipsi farris singulas libras dato: vel etiam, si velit, ipsi plus una farris libra, pro arbitrio, dare liceto.

8.

Interea temporis addicto liceat cum creditore pacisci. Si non paciscitur cum eo, LX dies in vinculis servator, et tribus nundinis in comitium ad praetorem producitor, et, quanti iudicatus esset, palam pronunciator.

9.

Postidea. de. capited. adicte. pomas. soumitod. aut. sei. volet. uls. Tiberim. peregre. venom. datod.

10.

Ast. sei. ploufebos. adictos. fiet. TERTIEIS NON-DINEIS. PARTIS. SECANTOD. SEI. PLOVS. MINVS-VE. SECVERONT. SED. FRAVDED. ESTOD.

TABULA IV.

DE IURE PATRIO ET IURE CONNUBII.

L E X I.

P*atri. endo. fidiom. iouftom. vitai. necisque. potestas. estod. Terque. im. venom. darier. ious. estod.*

2.

SEI. PATER. FIDIOM. TER. VENOM. DVIT. FIDIOS. AF. PATRE. LEIBER. ESTOD.

3.

Pater. endoscnem. ad. deformitatem. puerom. toper. necatod.

4.

Sei. quei. oloe. endo. X. mensibus. prosumeis. possumos. natos. escit. iouftos. estod.

9.

Postquam LX dies in vinculis fuerit detentus, atque tribus nundinis in forum, ut publice de eius pretio constaret, productus; propter aes alienum capitis damnator: ut ab illo, cui addictus fuerit, in servitutem redigeretur, vel si magis vellet, peregre venum daretur.

10.

Si pluribus, propter aes alienum, addictus fuerit, tertiis nundinis ita illis permittitor, ut si velint, debitorem suum in partes secare possent: ac si plus minusve aliquis ea sectione obtinuerit, impune ferret.

T A B. IV.

L E X I.

PATER in filium, ex iusto matrimonio natum, ius vitae ac necis, eumque tertia vice venum dandi potestatem habeto.

2.

Si pater filium ter venum dederit, filius a patre liber esto.

3.

Pater filium monstruosum, et contra formam generis humani, recens sibi natum, cito necato.

4.

Si femina proximis post obitum mariti decem mensibus filium peperit, is iusti matrimonii, et heres familiae legitimus esto.

TABULA V.

DE IURE HEREDITATUM ET TUTELARUM.

LEX I.

PATERFAMILIAS. VTEI. LECASIT. SVPER. PECVNIAI. TVTELAIVE. SOVAI. REI. ITA. IOVS. ESTOD.

2.

SEI. PATERFAMILIAS. INTESTATO. MORITOR. QVOI. SOVOS. HERES. NEC. ESCIT. ADCNATOS. PROCSVMOS. FAMILIAM. HABETOD. SEI. ADCNATOS. NEC. ESCIT. CENTILEIS. FAMILIAM. HERES. NANCITOR.

3.

Sei. libertos. intestato. moritor. quoi. souos. heres. nec. escit. ast. Patronos. Patroneive. liberei. escint. ECS. EA. FAMILIAD. ENDO. EAM. FAMILIAM. procsuñd. pecunia. adeicitor.

4.

Nominad. enter. heredes. pro. portionibos. hereditarieis. atque. ERCTA. CITA. suntod.

5.

Sei. conheredes. sincolei. FAMILIAI. ERCTO. NON. CITO. souam. partem. volent. ERCTOM. CITOM. faciuntod. Pretor. ad. ERCTOM. CIENDOM. Arbitros. treis. datod.

T A B. V.

L E X I.

QUOMODOCUNQUE paterfamilias legaverit, suaeque rei heredes, aut tutores instituerit, ita ius ratumque esto.

2.

Si paterfamilias, nullis relictis *suis heredibus*, diem obierit supremum, neque testamento sibi nominaverit heredem: agnatus proximus, vel si horum nullus fuerit, proximus gentilis in familia illius succedendi ius habeto.

3.

Si libertus intestato moritur, neque *suum heredem* post se reliquerit, sed patronus eiusve liberi superstites fuerint: hereditas ex ea liberti familia proximo in familia patroni adiudicator.

4.

Defuncto creditore, vel debitore, eius heredes, pro portionibus hereditariis, convenire et conveniri tantum possunt: ipsoque iure, inter eos nomina, atque reliqua bona divisa sunt.

5.

Ceteris in hereditate bonis nondum divisus, si heredes suam quique portionem capere velint, ea dividitor. Quod ut recte fiat, iudex illis tres arbitros dato, qui secundum ius et aequitatem bona cuique sua tribuere possint.

6.

Sei. paterfamilias. intestato. moritor. quoi. endo. poubes. souos. Heres. escit. ADCNATOS. PROCSVMOS. TVTELAM. NANCITOR.

7.

SEI. FOVRIOSOS. AVT. PRODICOS. ECSISTAT. AST. OLOE. COVSTOS. NEC. ESCIT. ADCNATOROM. CENTILIOMQ. ENDO. EO. PECVNIAQVE. EIIVS. POTESTAS. ESTOD.

TABULA VI.

DE DOMINIO ET DE POSSESSIONE.

L E X I.

QVOM. NECSOM. FACSIT. MANCIPIOMQ. VTEI. LINCVA. NONCVPASIT. ITA. IOVS. ESTOD. *Sei endofcias. ierit. duplioned. damnator.*

2.

Statu. Leiber. Emtoiei. dandod. Leiber. estod.

3.

Res. vendita. transque. data. emtoiei. nec. adquei- ritor. donicom. satis factom. escit.

6.

Si paterfamilias moritur, qui nullum testamentum fecit, et impuberem reliquit suum heredem: tutelam eius proximus agnatus suscipiat.

7.

Si quis furiosus, aut prodigus esset: neque illi praefectus tutor, qui saluti hominis prospicere valeat: proximos agnatos, vel, si horum nulli fuerint, gentiles ipsius atque omnium bonorum curam gerere oportet.

T A B. VI.

L E X I.

CUM aliquis suae rei nexum aut mancipium fecerit, uti nominaverit, locutus, pactusve fuerit, ita ius esto. Si, quod nuncupatum, postea negaverit, eius rei, de qua contra fidem datam, in iure agitur, pretium debet solvere duplum.

2.

Si, qui testamento, certa conditione proposita, liber esse iubetur, eam conditionem impleverit, aut soluto emtori pretio semet vindicaverit, liber esto.

3.

Ipsae res venditae, quamvis traditae fuerint, dominium neutiquam mutanto, uti emtor eas pro suis habere possit, antequam venditori pretium solverit,

4.

OESVS. OTORITAS. FONDEI. BIENIOM. *ceterarom.*
Rerom. ANVOS. OESVS. ESTOD.

5.

Molier. que. Anom. apud. Virom. matrimonii. ercod.
fueta. nei. trinoctiom. oesforpatom. ierit. oesos. estod.

6.

SEI. QVEI. ENDO. IOVRED. MANOM. CONSERONT.
utrique. superstitibus. presentibus. vindicias. sumuntod.

7.

Sei. quips. quem. leiberalei. causa. manu. adserat.
Pretor. secondom. Leibertatem. vindicias. datod.

8.

TIGNOM. IONCTOM. AIDIBOS. VEINIAIVE. ET.
 CONCAPET. NEI. SOLVITOD. *Quei. ioncfit. duplioned.*
damnator.

9.

Ticna. QVANDOQVE. SARPTA. DONICOM. DEM-
TA. ESINT. vindicarier. ious. estod.

annumerato aere, aut fideiussore, vel pignore dato, atque adeo illi eo nomine satisfecerit.

4.

Fundi et res immobiles biennio, res vero ceterae et mobiles annuo spatio usucapiuntor.

5.

Si qua mulier, adhuc nullis legibus viro iuncta, integrum annum, trinoctio non interrupta usucapione, matrimonii ergo, apud illum remanserit: in viri potestate, ut uxor legitima, esto.

6.

Si qui apud Praetorem in iure de re quapiam disceptant: utrinque, testibus praesentibus, vindicias sumere licet.

7.

Si quis voluerit aliquem, contra servitutis praetensionem, afferere in libertatem, praetor, ad libertatem obtinendam, vindicias dato.

8.

Materiam quamcunque, aedibus aut vineis iunctam, ne solvito, etiamsi iusto domino furtim ablata sit. Ast qui, domino invito, aut incio, tignum aliamve materiam suis aedibus ac vineae iunxit, pretium eius debet restituere duplum.

9.

Si quando tigna purgata, praeparataque fuerint, aedibus vero, seu vineis nondum iuncta: quamdiu ad destinatum usum non sunt adhibita, possunt a domino, cui furtim ablata, recte vindicari.

10.

Sei. Vir. molierei. repudiom. mitere. volet. causam. deicito. haromce. oinam.

TABULA VII.

DE DELICTIS.

LEX I.

SEI. QVADRVES. PAVPERIEM. FACSIT. *Dominus. nosfai. aistimiam. obfertod. sei. nolet. quod. nosfit. datod.*

2.

Sei. endoiouriad. RVPITIAS.

Sei. casu. SARCITOD.

3.

QVEI. FRVCES. ECSCANTASIT.

4.

Quei. frucem. aratro. quesitam. fourtim. noes. pavit. secuitque. sei. pubes. escit. suspensos. Ceresei. necator. Sei. impubes. escit. Pretoris. arbitratu. verberator. nosfamque. duplione. decernitod.

10.

Si vir ab se uxorem suam divertere, ac matrimonium dissolvere velit : facti rationem, et causam dicito harum unam.

T A B. VII.

L E X I.

SI quadrupes, aut cuiuscunque generis animal, forte alicui damnum dederit : dominus noxae illi aestimationem offero, aut, si nollet, ipsam, quae nocuit, bestiam tradito.

2.

Si iniuria damnum dederis - - Sin casu et imprudens, parti offensae praestatione, aut solutione, satisfacito.

3.

Qui segetes alienas, frugesve cuiuscunque generis, incantationibus, artibusque magicis, quin crescerent, obligaverit, vel in alium agrum pellexerit (*Cereri necator.*)

4.

Si quis frugem alienam, quam dominus fundi laboriose admodum arando, agrive cultura, quaesivit, furtim nocte, vel immaturam perdiderit, vel secuerit maturam, atque in suos usus converterit, uti iustam facinoris lueret poenam, Cereri devotus de arbore infelici suspenditor. Ast si fuerit impubes, aetate nondum satis matura, eaque patrare non du-

5.

Quei. pecu. ENDO. ALIENO. IMPESCIT.

6.

Quei. aides. aceruomque. froucmentei. ad. aides. pos-
sitom. dolo. sciens. endocensit. vinctos. verberatosque.
icnei. necator. Sei. imprudens. se. dolo. malo. damnom.
duit. nocstiam. sarcitod. Sei. nec. idoneos. escit. leuius.
casticator.

7.

SEI. INIOVRIAM. ALTEREI. FACSI. XXV. AIRIS.
POINAI. SVNTOD.

8.

SEI. QVEI. PIPVLOD. OCENTASIT. CARMENVE.
CONDISIT. QVOD. INFAMIAM. FACSI. FLACI-
TIOMQ. ALTEREI. fuste. feritod.

9.

SEI. MEMBROM. RVPSIT. NEI. CVM. EO. PA-
CIT. TALIOD. ESTOD.

10.

SEI. OSVA. FRECI. ECS. CENETALEI. LEIBEROD.
CCC. SERVOD. CL. AIRIS. POINAI. SVNTOD.

11.

QVEI. SEIRIT. TESTARIER. LIBRIPENSVE. FVE-

bitaverit, pro iudicis arbitrio verberator, ac duplo, quod dedit, damnum compensato.

5.

Qui pecus in alienam segetem, aut fundum, pacendi gratia, immittit - -

6.

Qui aedes, aut frumenti acervum, ad aedes positum, sciens dolo incenderit: vincus verberatusque, igni facer necator. Ast si casu, et sine dolo, damnum dederit, istud sarcito: vel, si minus idoneus est, levius castigatur.

7.

Si quis leviolem iniuriam quocunqne modo fecerit alteri: XXV assibus poenam luito.

8.

Si quis alteri convicium fecerit publice, aut in contumeliam, vel infamiam eius, carmen aliquod scripserit, fuste, ad internecionem usque, verberator.

9.

Si quis alteri manum, brachium, pedem, aut aliud corporis membrum concusserit, neque cum illo, cuius membrum rupit, pacisci velit: talionis lege membrum, quod laesit, idem ipsi quoque laedatur.

10.

Si quis dentem ex gingiva excusserit libero homini, trecentis; seruo, centum et quinquaginta assibus multatur.

11.

Si quis emtioni, venditioni, constituendo testa-

RIT. NEI. TESTIMONIOM. FARIATOR. IMPROBOS.
INTESTABILISQ. ESTOD.

12.

*Quei. falsom. testimoniom. dicafit. sacfo. Tarpeie
deicator.*

13.

*Sei. quips. hemonem. loebesom. dolo. sciens. mortei.
duit. pariceidad. estod. Sei. im. imprudens. se. dolo.
malod. oceifit. pro. capited. oceifei. et. nateis. eiius.
endo. concioned. Arictem. subicitod.*

14.

QVEI. MALOM. CARMEN. INCANTASIT. MA-
LOMQ. VENENOM. FACSIT. DVITVE. PARICEIDAD.
ESTOD.

15.

QVEI. PARENTEM. NECASIT. CAPVT. OBNVBI-
TOD. coleoque. infutos. endo. profluentem. mercitor.

16.

*Sei. Tutor. dolo. malo. cerat. vituperatod. quandoque.
fnita. tutelad. escit. fourtom. duplioned. luitod.*

17.

SEI. PATRONOS. CLIENTEI. FRAVDEM. FACSIT.
SACER. ESTOD.

mento, aut alicuicunque actui, rogatus testis, vel libripens, affuerit; postea vero testimonium, si quando id requireretur, dicere nolit, ut nexus auctoritatem comprobaret: infamis esto, et homo improbus, qui testimonium deinceps nemini dicere possit.

12.

Qui falsum testimonium dixerit, de saxo Tarpeio praecipitator.

13.

Si quis hominem liberum, dolo, sciens occiderit, criminis capitalis reus esto. Sin casu eum, sine dolo, ac sine voluntate sua occiderit: pro capite eius, quem trucidaverit, eiusque liberis placandis, arietem, in concione suo loco caedendum, substituito.

14.

Qui magicis incantationibus, aut diabolicis artibus, aliquem vexarit, torpentem vel aegrotum reddiderit: malumve alteri paraverit atque dederit venenum, parricida esto, et capitis poenam luito.

15.

Qui parentem necaverit, capite obvoluto, culleo infusus in aquam abiicitor.

16.

Si quis male versetur in administratione tutelae; suoque officio perperam functus esset: cuilibet suspectus et infamis esto: atque etiam finita tutela, si quando furtum videretur fuisse commissum, duplo, quod dedit, damnum facito.

17.

Si patronus defraudasset clientem, ut sua perderet bona, vel in hostium manus veniret: perfidus

TABULA VIII.
DE IURIBUS PRAEDIORUM.

LEX I.

AMBITOS. PARIETEIS. SECSTERTIOS. PES. ESTOD.

2.

Sodales. lecem. quam. volent. dumne. quid. ecs. publica. conrompant. sibi. feruntod.

Lex incerta de finium ratione ad exemplum legis Atticae Solonis.

3.

Interea. V. pedeis. usucapio. nec. estod.

4.

Sei iourcant. Adfines. finibus. recondeis. Pretor. arbitros. tris. adeicitod.

HORTVS.

HEREDIOM.

TVCVRIOM.

5.

Sei. Arbos. endo. vicini, fundom. endopendet. XV. pedibus. altius. sublucator.

ille, Plutoni facer, a quolibet impune occidatur.

T A B. VIII.

L E X I.

INTER vicinorum aedificia spatium duorum cum dimidio pedum relinquitur.

2.

Societates et collegia, quæ ius coeundi habent, pactiones, legesque, uti volunt, sibi ferre possunt: dummodo illis nihil statuatur contra leges publicas, aut iuri communi decedat.

3.

Inter confines agros spatium quinque pedum relinquitur vacuum; et hoc spatium nemini unquam ufucapere liceat.

4.

Si qui possident agros vicinos, de quorum finibus controversia oritur: iudex illis tres arbitros dato, qui causam cognoscere, ac, finibus determinatis, suum cuique tribuere possint.

5.

Si arbor, qualiscunque ea sit, in fundum alterius vicinum propendens, ramis et umbra nocet, quindecim a terra pedes altius amputator.

6.

*Sei. clans. endo. emem. caduca. fiet. Domino. lecere.
ious. estod.*

7.

*SEI. AQVA. PLVIA. NOCET. Pretor. arcendai.
aquai. Arbitros. tris. adeicitod. NOCSAIQ. DOMINO.
CAVETOR.*

8.

*Veiarom. endo. porectod. VIII. pedes. suntod. endo.
amfractod. XVI. pedes. suntod.*

9.

*Amsfecetes. veiam. muniuntod. endomunita. fiet. qua.
volet. iouementom. acitod.*

TABULA IX.

DE IURE PUBLICO.

LEX I.

PREIVILECIAD. NEI. ENDOROCANTOD.

2.

FORCTEI. SANATEIQVE. SIREMPS. IOVS. ESTOD.

6.

Si fructus qualiscunque arboris in fundum vicini procidit, arboris domino, quidquid fuerit, colligere et auferre liceat.

7.

Si pluvia in terram copiosius decidit, unde succrescens aqua fundo alterius nocet, vel, opere manufacto, nocere potest: iudex ad aquam coercendam, atque damnum vicini avertendum, tres arbitros dato: ac praecavetor, ne quis alteri sua culpa noceat.

8.

Via, ubi recta procedit, octo, et ubi curvatur in obliquam, sedecim pedes lata esse debet.

9.

Quorum agri ad viam proxime adiacent, terminos quisque suos pro lubitu munire potest: quod si neglexerit, alteri quoque iumentum, qua lubet, via agere licet.

T A B. I X.

L E X I.

P PRIVILEGIA ne ferantur contra ius, quod civibus commune est omnibus.

2.

Ut bonis constantibusque civibus Romanis, ita etiam illis, qui aliquando defecerunt, postea vero ad mentem saniolem rediere, idem ius tribuendum, eandemque legem scriptam fuisse censendum.

3.

Sei. ioudecs. arbiterue. ioure. datos. ob. rem. deicurdam. pecuniam. adcepfit. capital. estod.

4.

DE. CAPITE. CIVEIS. NEISEI. PER. MACSVMOM. COMEITIATOM. NEI. FERVNTOD.

5.

Questores. paricidei. quei. de. rebus. capitalibus. querant. af. poplod. creantor.

6.

Sei. quei. endo. urbe. coitus. nocturnos. acitasit. capital. estod.

7.

Sei. quei. perduelem. concitasit. civemque. perduelei. transduiit. capital. estod.

TABULA X.

DE IURE SACRO.

L E X I.

I*ouis. iourandi. ad. strincendam. fidem. macsuma vis. estod.*

2.

Sacra. privata. perpetua. manentod.

3.

Si iudex, aut qui ad causam dicendam ab eo constitutus est, arbiter perfide agat, pecuniaque vel aliis donis acceptis, adeo sibi passus fuerit obfuscarî oculos, ut iustum non ferat iudicium; capitis poenam luito.

4.

De civis Romani capite, i. e. vita, aut libertate, non magistratibus, iniussu populi, et sine maximi, sive centuriati, comitii suffragiis, aliquid decernere liceat.

5.

Judices rerum capitalium a populo constituuntor.

6.

Si quis in urbe coetus nocturnos agitaverit, capite luito.

7.

Si quis adversus patriam concitaverit bellum, et civem tradiderit hosti, vel in adversariorum manus aliquem venire curaverit proditione, capite punitor.

T A B. X.

L E X I.

IURISIURANDI, ad fidem adstringendam, maxima vis esto.

2.

Si quae familia, cuiuscunque ordinis, sacra sibi
Cicer. Oper. Vol. XI. F f

3.

HEMONEM. MORTVOM. ENDO. VRBED. NEI.
SEPELITOD. NEIVE. VRITOD.

4.

SVMTOS. LVCTOMQ. AF. DEORVM. MANIOM.
IOVRED. REMOVETOD.

5.

HOC. PLOVS. NEI. FACITOD.

6.

ROCOM. ASCIAD. NEI. POLEITOD.

7.

*Tribus. Reicinieis. et. vincoleis. porporai. et. X.
Tibicinibus. foris. ecsfere. ious. estod.*

8.

MOLIERES. FACIEM. NEI. CARPVNTOD. NEIVE.
CENAS. RADVNTOD. NEIVE. LESOM. FONERIS.
ERCOD. HABENTOD.

9.

HEMONEI. MORTVOD. OSVA. NEI. LECITOD.
QVO. POST. FONOS. FACIAT. *extera. quam. sei. due-
lei. endoue. hostico. mortuos. escit.*

adscivisset privata, qui erunt eiusdem stirpis futuri, heredes, filiique, vel ex adoptione, perpetua ista servanto.

3.

Cadaverum in urbe sepultura, vel ustio nulla esto.

4.

In funeribus iusto maiores neque sumtus, neque luctus funto.

5.

Circa funera modum, in his legibus definitum, posthac nemo excedito.

6.

Ligna ad pyram, sive rogam, cadaveri comburendo exstructum, non dolata, sed rudia et impolita funto.

7.

Exanimatum corpus quando componitur domi, et foras effertur, non plures, quam tres mulieres, riciniis capite operto, lugere, ipsum cadaver purpureis fasciis involvere, et decem tibicinibus summum ire exequias, ius esto.

8.

Mulieres in funere faciem ne carpunto suam, aut malas, sanguinis effundendi gratia, unguibus dilaniant, neque propter mortuos lugubrem eiulationem fletumque faciunt.

9.

Homini mortuo nullum de cadavere abscindito membrum; neque cum fuerit iam combustus, ex cineribus ossa legito: ut funebris alibi repetatur pom-

10.

SERVILIS. VNCTVRAD. OMNEISQ. CIRCOM. PO-
TATIO. TOLITOR.

11.

MVRATA. POTIO. HEMONEI. MORTVO. NEI. EN-
DODATOR. NEIVE. ROCOM. VEINO. RESPERCITOD.

12.

NEI. LONCAI. CORONAI. NEIVE. ACERAI. PRE-
FERVNTOR.

13.

QVEI. CORONAM. PARET. IPSEIVS. PECVNIAIVE.
EIIVS. ERCOD. ADVITOR. ET. IPSEI. MORTVO.
PARENTIBVSQ. EIIVS. DVM. INTVS. POSITOS. ES-
CIT. FORISVE. ECSFERTVR. SED. FRAVDED. EN-
DOPOSITAD. ESTOD.

14.

*Oinei. ploufa. fonera. nei. facitod. neive. ploufes
lectos. sternitod.*

pa. Ast si quis peregre, aut in bello fuerit mortuus, eiusmodi quid illi adimere licebit, quod ad maiorum sepulcra transferatur.

10.

Servorum nemo, si diem obierit supremum, unguentis honorator, aut propter eum in funere circumpotatio, vel cuiuscunque generis epulae instituuntur.

11.

Cadaveri, iam comburendo, ne vinum muratum, aliamve pretiosam potionem infundito: neque rogamum vino aut aliis magni faciendis liquoribus aspergito.

12.

Ne coronae pretiosae, aut plures eadem longaque serie, neque thure, aut aliis odoribus, repletæ arae, funeri praeferuntur.

13.

Qui coronam, velut praemium virtutis, sua in bello fortitudine meruit, aut victor in publicis certaminibus ludisque accepit: sive eam sua manu, sive per alios, suo nomine et pecunia, per equos, servosque, impetraverit: eam coronam ipsi mortuo, et parentibus eius, quamdiu cadaver domi fuerit collocatum, et quando effertur, imponi ius esto: ut in exequiis etiam, quem sibi vivus virtute, aut pecunia sua, paravit, honore fruatur.

14.

Unius hominis cadaveri unum facere solummodo funus, neque lectos plures sternere liceat.

15.

NEIVE. AVSOM. ADITOD. AST. QVOI. AVSO.
DENTEIS. VINCTEI. ESCINT. IM. COM. OLO. SE-
PELIRE. VREREVE. SED, FRAVDED. ESTOD.

16.

*Rocom. bustomue. nouom. propius. LX. pedes. aidis.
alienas. sei. Dominus. nolet. nei. adicitod.*

17.

Forei. busteiue. aiuiternad. otoritas. estod.

18.

Quom. fonos. ecsfertur. nei. encomeitiatod.

- - - - -
- - - - -

TABULA XI.

SUPPLEMENTUM V PRIORUM.

LEX I.

IOVSSOS. POPLEI. SOFRACIAQ. SVNTOD. QVOD.
POSTREMOM. POPLOS. IOVSIT. ID. IOVS. RATOMQ.
ESTOD.

- - - - -
- - - - -

2.

Patribos. com. plebed. conubiei. ious. nec. estod.

15.

Aurum, quoquo modo adhiberi possit, a funere omnino removeretor: ast si dentes alicuius auro essent vincti, cum ossibus id ipsum urere aut sepelire ius esto.

16.

Ne quis rogum, aut sepulcrum, alienis aedibus; incio vel invito Domino, LX pedes propius admove conetur.

17.

Neque vestibulum, five ambitum sepulcri, neque sepulcrum ipsum usucapere quisquam potest: quin heredibus ad illud quotannis adire, iustaque suis post fata solvere liceat.

18.

Quum, pompa solempni, alicuius viri in republica honoratoris funus effertur: comitia nulla habentor.

T A B. X I.

L E X I.

RES maximi momenti non sine populi suffragiis geruntor, penes quem Magistratuum creandorum, civium condemnandorum, atque legum ferendarum potestas. Leges autem posteriores semper potiores sunt prioribus.

2.

Qui sunt ordinis senatorii, atque patres vocantur,

F f 4

Lex de sacris detestandis.

TABULA XII.

SUPPLEMENTUM V POSTERIORUM.

Lex de pignore.

L E X I.

*S*ei. qui. de. qua. stlis. fiet. endo. sacrom. delicastis.
duplioned. poinam. luitod.

2.

SEI. VINDICIAM. FALSAM. TVLIT. PRETOR. REEI.
SIVE. STLITIS. ARBITROS. TRIS. DATOD. EOROM.
ARBITRIOD. FRVCTEI, DVPLIONED. DECIDITOD.

3.

SEI. SERVOS. SCIENTE. DOMINO. FOVRTOM. FAC-
SIT. NOCSIAMVE. NOCSIT. NOCSAI. DEDITOD.

cum illis, qui de plebe sunt, matrimonia nulla contrahunto.

T A B. XII.

L E X I.

RES mobiles et immobiles, de quibus in iure disceptatur, atque litis iam facta est contestatio, sacras facere nemini liceat: si quis in sacrum dedicaverit, dupli poenam luat.

2.

Si quis rem sibi falso vindicaverit: i. e. secundum quem, post iniustam manuum confertionem, datae sunt vindiciae, sive tradita possessio: iudex arbitros tres dato, quorum arbitrio dupli fructus restituantur ab eo, secundum quem latae fuerant vindiciae.

3.

Si servus sciente domino furtum fecerit, aut damnum dederit alicui: dominus eum, pro furto, iniuria, vel damno, alteri tradito.

... qui de rebus suis, matrimonium nulla con-
... testamento.

LIBER II
TAB. XII
DE REBUS SUI ET ALIORUM

...
...
...

...
...
...

...
...
...

...
...
...

